

Barcode : 4990010216655

Title - Kaushitaki Brahmana Upanishad

Author - Cowell, E. B., ed.

Language - sanskrit

Pages - 204

Publication Year - 1861

Barcode EAN.UCC-13

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्

शङ्करानन्दकृतदीपिकासहिता ।

THE

KAUSHÍTAKI-BRÁHMANA-UPANISHAD

WITH THE

COMMENTARY OF ŚANKARÁNANDA,

EDITED WITH

AN ENGLISH TRANSLATION

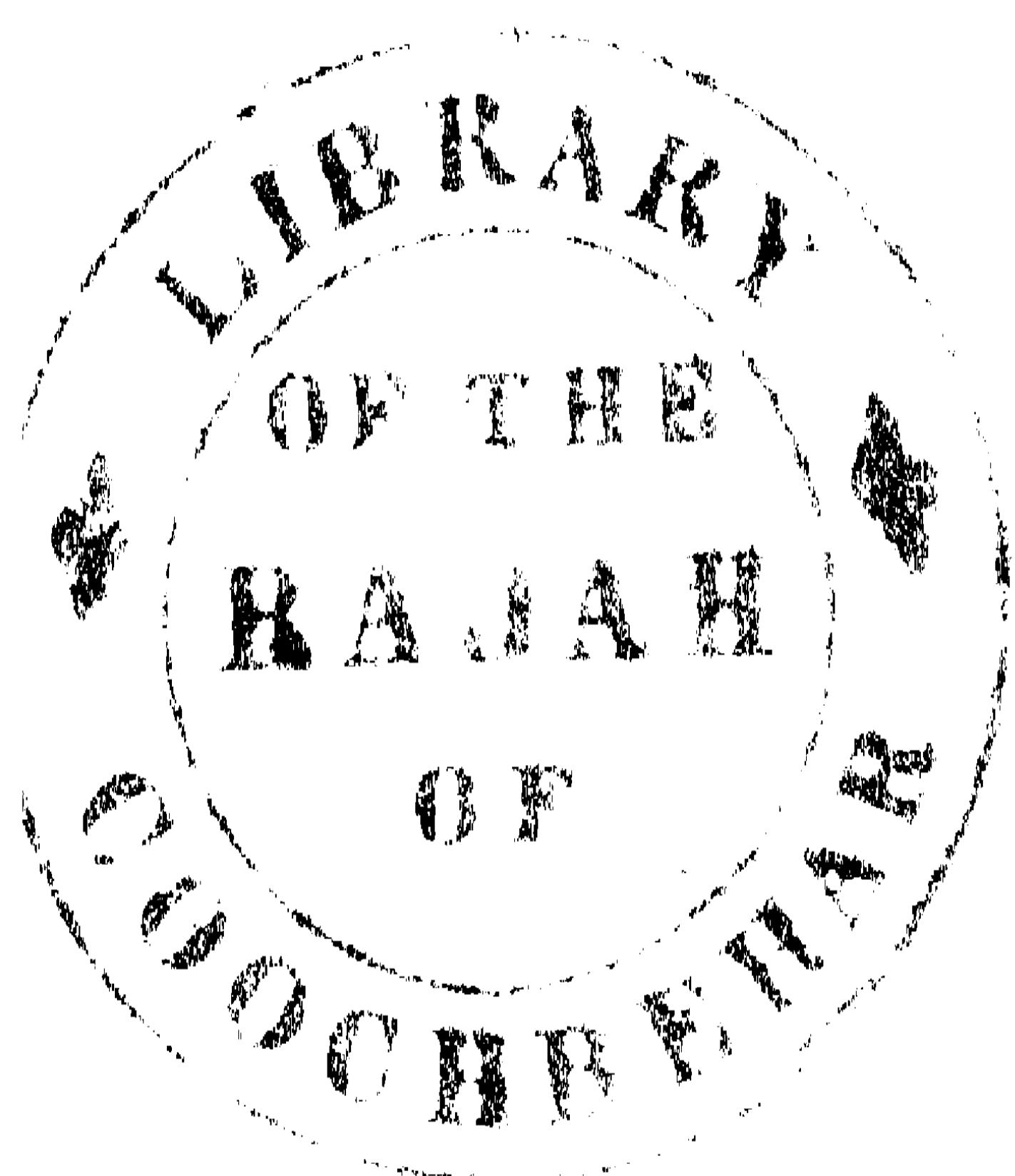
By E. B. COWELL, M. A.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

PREFACE.

COLEBROOKE, in his essay on the Vedas, gives a brief account of the Kaushítaki Bráhmaṇa Upanishad, of which however he had only seen a small fragment among Sir R. Chambers' MSS., besides an abridgement of it in Vidyáraṇya's metrical paraphrase of twelve principal Upanishads. The Upanishad itself has always been highly esteemed by the Hindús, and S'ankará-chárya frequently quotes it in his commentary on the Vedánta Sútras. It appears, however, to be now but rarely met with; there is, I believe, no copy of the original in any of the libraries of Europe, and for some time I failed in my search for copies in India. At last I succeeded beyond my hopes, and the following is the list of the MSS. from which the present edition has been prepared.

A. An old MS. of the text only, 22 foll. Asiatic Society's Library.*

B. An old MS. (73½ foll.) of S'ankaránanda's commentary, containing the Kaushítaki-Bráhmaṇopanishad-Dípiká in four adhyáyas, and the Kaushítaki-Bráhmaṇopanishat-pada-yojaniká. The latter is continuously numbered from the former as the fifth to the ninth adhyáyas,—the ninth is unfinished, and the work has no proper close.† As. Soc.

* This and the next two were found in a puthi numbered 701 and called in the Catalogue Upanishad-Dípiká. It contains, besides these three MSS., S'ankaránanda's commentary on all the Atharva Upanishads, besides a commentary on several of them by another author.

† It is evident from this change of title as well as from S'ankaránanda's remarks in his introduction, that the Kaushítaki Bráhmaṇa

C. A MS. (foll. 87½) of S'ankarānanda's Dípiká only; this, however, seems only a less accurate transcript of B.'s original. As. Soc.

D. A modern but good copy of the text and the Dípiká only, borrowed, through Professor Griffith, from a pundit of Benares.

E. A MS. (47 foll.) of the Dípiká, in the Tailinga character, given by Walter Elliot, Esq. C. S. to Dr. Röer, and which the latter kindly left with me on his leaving India. It is a recent transcript and generally agrees with B. C. with one very important difference, viz. that it agrees with D. in noticing certain various readings, which are everywhere omitted in B. and C.*

F. A MS. (7 foll.) from the Benares College Library, containing the text only of the third and fourth adhyáyas.

Upanishad ends with the fourth adhyáya. He commences his introduction to the fifth adhyáya, *Sanhitopanishad uttarasminnadhýáye vakshyate; tatrádau bhagavatí Srutir átmána eváptatwam vadantí mangalácharanam karoti*. The Upanishad commences (after the well-known formulæ *ritam vadishyámi*, &c.)

**अथातः संहिताया उपनिषत् पृथिवी पूर्वरूपं चैरत्तररूपं वायुः संहितेति
माण्डुक्ये आकाशः संहितेत्यस्य माण्डुक्ये वेदयास्त्रके**

thus far it agrees with the beginning of the third part of the Aitareya Aranyaka quoted in the Ind. Studien vol. ii. p. 212, but after this it seems to differ, but it is very difficult to determine the readings from the illegibility of the MS. The first words of the other adhyáyas are—

VI.—प्राणो वंश इति ह स्माह स्थविरः शाकल्यः

VII.—तत् प्रवितुष्ट्लोमहे

VIII.—अथातोऽध्यात्मकं

IX.—प्रजापत्रिवा इमं पुरुषमुद्भवत्

* Thus in p. 4, l. 13-15 B. C. omit अन्यमहो • लोक इत्यर्थः ; and similarly elsewhere, as e. g. p. 49, l. 19—p. 50, l. 3 ; p. 50, ll. 19-21 ; p. 56, l. 20 ; p. 68, l. 19 ; p. 70, l. 20 (the omission here extends to p. 71, l. 11) ; p. 84, l. 4.

G. An inaccurate transcript from a Tailinga MS. belonging to Bábú Rájendralála Mitra; this, like F., has only the text of the third and fourth adhyáyas.

I also had a copy of the MS. of the Dípiká and Padayojaniká in the Benares College Library, but it was too inaccurate to be of use for my collation. It was in fact an inaccurate copy of an inaccurate original, as I have since found by a sight of the MS. itself.

I had not long commenced my collation, which at first included only the MSS. A. B. C., before I discovered an unexpected difficulty, viz. that my three MSS. represented two different recensions of the original text; and the fresh MSS., which I subsequently procured, only made the fact more evident. The text, as given in A. and D., represents one recension; and the MSS. of the commentary B. C. D. E., represent another, which is also given, with a very few verbal differences, by F. and G., so far as regards the third and fourth adhyáyas.

That the former recension is a real S'ákhá is proved by the fact that many of its more important variations are noticed in two of the MSS. of the commentary, though, as I before observed, two MSS. (B. and C.) omit all these allusions. Dr. Weber also, in his Catalogue of the Chambers MSS. in Berlin, gives an account of an imperfect MS. of the Kaushítaki Áraṇyaka, containing two books and a short fragment of a third, by which it appears that the third book was the commencement of the present Upanishad, and its fragment, as printed by Dr. Weber, follows the recension of A. D.* Similarly S'ankaráchárya, in his commentary on the Vedánta Sútras, fol-

* The first book commences प्रजापतिव संवत्सरस्त्वैव, the second चक्षारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थं. The fragment of the third is as follows, चिचो ह वै गाड्यायनिर्यन्त्यमाण आरणि वत्रे स ह पञ्च श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति तं हाभ्यागत पप्रच्छ गेतमस्य पुच्छास्त्रसंष्टनं लोके यस्मिन् मध्यस्य-
न्यतमो वाद्या तस्य मा लोके धास्यमाति स ह्य—(Catalogue, p. 20).

lows the same recension in his quotations from this Upanishad.* Under these circumstances, I have given the text from these two MSS., adding at the foot of the page the more important various readings of the other recension as followed by the commentary. It is not always easy to decide the exact words of the text which S'ankaránanda had before him, as he often covers each word with such a cloud of interpretation, and I have therefore not attempted to give a copy of his recension for the first two books ; but I have added, at the end of the Upanishad, the text of the third and fourth books, according to this recension, as found in the two MSS. F. and G. The differences are seldom more than verbal, and the commentary will generally serve to explain either recension, so far as regards the meaning. I may add that there exists a *third* recension of the fourth book, as given in the first chapter of the second book of the Brīhad Āraṇyaka ; and this is more than once alluded to by S'ankaránanda (e. g. p. 112, l. 14) as *s'akhin-tara*.

I have edited the commentary from a careful collation of B. and D.; C. and E. (especially the latter) have been used as ancillary, but neither gave much help except in occasional difficulties. Of the former two, D. presented the best readings, but in several places the words of the original appear to have been altered in the commentary to suit the recension of the *text* of the Upanishad, as in this text D. agrees with A. In the first adhyáya, I sometimes admitted these into the commentary and gave the readings of B. C. E. at the foot (as in p. 17), but maturer consideration has convinced me that this was an error, and that in nearly every case the latter should be advanced to the text of the comm., and the reading of D. relegated to the foot-note.

The origin of these two recensions and the source of the Upanishad itself, are questions which I cannot solve ; and the

* e. g. compare infra p. 125 with Vedánta Sútras, p. 379, (Bibl. Ind. ed.)

MSS. only make the matter more difficult. I have followed the reading of D. (in its text) and, perhaps, the commentary of all the MSS. in calling the Upanishad the first four books of an Āraṇyaka, but I am by no means certain that this is correct. The MS. A. gives these four books as the *sixth, seventh, eighth* and *ninth* books of an Āraṇyaka,* (its concluding line is (इत्यरण्के नवमोऽध्यायः); while F. gives the third and fourth as the *fifth* and *sixth* of the Kaushītaki Āraṇyaka (इति कौषीतक्यारण्के षष्ठोऽध्यायः). G. only gives them as the third and fourth books of the Kaushītaki Brāhmaṇa Upanishad. It would at first seem as if F. agreed with the Kaushītaki Āraṇyaka of the Berlin library, as it is not improbable that, if complete, this would have given the four books of the Upanishad in its third and three following adhyāyas. But here we are met by the difficulty that these two belong to different recensions; while A., which does give the recension of this third adhyāya of the Berlin MS., calls it not the *third* but the *sixth* book of the Āraṇyaka.

The same difficulty applies to the name; no MS. calls it the Kaushītaki Upanishad, except A. and F. and even there it is only inserted in a later hand and ink, at the end of the MSS. The commentary every where calls it the Kaushītaki Brāhmaṇa Upanishad, but how it obtained this name is doubtful, as the proper Kaushītaki Brāhmaṇa, containing thirty books,† has no trace in it of this Upanishad. Vināyaka Bhaṭṭa in his commentary to the Kaushītaki Brāhmaṇa frequently refers to the Mahā-Kaushītaki-Brāhmaṇa, and Dr. Weber conjectures that this may be the Brāhmaṇa, to which our Upanishad

* This would partly agree with Poley's addition to his translation of Colebrooke's Essays (Ind. Stud. i. 392), where he speaks of the Kaushītaki Upanishad as forming the first, seventh, eighth and ninth books of the Kaushītaki Brāhmaṇa.

† If Dr. Weber's conjecture be correct (Indische Stud. i. p. 146) the commentary to Pāṇini v. 1, 62, proves that it never had more than thirty adhyāyas.

belongs. Most probably there were two different recensions of the Kaushítaki Áranyaka, and from these come our two recensions of the Upanishad.* S'ankaránanda calls it Kaushítaki-Bráhmaṇopanishad, as the Jnánakáṇḍa is one part of the Bráhmaṇa portion of the Veda.†

The Kaushítaki Upanishad is placed by Dr. Weber in his first or oldest class of the Upanishads. It was one of those translated from the Persian by Anquetil, who calls it Kokhenk. The Persian translator has generally followed the recension in S'ankaránanda, whose remarks he often interpolates in his text; but occasionally he seems to have taken his notes from another source. The Bengal Asiatic Society has a MS. of the Persian translation, which I have occasionally consulted; the style is much simpler than Anquetil's barbarous jargon; but the mixture of Sanskrit words, marvellously disguised, makes it difficult.

The Áranyakas appear to belong to a class of Sanskrit writings, whose history has not yet been thoroughly investigated. Their style, if we may judge from that of the Taittiríya and Kaushítaki, is full of strange solecisms which sometimes half remind us of the gáthás of the Lalita Vistara. The present Upanishad has many peculiar forms, some of which are common to both recensions, while others appear only in c. Such are निषिद्ध in p. 10; प्रैति for प्रथन्ति in p. 51; संवेष्यन् in p. 56; वेति for अति in p. 78; अदूङ् in p. 89; &c.

In the Sarvopanishadarthánubhútiprakas'a‡ by Vidyáranya-

* The two before-mentioned commentaries on the Atharva Upanishads contain similar disrepancies in their respective texts.

† ब्राह्मणसपि त्रिविधं विधिरुपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणम्—विधर्थवदोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यं। Madhusúdana's prasthána-bheda.

‡ This work contains twenty chapters and gives analyses of the twelve following Upanishads,—1. Aitareya, 108 s'l.; 2. Taittiríya, 150 s'l.; 3—5. Chhándogya, 330 s'l.; 6. Muṇḍaka, 99 s'l.; 7. Pras'na 100 s'l.; 8, 9. Kaushítaki, 171 s'l.; 10. Maitráyaní, 150 s'l.; 11. Káthavalli, 121 s'l.; 12. S'wetás'watara, 119 s'l.; 13—18. Br̄ihad-

muni,* we have an analysis of the last two chapters of the Kaushítaki Upanishad, as the Pratardana-vidyá and the Ajás'atrū-vidyá.

From his analysis of the fourth chapter, we find that Vidyáranya followed the recension of the commentary, as he gives the following order of Báláki's assertions of adoration, after the first (or áditya), of pp. 135-138.

चन्द्रं विद्यति मे घे खे वायावद्यौ जलेऽपि च ।
आदर्शं श्रवणे गन्तुश्च द्वायाकृतावपि ॥
देहे सम्मे दक्षिणेऽक्षिण्यपि वामेऽब्रवीत् क्रमात् ।
सर्वत्र राजा प्रत्युक्ता विप्रसूष्णोऽसवस्थितः ॥

As this analysis is in fact a second commentary on the Upanishad, I have added it as an Appendix.

áranyaka, 1193 s/l.; 19. Talavakára (Kena), 100 s/l.; 20. Nrissinhottaratápaníya, 153 s/l.

* Colebrooke calls Vidyáranya the preceptor of Mádhaváchárya, but Dr. Hall, in his excellent Catalogue, p. 133, identifies them as the same person. The whole question of the relation of Mádhava and Sáyaña, and the authorship of the different works under their respective names, as well as the various spiritual teachers of each, has never yet been thoroughly investigated. Dr. Hall, in his Catalogue, p. 98, mentions S'ankara Ánanda as the guru of Mádhava Áchárya,—he may probably be the author of the present commentary.

VARIOUS READINGS OF THE COMMENTARY.

- Page 8 l. 12. स्वर्गनिवासं B. C.
 „ 10 l. 10. शुक्रपच्चहेतोः B. C. E.
 „ 16 ll. 5, 7. अम्बायवः B. C. for अम्बायवौः, -वः.
 „ 18 l. 8. कृत्वा B. C. for इत्वा.
 „ 22 l. 9. मस्तकाधारगात्रस्य B. C. E.
 — l. 16. काष्ठचतुष्टये D.
 „ 23 l. 5. स्नेहामलकश्चिपु B. C. E.
 „ 24 l. 6. कालात्मकेन मथा सम्बन्धो कालः। मम कालात्मनः तथा
     तादेशेनाभेदेन प्राप्तिर्थतः D.
 — ll. 9, 11. उपासनकारणात् B. C. E.
 „ 27 l. 16. प्राणेन and प्राणेन are here and elsewhere frequently confused in the MSS. of the commentary
     सर्वनियन्त्रितं D.
 „ 30 l. 14. विनेयस्त्र B. C. E. उपासकस्त्र D.
 „ 48 l. 12. सप्तमारं सुवर्णादिचष्टकं B. C. E.
 „ 49 l. 15. अमावास्यार्यां आदित्यस्य रम्मौ सोमस्य —B. C. E.
 „ 56 l. 15. हृदयपुण्ड्रोकस्य आनन्दात्मनि हितं निहितं B. C. E.
 „ 61 l. 8. विश्वाश्चन्ति D. for विनश्चन्ति.
 „ 62 l. 16. तौ च पर्वतौ विकल्पावेकदेशस्यौ वेत्याशङ्का नेत्याह B.C. E.
 „ 66 l. 11. जलरूपात् (query जन्यरूपात् ?) B. C. for तनुरूपात्.
     E. corrupt.
 „ 67 ll. 17, 20. सम्प्रतिकर्म B. C. सम्प्रक्तिं० E. सम्प्रक्तिं० D.
 „ 75 l. 16. ननु किं तव ज्ञानेन तवान्यस्तात् यदि कस्त्रनातिशयो
     भवेत् D.
 „ 79 l. 15. प्रपञ्चं ब्रह्म B. C. प्रपञ्चब्रह्म E.
 „ 82 l. 9. उद्भापञ्च B. C. E. तदापञ्च D.
 „ 95 ll. 11, 17. प्रज्ञपयेतां B. C. E.
 „ 96 l. 8. B. C. E. end Section 7 here at नावगम्यत इत्यर्थः and
     in ll. 12, 13 read बुद्धेरभावः शब्द इत्यर्थः। इन्द्रियैः
     सह प्रज्ञामात्रमेव। ननु तं मामायुः &c. (correct लं
     into तं in the printed text).

- Page 102 l. 12. D., after लोकाधिपतिः, reads पित्रादिवद्विशेषेण
पालयिता लोकाधिपतिः तथापि सङ्कुचितमैश्वर्यमस्य
स्यात् राजादिवत् इत्यत आह एष उक्तो लोकाधिपतिः
सर्वेषां सर्वस्य &c.
- „ 103 l. 13. सवसन्. Querу संवसन्? A. D. F. G. have सवसन्,
but B. has संबन्, C. सबन्, E. वसन्.
- l. 15. All the MSS. have here अवस्तेति, though they
all have अवसत् in l. 12.
- „ 104 l. 15. ससाधनायाः D.
- „ 118 l. 13. चतत्राणकारो B. C. E. (cf. Raghuv. ii. 53.) चत्रा-
णकारो D.
- „ 122 l. 11. उपधानानन्द- B. C. for उपाधावानन्द-
- „ 123 l. 9. नखाग्रेणरौरात् बहिर्गतकेशान् B. C. E.
In Adhy. i. B. C. end § 2 at वदेत p. 10, l. 5; § 5 at षष्ठः p. 25, l.
16; § 6 closes in p. 30.—In Adhy. ii. they join together §§ 1, 2;
§§ 7, 8; §§ 9, 10; and §§ 12, 13.
-

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ।

दीपिकासहिता ।

ॐ नमो ब्रह्मणे ।

आनन्द आत्मा स्थिरजङ्गमाना-

मस्यत्र चित्रस्तमहं प्रणम्य ।

कौषीतकिब्राह्मणमात्मविद्यां

पदावलोकात् प्रकटीकरोमि ॥ १ ॥

समधिगतमेतन्निघर्षणादीनां कर्मणां तैजसस्य द्रव्यस्या-
दर्शादेः शुद्धिहेतुत्वं तथा चाग्निहोत्रादीन्यश्वमेधान्तानि
कर्माणि तैजसस्यान्तःकरणस्य शुद्धिहेतवः, *विविदिषामाध-
नत्वस्य श्रुतितोऽप्यवगमाच्च । अपि च स्वर्गादेः कर्मफलस्य
सुखविशेषरूपत्वान्तस्य चान्तःकरणप्रसादापरपर्यायत्वात् क-
र्मिभिरपि कर्मणामन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वमङ्गीकृतं यतस्तो-
ऽतिमहता सन्दर्भेण प्रथमतोऽभिधायेदानीं ब्रह्मविद्यां वक्तुं
लभ्वावसरा श्रुतिः प्रवर्तते । तत्र चित्रो ह वै गाङ्गायनिरि-
त्यादिका य एवं वेदेत्यन्ता चतुरध्यायो कौषीतकिब्राह्मणो-

* विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतिः ।

पनिषत् । आद्येनाभ्यायेन पर्यङ्कविद्यां सदक्षिणोन्तरमार्गान्तां,
द्वितीयेन प्राणविद्यां तद्विदश्च वाह्नाभ्यात्मिकानि कर्माणि
फलविशेषसिद्धये, हतोयचतुर्थाभ्यां चात्मविद्यामाह । यद्यपि
प्रतर्दनो हेत्यादिकमेव प्रथमतः पठनीयं तथापि शुद्धमप्य-
न्तःकरणं निर्गुणे ब्रह्माण्डभयेऽपि प्रथमतो ब्रह्मखभावमजानत्
भयं प्राप्नुयात् गर्भस्यप्रोषितपितृको युवेव सहृत्तस्यः प्रथ-
मतः पितृदर्शने । ततोऽस्य भयनिरासार्थमुन्तरमार्गार्थमेत-
लोकस्यराजादिवत् ब्रह्मलोकस्यं सगुणं ब्रह्म प्रथमत उक्त-
वती । तत्र च स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राण इति
प्राणस्य पर्यङ्कत्वं प्रथमेऽध्याय उक्तं । तस्मिन् प्राणे भवति श्रो-
त्वैणां जिज्ञासा किमयं श्वासमाचं प्राणः आहोस्मित् विवि-
धभूतिज्ञष्ट इति । अस्या जिज्ञासाया निवृत्यर्थं प्राणोपासनं
द्वितीयेनाभ्यायेनोपक्रान्तं । तथा च लभ्यावसरोन्तरत्र ब्रह्म-
विद्यामुक्तवतोत्यदोषः । तत्र ब्रह्मविद्यायाः सगुणाया अपि
महद्विग्नात्मश्वेतकेलादिभिरप्यमानिलादिगुणैर्गुरुमुखादेवाव-
गतिः कृता यतस्तोऽमानिलादिगुणैराधुनिकैरप्यधिकारिभिः
सगुणा निर्गुणा च ब्रह्मविद्यावगत्येतदर्थमाख्यायिका ।

ॐ चित्रो ह वै गाङ्गायनिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वत्रे
स ह पुचं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति तं हाभ्यागतं
प्रगच्छ गौतमस्य पुचोऽसि* संवृतं लोके यस्मिन् मा-

चित्रः चित्रनामकः कश्चित्त्वैवर्णिको ह किल वै प्रसिद्धः
श्रुतेस्तत्कालीनानाच्च †गाङ्गायनिः गाङ्गस्य युवापत्यं गाङ्गा-
यनिः यच्यमाणः कश्चित् ज्योतिष्टामादिकं यागं करिष्यमाणः
आरुणिं आरुणस्यापत्यं वत्रे सदस्यसप्तदशान्यतमर्लिंकेन वरणं
चक्रे त्वं मे प्रधानभूतो यज्ञे याजयिता भवेति । सः गाङ्गा-
यनिना चित्रेण वृत आरुणिर्ह प्रसिद्धः श्रुत्यन्तरे उद्वालक-
नामा, पुचं, पितरं पाप्मनः पुन्नाम्बो नरकात् चायत इत्यौ-
रसस्तनय इत्यर्थः, तं श्वेतकेतुं श्वेतकेतुनामानं प्रजिघाय
प्रहितवान् । तत्प्रेषणमाह याजय हे श्वेतकेतो चित्रं यागं
कारय इत्यनेन प्रकारेण । तं चित्रगृहमागतं पित्रा प्रहितं
श्वेतकेतुं ह प्रसिद्धं श्रुत्यन्तरे अभिमानिनं प्रवाहणादिभिः
संवादकर्तारमासीनं चित्रदत्ते महत्यासने सूपविष्टं प्रगच्छ
प्रश्नं कृतवान् चित्रः । प्रश्नमाह गौतमस्य पुच हे गौतमगो-
चीयस्य औरस अस्ति विद्यते संवृतं सम्यगावृतं गुप्तं स्थानं
बहिर्मुखैरज्ञातमावृत्तिशून्यमित्यर्थः । लोकेऽस्मिन् स्थिरजङ्ग-
मनिवासे । यस्मिन् संवृते स्थाने मा मां प्रष्टारं लच्छव्यभूतं

* गौतमस्य पुचास्तीति टीकासम्मतं मूलस्य पाठान्तरं ।

† गार्यायनिः गार्यस्य युवापत्यमिति सर्वच तैलिङ्गपुस्तके कुचचित्
B. C. पुस्तकयोः पाठः ।

*धास्यस्यन्यतमो वाध्वा तस्य मा लोके धास्यसीति
स होवाच नाहमेतद्देद हन्ताचार्यं पृच्छानीति स ह

धास्यसि त्वं याजयिता गुरुभूला स्यापयिष्यसि । तत्रापि अन्यं
सर्वस्माज्जगतो भिन्नं उत सर्वजगदात्मभूतं मां धास्यसीत्येकः
पक्षो बहिरेवावगन्तव्यः । अहो सम्बोधने । अन्यत्वपक्षे दोषं
दर्शयितुं धारणे गतिमाह । वाध्वा बद्धा काष्ठेनेव काष्ठं
निःसन्धिबन्धनं जतुरज्जुलोहादिभिः सम्बृद्ध अन्यं मां धा-
स्यसीत्यन्वयः । अन्यशब्दोऽयं तन्त्रेणोच्चारितो लिङ्गव्यत्यासे-
गावगन्तव्यः, ततोऽस्ति संवृतं स्थानमन्यदा । अन्यस्थानपक्षे
आह तस्य तस्मिन्नसंवृते स्थाने मा मां राज्यादिवन्तं कञ्चि-
त्कालं परतन्त्रफलभोक्तारमुक्तं लोके धास्यसीति व्याख्यातं ।
इत्यनेन प्रकारेण बुद्धिपरीक्षार्थं पितुः सपुत्रस्याभिमान-
परिहारार्थं वा राजा प्रक्षेत्र्यन्वयः । अन्यमहो वाध्वा तस्येति
पाठे व्याख्येयं । अन्यतमो वाऽध्वा तस्येति पाठे धूमार्चिषे अन्य-
तमो वाऽध्वा मार्गस्तस्य सम्बन्धिनि लोके इत्यर्थः । सः गौ-
तमपुत्रः श्वेतकेतुश्चित्रपृष्ठः ह प्रसिद्धः उवाच उक्तवान् ।
श्वेतकेत्रक्रिमाह नाहमेतद्देद अहं श्वेतकेतुरेतदुक्तं लोके
संवृतमसंवृतं वा स्थानं लामाधेयमनन्यत्वेनान्यत्वेन वा बद्धा-
ऽबद्धा वेति न जानामि, हन्त हर्षसम्बोधने, लत्प्रश्ननिमित्तं
ममाषेतद्वगतं भविष्यतोत्यर्थः । आचार्यं सर्वज्ञं सर्वशास्त्रा-

* धास्यस्यन्यमहो वाध्वा इति टी० ।

पितरमासाद्य । प्रच्छेतीति माप्राक्षीत् कथं प्रतिब्रवा-
णीति स होवाचाहमप्येतन्न वेद सदस्येव वर्यं स्वा-
ध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे ददत्येहुभौ गमि-

र्थस्य ज्ञातारमनुष्टातारमाचारे स्यापयितारञ्च पितरं पृच्छा-
नीति प्रश्नं करवाणि पितुर्गमनात् पूर्वे विस्मृतिर्माभूत् तत्र
गत्वा प्रश्नं करिष्यामोत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः ।
सः चित्रदेवोत्तरः श्वेतकेतुः ह प्रसिद्धः पितरमाचार्य-
मारुणिं जनकमासाद्य संप्राप्य प्रच्छेति अनेन वक्ष्यमाणेन
प्रकारेण प्रश्नं कृतवान् । तत्प्रश्नप्रकारमाह इति माप्राक्षीत्
मां श्वेतकेतुं गौतमस्येत्यादिना धास्यसीत्यन्तेत्यनेन वाक्येन
प्रश्नमकरोत्, कथं प्रतिब्रवाणि अस्य प्रश्नस्य केन प्रकारेण
प्रत्युत्तरं वदामीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण प्रच्छेत्यन्वयः । सः
पुत्रपृष्ठ आरुणिः ह प्रसिद्ध उवाच उक्तवान् अहमप्येतन्न
वेद, वेदाचार्योऽप्यहमारुणिरेतच्चित्रपृष्ठं न जानामि सद-
स्येव चित्रस्य गाङ्गायनेः सभायामेव न लन्यत्र वयमारुणि-
श्वेतकेतुप्रभृतयः स्वाध्यायमधीत्य एतदर्थप्रतिपादकं वेदभागं
सार्धमधिगम्य चित्रात् गाङ्गायनेर्हरामहे अधिगच्छामः ।
यद्यस्मात् कारणात् नोऽस्मभ्यं गौतमादिभ्योऽपरिहार्येभ्योऽ-
वर्येऽपक्रमेभ्यो याचकेभ्यः परे धनविद्यादातारः ददति
प्रयच्छन्ति तच्चित्रो न दास्यतीति शङ्कान करणीया इत्यर्थः ।
एहि आगच्छ चित्रं प्रति उभौ गमिष्यावः आवां यास्यावः,

ष्ठाव इति स ह समित्याणिश्चिं गाङ्गायनिं प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाच ब्रह्मग्राह्यसि* गौतम यो न मानमुपागा एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥१॥

इत्यनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः । स आरुणिः सपुत्रः ह प्रसिद्धिः समित्याणिर्गुरुदर्शनार्थं भूमिद्वूस्तः चित्रं चित्रनामानं गाङ्गायनिं गाङ्गस्य युवापत्यं प्रतिचक्रमे । उपायानीति लां विशिष्टविद्याविदं चित्रं गुरुत्वेन उपागच्छामि प्राप्नोऽस्मीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण प्रतिचक्रमे प्रतिचक्राम समीपं गतवान्, तं शिष्यत्वेनात्मानं प्राप्नमारुणिं ह प्रसिद्धं उवाचीक्रवान् । चित्रोक्तिमाह ब्रह्मार्घः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य परस्य ब्रह्मणो वा अर्धः अर्धं पूजा इति यावत् तद्यस्य स ब्रह्मार्घः ब्रह्मवत् माननीय इत्यर्थः, असि भवसि गौतम हे गौतमगोचीय । तत्र कारणमाह यो वेदविदामग्रणीर्भम गम्भूतो याजकः सन् भया पुत्रदारेण पृष्ठः न मानमुपागा मां शिष्यभूतं प्रष्टुं समागतो भवान् नतु किमनेन शिष्यभूतेन पृष्टेनेत्यभिमानं गतवान् । एहि आगच्छ व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति लां गौतमं विज्ञापयिष्याम्येव स्पष्टं बोधयिष्यामि न तु सन्देहादिकं जनयिष्यामीति अनेन प्रकारेण प्रतिज्ञाम-करोदिति शेषः ॥१॥

* ब्रह्मार्घाऽस्मीति ठी० ।

स हेवाच्च ये वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्र-
मसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्या-
यते तानपरपक्षेण* प्रजनयत्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारं यच्चन्द्रमास्तं यः प्रत्याह तमतिसृजतेऽथ यो न

सः चिच्चः कृतप्रतिज्ञः ह प्रसिद्धः उवाचोक्तवान् । प्रश्नम-
तोऽगुप्तं स्थानं भेददर्शिनां कर्मिणामाह ये वै केच ये केच
चैवर्णिकाः प्रसिद्धाः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्टातारः अस्मात्
प्रत्यक्षात् लोकादवलोकनयोग्यात् चैवर्णिकदेहात् प्रयन्ति
अपसर्पन्ति मियन्ति इत्यर्थः । चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति, ते
विमुक्तदेहाः कर्मिणो निखिला धूमराचिकृष्णपक्षदक्षिणाय-
नाकाशान् गत्वानन्तरं कर्मफलभूतं स्वर्गापरपर्यायं चन्द्रम-
ण्डलं गच्छन्ति न लादित्यादिकं । तेषां स्वर्गिणां कर्मिणां
प्राणैरिच्छियैः प्राणापानादिसहितैः पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे आप्या-
यते आप्यायनं गतो भवति चन्द्रमाः राजभृत्यकरादिभि-
रिव राजा, तान् कर्मिणः प्राणान् अपरपक्षे कृष्णपक्षे न प्रजन-
यति नोत्यादयति । अयमर्थः । ज्योतिर्भृत्यस्येव राज्ञः परिचा-
रान् न जनयति द्रव्यालाभः, एवं चन्द्रः ज्योतिः स्वर्गिणां द्वन्द्वे
न जनयतीति । नमु स्वर्गकामो जुड्यादिति श्रूयते न
चन्द्रमण्डलकाम इत्यत श्राह एतदुक्तं चन्द्रमण्डलं वै प्रसिद्धं
अमृतरूपं स्वर्गस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य द्वारं गृह-

* तानपरपक्षे नेति ठो० ।

प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति स इह कीटो वा
पतञ्जो वा मत्स्यो वा शकुनिर्वा सिंहो वा वराहो वा
परश्वान् वा शार्दूलो वा पुरुषो वान्यो वा तेषु तेषु

स्वेवान्तःप्रवेशमार्गः, एतच्छब्दार्थमाह यः प्रसिद्धः चन्द्रमाः
इन्द्रुः। संवृतं स्थानं विवक्षुराह तं चन्द्रमसं दक्षिणमार्गाख्यं
योऽधिकार्यमानिलादिगुणः प्रत्याह निराचष्टे अहमेतस्मिन्
सन्ततसम्याते न गमिष्यामीति तं निराकृतचन्द्रमसमतिसृ-
जते चन्द्रमसमतीत्य विद्युदाद्यातिवाहिकेषु सृजते उत्पादयति
उपासनामङ्गल्यो ब्रह्मलोकं नयतीत्यर्थः । अथ पक्षान्तरे यः
कर्मी स्वर्गभिलाषवान् एनं चन्द्रमसं न प्रत्याह न निरा-
चष्टे गमिष्याम्यहं स्वर्गमिति सङ्गल्यवानित्यर्थः । तं कामिनं
स्वर्गनिवासमिहास्मिन् लोके रमणीयारमणीयचरणफल-
भूते वृष्टिर्भूत्वा कर्मफलोपभोगनियमोऽनुशयसहितो वर्ष-
धाराभावं प्राप्य वर्षति मेघादरभ्यो नीरधारां सहानु-
शयिनं मुच्छति । स वृष्टिरूपेणागतो भूलोकमनुशयी यदि
कपूयचरणस्तदा दक्षिणात्तरमार्गभ्रष्ट इहास्मिन् लोके कीटो
वा कीटो वज्रसारसमानोऽत्यकाद्यो जीवविशेषः वाशब्दात्
. पिपीलिंकादिः, पतञ्जो वा पतञ्जः दोपतेजोविरोधो क्षुद्रो
जीवः वाशब्दात् खद्योतादिः, शकुनिर्वा शकुनिः पक्षो वा-
शब्दाद्वानरादिः, शार्दूलो वा शार्दूलो व्याघ्रः वाशब्दाच्छू-
करादिः, सिंहो वा सिंहो गजघातको जीवविशेषः वाशब्दात्

स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिबृयाद्विचक्षणाहतवो रेत

सरभादिः, मत्यो वा मत्यो मीनो वाशब्दात् मकरादिः; परश्चा वा परश्चा दन्दशूकविशेषः वाशब्दादृश्चिकादिः। यदा कपूयरमणीयोभयचरणः तदा पुरुषो वा पुरुषो नरः वाशब्दान्नारी नपुंसकञ्च। पुरुषस्यापि रमणीयचरणीयबाङ्गल्ये ब्राह्मणलादिकमवगत्यावृत्तिः। एवं शुभाशुभचरणमभिधाय पुनः प्रकृतं कपूयचरणं संक्षेपेणाह अन्यो वा उक्तेभ्योऽन्यो दुःखभागी जड्जमः वाशब्दान्त्यावरः। एतेषु पूर्वोक्तेषु कीटादिषु स्थानेषु पूर्वोक्तेषु देहेषु अनुशयवान् प्रत्याजायते स्वर्गात् प्रत्यावृत्य समन्नादुत्पद्यते। उत्यन्तौ निमित्तमाह यथाकर्म यादृशं शुभमशुभं व्यामिश्रं वा कर्म, यथाविद्यं यादृशो शास्त्रोयाशास्त्रोया व्यामिश्रा वा विद्या, कर्मविद्यानुसारेण शुभमशुभं व्यामिश्रं च शरीरं भवतीत्यर्थः। एवं कर्मणां गतिं स्वर्गनरकोभयात्मिकां वैराग्यार्थमुपदिश्य गुरुशिष्ययोः करणीयं विवक्षुः प्रथमतो गुरोः करणीयमाह तं नरकादिव स्वर्गादपि विरक्तं विज्ञातनरकस्वर्गगतिं चिविधतापसन्नप्रमानसममानिलादिगुणं शिष्यमागतं शुभाशुभाभ्यां कर्मभ्यां स्वर्गात् भूलोकं प्राप्यात्युत्कटेन पुण्येन केनचिदात्मानं प्रत्यागतं पृच्छति करणारसपूर्णहृदयो वेदान्तार्थयाथात्मवित् गुरुलक्षणसम्बन्धे गुरुः प्रश्नं करोति पृच्छेदित्यर्थः। गुरोः प्रश्नमाह कः प्रश्ने

आभृतं पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्यवतस्तन्मा पुंसि
कर्तर्यरयध्वं पुंसा कर्चा मातरिमा निषिञ्च स जाय

शरीरेन्द्रियादिरूप आहोस्थित्तद्विलक्षणः असि भवसि इत्यनेन
प्रकारेण पृच्छतीत्यन्वयः, तमेवं पृच्छन्तं स्वगुहं शिष्यो गुरुप्र-
आनन्तरं प्रतिब्रूयात् प्रत्युन्तरं वदेत्। शिष्यो देहादिसंहतमा-
त्मानमुररीकृत्याह विचक्षणात् बङ्गविधभोगदानकुशलात् सू-
र्यसुषुम्नानाडीरूपाच्चक्रमम चृतवः चृतोर्मन्ताद्यतुखरूपात् न
हि चक्रमसमन्तरेण चृतवः, रेतः श्रद्धामोमवृक्षनपरिणामरूपं
शुक्रं आभृतं रेतःसिचि पुरुषाद्यौ देवैरन्नाङ्गतिप्रक्षेपेण स्वापितं,
पञ्चदशात्पञ्चदशकलात् पञ्चदशकलात्मकात् शुक्रकृष्णपञ्चहे-
तोरित्यर्थः, प्रसूतात् सायं प्रातरग्निहोचाङ्गतिद्वयात्पूर्वपरप-
र्यायश्रद्धातः सञ्जातात् सोमप्रकृतिविकाररूपाद्वा, *पित्र्यावतः
पितृमतः पितृलोकमरूपादित्यर्थः, तदुक्तं रेतो मा मां मत्ख-
रूपं मयानुशयिना महितमित्यर्थः, पुंसि रेतःसिचि कर्तरि-
षाम्यधर्मानुष्ठातरि एरयध्वं समन्तान्नानाङ्गेषु वर्त्तमानमेकत्र
हृदयप्रदेशे प्रेरयत प्रेरणं कृतवन्त इत्यर्थः, यद्यप्यत्र कर्ता को-
ऽपि न प्रतीयते प्रेरणे तथाप्यर्थलाभात्पञ्चाग्निविद्यागता देवा
एवावगत्याः। पुंसा रेतःसिचा निमित्तभूतेन कर्चा याम्य-
धर्मानुष्ठाचा मातरि पञ्चमाग्निरूपायां योषिति मा मां
रेतसा महितमनुशयिनं †निषिञ्च सेचितवन्तः देवाः। स यो-

* पित्र्यावत इति B. C. E.

† सिषिक्त इति B. C. E.

उपजायमानो *द्वादशचयोदशेषमासो द्वादशचयो-
दशेन पित्राऽसं तद्विदेहं प्रतितद्विदेहं तन्म चृत-
षिति रेतोरूपेण सिक्तोऽनुशयी अहं जाये जनने आविर्भाव-
निमित्तमित्यर्थः, उपजायमानः रेतःसेकमनु स्वकर्मसमीपे
शरीरं गृह्णानः, द्वादशचयोदशः द्वादशसङ्ख्या विशिष्टः स्वभा-
वतः कदाचित्तयोदशसङ्ख्या विशिष्टा द्वादशचयोदशः, उप-
मासः मासानां समीपे वर्तनं यस्य सोऽयमुपमासः संवत्सरः,
संवत्सरकालोपलच्छितजीवनबादनुशय्यपि द्वादशचयोदश उप-
मास इत्यविरुद्धं। द्वादशचयोदशेन उक्तरीत्या द्वादशचयोदश-
मासात्मकसंवत्सरोपलच्छितेन पित्रा रेतःसिचा जनकेन आसम्
तादात्म्यं गतोऽभूवं रेतःसेकात्माक् तद्विदे तस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं
सति भाग्ययोगे, वैपरीत्ये तु प्रतितद्विदे तदेदनस्य प्रतिकूलज्ञा-
नार्थं, अहं स्वर्गाङ्गुष्ठोऽनुशयीशास्त्रदृष्टिः। तत् तत्रैवं स्थितेतस्मात्
वा, मे मह्यं मदर्थमित्यर्थः, चृतवः चृतून् अनेककालं आब्रह्म-
साक्षात्कारं जीवनमित्यर्थः, अमर्त्यवेऽमर्त्याय ब्रह्मज्ञानपरिपूर्तये,
आभरध्वं हे देवाः समन्नाद्वारयध्वं। तेन विचक्षणादित्यादिना
उक्तेन सत्येन यथार्थवचनेन, तेन चन्द्रनिवासमारभ्य आयोनि-
निर्गमनेन तपसा क्षेत्रेन, चृतुः उक्तरीत्या संवत्सराद्यात्मको मर्त्य
इत्यर्थः, अस्मि भवामि, आर्तवः चृतुः शुक्रशोणितशरीरा-
त्मक इत्यर्थः, अस्मि भवामि। एवं ब्रुवाणं चेच्छरःकम्यहस्तवि-
धूननादिना निवारयसि तर्हि कथय कः प्रश्ने कार्यकारण-

* द्वादशचयोदशो मास इति A । द्वादशचयोदश उपमास इति टो०।

वोऽस्त्वय आभरध्वं तेन सत्येन तेन तपसा चृतुर-
स्म्यार्तवोऽस्मि *कोऽसि त्वमस्मीति तमतिसृजते ॥ २ ॥

विच्छणः को नामाहमस्मि भवामि । एवमुक्ते वच्यमाणाध्याथ-
द्योक्ते आत्मन्युपदिष्टे पुनः कोऽसीति पृष्ठे शिष्य आह तं ममो-
पदैषा प्राणप्रज्ञात्मावस्थाचयातीतः सगुणत्वेन पर्यङ्के समा-
सीनः अस्मि भवामि । विच्छणादृतोः पञ्चदशात्प्रसूतात्पितृमतः
आभृतं रेतो यत्तन्मा हे देवाः पुंसि कर्त्तरि प्रेरितवल्लः । ततः
पुंसा कर्त्ता निमित्तेन मातर्यपि मां सेचितवल्लः । द्वादशचयोदशेन
पित्रा ऐक्ये गत आसं संवत्सरो द्वादशचयोदश उपमासस्त-
द्विदे प्रतितद्विदे जाये उपजायमानो वर्त्त इति घतः ततो
मेऽमर्त्याय ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णर्थस्तुरूपमायुराभरध्वं । यस्मादेवं
जानानो देवान् प्रार्थये तेन सत्येन तेन तपसा चृतुरस्म्यार्तवो-
ऽसीति सम्बन्धः । विच्छणादित्यारभ्याभरध्वमित्यन्तं हे अथ उपो-
ह्नातनयेन, अतो न व्यधिकरणत्वशङ्कापि । प्रार्थनायामपि शब्द-
तो स्तम्भमानानामृत्वनां वा प्रार्थना । अस्मिन् पक्षे त्वेवं व्याख्येयो
मन्त्रः, हे विच्छणा हे चृतवः यतोऽहं ब्रह्मज्ञानार्थी तन्मे मां
हे चृतवो हे मर्त्यवो स्त्रियुषेतवः । समानमन्यदेवपक्षे । इत्यनेन
प्रकारेण, प्रतिब्रूयादित्यन्वयः । तं विच्छणादादि त्वमस्मीत्यन्तं
ब्रुवाणं नरकादिव चन्द्रमसोऽपि भीतं ब्रह्मविदमतिसृजते संसा-
रादतीत्योत्पादयति ब्रह्मदिद्यया विमोक्षयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

* कोऽस्मि कोऽसीति टी० ।

स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति
स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापति-
लोकं स ब्रह्मलोकं तस्य ह वा एतस्य लोकस्यारो

सः सगुणब्रह्मवित्त्यर्ज्ञाद्यन्यतमविद्यावान् प्राणप्रयाणस-
मये प्राज्ञेनात्मनैकीभूतो हृदयायप्रद्योतनेन प्रदर्शितसुषुम्बा-
द्वारः, एतं वच्च्यमाणं देवयानं देवैरर्चिरादिभिरुद्घमाने-
नोपासकेन प्राप्यत इति देवयानस्तं पन्थानं मार्गमापद्य सुषु-
म्बाद्वारा मूर्द्धानं भित्त्वा निर्गतः प्राप्य प्रथममग्निलोकं, अये
देवयानमार्गापक्रमे सगुणब्रह्मविदो नयतीत्यग्निः स चासौ लोकः
प्रकाशश्चाग्निलोकः, तमर्चिरभिमानिनो देवतामित्यर्थः, आग-
च्छति प्राप्नोति । ततः अहरापूर्वमाणपक्षोदगद्यनषणमास-
संवत्सरदेवलोकाभिमानिनीर्देवता यथाक्रमेण प्राप्यानन्तरं सः
प्राप्तदेवलोको वायुलोकं वायुदेवतां । आगच्छतीत्येतत् वच्च्य-
माणेष्वप्यनुष्यते । स वायुलोकात् प्राप्तादित्यचन्द्रविद्युलोको
विद्युलोकादमानवेन पुरुषेण नोयमानो वरुणलोकं वरुणदेवतां ।
स वायुदन्तरथचक्रक्षिद्रोपममार्गो वायुलोकादनन्तरं आदि-
त्यलोकमादित्यदेवतां उम्बराकाशसमानमार्गदात्रो चन्द्रमसः
पूर्वभाविनीं । स अमानवेन पुरुषेण नोयमानः वरुणात् प्राप्तस-
हायको वरुणलोकादनन्तरमिन्द्रलोकमिन्द्रदेवतां । सः प्राप्तेन्द्र-
सहायकस्ततः प्रजापतिलोकं प्रजापतिदेवतां विराङ्गृहपां । स

हृदो मुहूर्ता *येष्टिहा विजरा नदील्यो दृक्षः सालज्यं
संस्थानमपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ

प्राप्तविराट्सहायकः ततः ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भलोकं अमा-
नवपुरुषैकगम्यं । तं ब्रह्मलोकं वर्णयति । तस्य अमानवपुरुषन्
यनेन प्राप्तस्य, ह शास्त्रप्रसिद्धस्य वै ब्रह्मविद्धिः स्मर्यमाणस्य,
एतस्य प्रत्यक्षस्यैव प्रकृतत्वेन ब्रह्मलोकस्य हिरण्यगर्भनिवासस्य
आरो हृदः प्रथमं ब्रह्मलोकप्रवेशे ब्रह्मलोकमार्गनिरोधकः स-
मुद्रशतसमानगामीर्योऽजस्त्वनीलजलोऽरिभिः कामक्रोधादि-
भिर्विरचितत्वेनार इतिनामा हृदः । तस्येत्यादि वद्यमाणे-
व्यप्यनुवर्त्तते । आरहृदस्य परपारे वर्त्तमानाः मुहूर्तां
घटिकाद्यकालाभिमानिनो देवाः । तान्विशिनष्टि येष्टिहाः
त्या ब्रह्मप्राप्त्यां इष्टिरिष्टं ब्रह्मलोकानुकूलमुपासनं काम-
क्रोधादिप्रवृत्त्यादनेन घन्तीति येष्टिहाः, विजरानदी
विगता जरा यद्वर्णनादिना सेयमुपासनक्रियैव तन्नाम्नो
नदी । इत्यो दृक्षः इला पृथिवी तद्रूपत्वेन इत्य इतिनामा
तस्य, यमन्यज्ञाश्वत्यः सोमसवन इत्याचक्षते । सालज्यं संस्थानं
सालहृत्तममाना ज्या धनुषां गुणा इव वस्तु यत्रोपतीरं त-
त्सालज्यं संस्थानं, अनेकशुरसेव्यमानारामवापीकूपतडागमरि-
दादिविविधजलपरिपूर्णमित्यर्थः, संस्थानमनेकजननिवासरूपं
पञ्चनमित्यर्थः, अपराजितमायतनं न केनचित्पराजितमनेक-

* येष्टिहा इति A.

† येष्टिहा इति B. C. E.

विभुप्रमितं विचक्षणासन्द्यमितौजाः पर्यङ्कः प्रिया च
मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यादायावयते* वै

सूर्यसमानलेनेत्यपराजितं ब्रह्मणो निवासस्थलं हिरण्यगर्भस्य
राजमन्दिरमित्यर्थः । तस्मिन्पराजितनान्त्यायतने इन्द्रप्रजा-
पती स्तनयिन्द्रियज्ञलेन उपलच्छितौ वाय्वाकाशौ इन्द्रप्रजां-
पतिनामानौ द्वारगोपौ द्वाररक्षकौ द्वारस्यावित्यर्थः, विभु-
प्रमितं अत्यन्तमभ्यधिकं अहङ्कारस्त्रूपं अहमित्येव मामा-
न्येन प्रमितं विभुप्रमितं, ब्रह्मणः सभास्थलमेतन्नाम । विचक्षणा-
सन्दी विचक्षणा कुशला बुद्धिर्महत्तत्त्वमित्यादिशब्दाभिधेया
आसन्दी सभामध्ये वेदिः । अमितौजाः पर्यङ्कः अमितमपरिमितं
प्राणमंत्रादादौ प्रसिद्धूमोजो बलं यस्य सोऽयममितौजाः प्राणः
पर्यङ्कः ब्रह्मण आसनभूतो मञ्चकः सिंहासनं । प्रिया च मान-
सी मनसः कारणभूता प्रकृतिर्मनोगताह्नादकारिणी भार्या
चकारस्या अलङ्करणादिकमपि यैवेत्येतदर्थः । प्रतिरूपा च
चाक्षुषी चक्षुःप्रकृतिभूता तैजसी प्रतिरूपा प्रतिच्छाया, चकारः
प्रतिरूपालङ्करणादेरपि चाक्षुषीत्वमङ्गुहार्थः । पुष्पाण्यादायावय-
तौ वै च जगानि जगन्ति चतुर्विधानि भूतानि सलोकसंस्था-
नानि पुष्पाणि कुसुमानि वै प्रसिद्धानि पुष्पसमानधर्मलेन न
केवलं पुष्पाणि जगानि किन्तु आवयतौ च आ समन्तात् तन्तु-
सन्तानेन निष्पादितौ पटावप्याच्छादनपरिधानरूपै, अनयो-

* पुष्पाण्यादायावयताविति टी० ।

च जगान्यम्बाश्वाम्बायवीश्वाप्सरसोऽम्बया नद्यस्तमित्यं-
विदागच्छति तं ब्रह्माहाभिधावत मम यशसा विजरां
वा अयं नदीं प्रापन्व वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

रपि भूतैः सङ्कोचविकाशादिसामान्यमवगत्यं । अम्बाश्वाम्बा-
यवीश्वाप्सरसः, अम्बा जगच्चनन्यः श्रुतयः । अम्बायवो न विद्यते
ऽम्बोऽभ्यधिकोऽयवश्च न्यूनो यासां ताः अम्बायवाः बुद्धयः ।
अम्बायवा एव अम्बायव्यः श्रुतिबुद्धयः । अप्सरसः माधारण्यो यो-
षितः । चकारावुभयोरपि प्रत्येकमप्सरस्त्वयोगार्थाः । अम्बया नद्यः
अम्बमम्बकं लोचनं ब्रह्मज्ञानं यान्तीत्यम्बयाः उपासनाः नद्यो
वारां प्रवाहधारिण्यः पुरायतनादिवासिलोकभोग्याः । तमुकं
ब्रह्मलोकं आरो ह्रद इत्यादिना अम्बया नद्य इत्यन्तेन इत्यंविद्
उक्तेन प्रकारेण वच्यमाणेन वा पर्यङ्कस्यब्रह्मवित् आगच्छति
समन्तात्माप्नोति । तममानवेन पुरुषेणानीयमानमुद्दिष्य ब्रह्मा
हिरण्यगर्भ आह ब्रूते स्वपरिचारकान् अप्सरसश्च । ब्रह्मोक्ति-
माह अभिधावत पर्यङ्कविद्याविदं समन्ततः समुखं धावत
गच्छत मम यशसा मदीयकीर्त्या, ममार्हं सम्भारं स्त्रीकृत्य
मत्प्रतिपत्त्या पूजां कुरुतेत्यर्थः । ननु भवानजरोऽयं भवते
विपरीतः कथं भवतः पूजामर्हतीत्यत आह । विजरां जरा-
हारिणीं सार्थकनामधारिणीं वै प्रसिद्धामस्मदादीनां अयं
पर्यङ्कविद्यावित् नदीं सिन्धुं प्रापदवास्तः । न वै नैव अयं प्राप्त-
विजरः जरिष्यति वद्योहानिमवास्यति इत्यनेन प्रकारेणा-
हेत्यम्बयः ॥ ३ ॥

तं पञ्चशतान्यसरसां प्रतियन्ति शतं फलहस्ताः
शतमाञ्जनहस्ताः शतं माल्यहस्ताः शतं वासोहस्ताः
शतं चूर्णहस्तास्तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति स ब्र-
ह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्मविदान् ब्रह्माभिप्रैति स

एवं ब्रह्मण उक्त्यनन्तरं अनेकब्रह्मसभास्यजनैः समं तं ब्रह्म-
लोकमागतं पर्यङ्कविद्याविदं पञ्चशतानि पञ्चशतसङ्ख्याकौनि
अप्सरसां रूपयौवनसम्यन्नानां मनोरमाणां स्तनजघनभारवशी-
ष्टतमध्यदेशानां मदनमदमोमुह्मामानदिग्न्तराणां साधारण-
स्त्रीणां प्रतिधावन्ति समुखं आगच्छन्ति तदर्थनलालसानां ।
संविभागेन सम्भारानाह, शतं शतसङ्ख्याकाः माल्यहस्ताः अने-
कवर्णविचित्रगन्धपृष्ठदामकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः आञ्जनह-
स्ताः अञ्जनोपयोगिद्रव्यमाञ्जनं कर्पूरकस्त्रूरीकङ्कोलकतैला-
दिकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः चूर्णहस्ताः हरिद्राकेसरकुङ्कमचन्द-
नादिचूर्णकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः वासोहस्ताः विविधदुकूला-
दिकराः, शतं शतसङ्ख्याकाः *फलहस्ताः विविधाभरणहस्ताः,
तं अनुन्तीर्णारह्वदं प्राप्तब्रह्मलोकं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति
हिरण्यगर्भयोग्येन मण्डनेन मण्डयन्ति । स पर्यङ्कविदप्स-
रोभिर्ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतः स्यष्टं ब्रह्मविदान् हिरण्यगर्भङ्गा-
नवान् ब्रह्मवाभिप्रैति हिरण्यगर्भरूपमेव सर्वतः प्राप्नोति,
न लव्यत् । ब्रह्मप्राप्तौ क्रममाह, स प्राप्तब्रह्मलोकोऽप्सरोभि-
र्ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतः, ताभिः सभाजनैश्च सह आगच्छन्ति

* याणहस्ता इति B. C. E.

आगच्छत्यारं हृदं तं मनसात्येति तमित्वा सम्प्रतिविदो मज्जन्ति स आगच्छति मुहूर्त्तान् येष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति विजरां नदीं तां मनसैवा-

प्राप्नोत्यारं हृदं आरनामानं हृदं, तं आरं हृदं मनसा नावाद्यनपेक्षः केवलेनान्तःकरणेनात्येति अतीत्य गच्छति । युक्तं स्मृतेत् । न ह्यारः कामक्रोधादिवृत्तिभेदः स्वातिक्रमणे मनोव्यतिरिक्तं साधनान्तरनपेक्षते । ये हि ब्रह्मविद्याशून्यास्तेषामनर्थमाह, तं आरं हृदं इत्वा केवचित् कर्मणा प्राप्य सम्प्रतिविदः आत्मनः प्रतिकूलं वैषयिकं सुखं तस्म्यक्वेनानुकूलत्वेन जानन्तीति सम्प्रतिविदः अजा इत्यर्थः, मज्जन्ति भिन्नौ का इव समुद्रे पान्याः अपुनरहृदारं मग्ना भवन्ति । सोऽतिक्रान्तारहृद आगच्छति प्राप्नोति मुहूर्त्तान् येष्टिहान् येष्टिहेतिनामकान् मुहूर्त्तान् । ते मुहूर्त्ताः कामक्रोधादिवृत्यत्यादकाः अस्मान्मनसातिक्रान्तात् अपद्रवन्ति अपगच्छन्ति स्वप्राणगरीयस्वे हतहिरण्यकशिष्योर्नृसिंहादिव विप्रचित्तिप्रभृतयः । सः स्वदर्शनेनापद्रावितमुहूर्तः आगच्छति प्राप्नोति विजरां नदीं विजरेति नाम्नों नदीं । तां विजरां नदीं मनसैव साधनान्तरनिरपेक्षेणान्तःकरणेनैव अत्येति अतिगच्छत्येव, न तु आरहृदोत्तारवन्मुहूर्तादिद्रावणं किञ्चित्करोति । ननु सुकृतमप्यस्ति सहायमस्य विजरोत्तार इत्यत आह, तत्तत्र शरीरपरित्यागावसरे उपास्यमानसाक्षात्कारावसरे वा सुकृ-

त्येति तत्सुक्तदुष्कृते धुनुते वा* तस्य प्रिया ज्ञातयः
सुक्तमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा रथेन धावयन्
रथचक्रे पर्यवेक्षेतैव महोराचे पर्यवेक्षेतैवं सुक्तदुष्कृते

तदुष्कृते पुण्यपापे धुनुते वा अश्व इव रोमाणि कम्यनेन सुक्तदु-
ष्कृतयोः परिपाकज्ञानेन परित्यजति । ननु सुक्तदुष्कृतयोः
सतीः कथं परित्याग इत्याशङ्का यथाग्निना सतां काष्ठानां
दाहस्तथेति परमं परिहारं परित्यज्य प्रसङ्गात् ब्रह्मविदुषि
प्रीतिद्वेषयोः फलं विवक्षुर्ब्रह्मविद्यां स्तौति, तस्य ब्रह्मविदुषः
शत्रुमित्रादिसमबुद्धेः प्रियाः प्रीतिं कुर्वाणाः ज्ञातयः ज्ञात्यु-
पलक्षिता मनुष्याः सुक्तं पुण्यमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति विष्णोरिव
प्रियाः, अप्रिया ब्रह्मविदुषि द्वेषं कुर्वाणा दुष्कृतं पापं उप-
यन्तीत्यनुवर्त्तते । ननु इदमतिचित्रं यो हि यत्करोति न स
तत्प्राप्नोतीत्याशङ्का दृष्टान्तेन समाधानमाह, तत्तत्र कारयितु-
रलेपे, यथा दृष्टान्ते । अयं दृष्टान्तः, रथेन निमित्तभूतेन कर-
णेन वा धावयन् भूमौ प्रेरयन् रथचक्रे रथाङ्गे पर्यवेक्षेत भूमौ
संयोगविभागफलवती रथचक्रे समन्तादवलोकयेत, न तु तत्फलं
प्राप्नुयात् । एवमनेन प्रकारेणान्तःकरणशरीरादिकृतादृष्टनि-
मित्तं प्रवर्त्तमाने अहोराचे रात्र्यहनी पर्यवेक्षते समन्तादव-
लोकयति, एवं यथा रात्र्यहनी पर्यवेक्षेत तथा सुक्तदुष्कृते
पुण्यपापे । न केवलं ते एव अपि तु सर्वाणि च दन्तानि क्षाया-

* धनुवात् इति A. धुन्वत् इति B. C. E.

सर्वाणि च द्वन्द्वानि स एष विसुक्तो विदुष्कृतो
ब्रह्मविदान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥

स आगच्छतीत्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आ-
गच्छति सालज्यं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति स आ-
गच्छत्यपराजितमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आ-

तपशीतोष्णसुखदुःखादीनि निखिलान्यपि द्वन्द्वानि पर्यवेक्षते
न तु तत्फलभागभवति । न हीक्षितुः फलं कलहादेः द्रष्टुर्मध्य-
स्थस्थ दुःखस्यादर्शनात् । स उपासक एष प्राप्तब्रह्मलोको ब्रह्म-
लोकप्राप्तेः पूर्वमेव विसुक्तो विदुष्कृतः अपगतपुण्योऽपगतपापः
ब्रह्मविदान् ब्रह्मैवाभिप्रैति व्याख्यातं ॥ ४ ॥

स उपासकः उत्तीर्णविजर आगच्छति प्राप्नोति इत्यं
वृक्षं इत्यनामानं वृक्षं । तं प्राप्तेत्यवृक्षं ब्रह्मगन्धः अनुभूतपूर्वः
सर्वसुरभिगन्धातिशायी ब्रह्मगन्धः, येनाघातेन ब्रह्मलाकव्य-
तिरक्तलोकेषु सुगन्धेष्वपि दुर्गन्धबुद्धिर्भवति तादृशः, वि-
द्वराहाणामिव मनुष्यजन्मन्याघातचम्पकादिगन्धो विड्गन्धे
दुर्गन्धबुद्धिजनकः, प्रविशति ब्राह्मदारेणान्तर्दयकमलमुकुल-
मागच्छति । स आघातब्रह्मगन्धः आगच्छति प्राप्नोति सालज्यं
संस्थानं सालज्यनामकं पत्तनं । तं प्राप्तसालज्यं ब्रह्मरसः अना-
खादितपूर्वोऽन्यरसहेयताबुद्धिजनको ब्रह्मलोक एवासक्तिजन-
कोऽपूर्वरसो रसनादारेण प्रविशति व्याख्यातं । स आखादि-
तब्रह्मरसः आगच्छति प्राप्नोति अपराजितमायतनं अपरा-

गच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपा तावस्मादपद्रवतः स आ-
गच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छ-
ति विचक्षणामासन्दीं वृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वा पादौ
श्येतनौधसे चापरौ पादौ वैरूपवैराजे अनुच्ये शाकर-

जितनामकं ब्रह्मश्टहं । तं प्राप्तापराजितं ब्रह्मतेजः अदृष्टपूर्वं
मर्वतेजसां न्यक्तारकारकं ब्रह्मलोकं एवामक्तिकारकं चकुद्वारा
प्रविशति व्याख्यातं । स प्रविष्टब्रह्मतेजा आगच्छति प्राप्नोति
इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ इन्द्रप्रजापतिनामानौ द्वाररक्षाकारकौ
द्वारस्यौ । तौ इन्द्रप्रजापती द्वारस्यौ अस्मात् प्राप्तब्रह्मगन्धरम-
तेजसः ब्रह्मण इव दर्शनमात्रेण बद्धाञ्जली परित्यक्तासनौ द्वार-
प्रदेशात् मरभसं जय जयेति शब्दमुच्चारयन्तौ अपद्रवतः अपम-
रतः । स अपद्रावितेन्द्रप्रजापतिक आगच्छति प्राप्नोति विभुप्रमितं
विभुनामकं प्रमितं सभास्यलं । तं प्राप्तविभुप्रमितं ब्रह्मयशः ब्रह्मा-
हसमसीति ब्रह्मकीर्त्तिरहङ्कारो मनसा द्वारेण प्रविशति व्याख्या-
तं । स प्राप्तब्रह्मयशा आगच्छति प्राप्नोति विचक्षणामासन्दीं वि-
चक्षणेतिनामिकां वेदिकां । सा विचक्षणासन्दी प्रज्ञा महत्तत्त्व-
रूपिणी बुद्धिः । तस्या आसन्द्याः प्रकारमाह वृहद्रथन्तरे सामनी
अस्याः पूर्वा पादौ श्येतनौधसे सामनी अस्या अपरौ पादौ वैरू-
पवैराजे सामनी अस्या अनुच्ये दक्षिणेन्तरे अस्ये शाकररैवते सा-
मनी अस्यास्तिरस्यी पूर्वपश्चिमे । सा चतुरस्या वेदी प्रज्ञा । तत्रा-
गतस्य फलमाह, प्रज्ञया हि विपश्यति हि यस्माद्विचक्षणां प्राप्तः

रैवते तिरश्ची सा प्रज्ञा प्रज्ञया हि विपश्यति स आग-
च्छ्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतच्च भविष्यच्च
पूर्वो पादौ श्रीश्वेरा चापरौ भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये
हृहद्रथन्तरे अनुच्चे कृच्छ्र सामानि च प्राचीना-

तस्मात्प्रज्ञयात्मबुद्धा विविधं विश्वं पश्यति । स प्राप्तप्रज्ञ आग-
च्छति प्राप्नोति अमितौजसं पर्यङ्कम् अमितौजोनामकं पर्यङ्कं,
स अमितौजाः पर्यङ्कः प्राणः पञ्चवृत्तः सर्वेन्द्रियेभ्योऽभ्यधिकः
क्रियाशक्तिः । तस्यामितौजमः पर्यङ्कस्य भूतच्च भविष्यच्च पूर्वो
पादौ मस्तकाधारगात्रस्याधस्तादर्त्तमानौ प्राचां दिशि च-
रणौ अतीतं भावि च विश्वं । चकारावेकैकस्यैकैकपादलार्थौ ।
श्रीश्वेरा चापरौ, दूरा दूला, पादगात्रस्याधस्तादर्त्तमानौ पश्चि-
मायां दिशि अन्यौ पादौ लक्ष्मीः धरणी च । चकारौ पूर्ववत् ।
हृहद्रथन्तरे अनुच्चे दक्षिणोत्तरयोदीर्घे खद्वाङ्गे अथसच्च
हृहद्रथन्तरे सामनी, भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये पूर्वपश्चिमयोर्हृस्ते
खद्वापादाधारे शीर्षपादस्त्वले शीर्षण्ये ते भद्रयज्ञायज्ञीये सा-
मनी । एवं कोष्ठचतुष्टये पादचतुष्टयेन निष्पन्ने । पट्टिका-
माह चृच्छ्र सामानि च प्राचीनातानं प्राक्प्रत्यगुपर्यधो-
भावेन वर्त्तमाना दीर्घाः पट्टिकाः प्राचीनातानं, तदृच्छ्र सा-
मानि च । चकारौ चृक्षमायोरधऊर्ढ्मागनियमार्थौ । यजू-
षि तिरश्चीनानि यजूषि प्रसिद्धानि दक्षिणोत्तरयोस्त्रियक-
पट्टिकांरुपाणि । सोमांश्व उपस्तरणं । सोमकिरणाः सुको-

तानं* यजूंषि त्रिरश्वीनानि सोमांशव उपस्तरणमु-
ड्डीथोऽपरश्च यः श्रीरूपबर्हणं† तस्मिन् ब्रह्मास्ते तमि-
त्यंवित्पादेनैवाग्र आरोहति तं ब्रह्मा पृच्छति‡ कोऽ-
सीति तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥

मलकशिपुखरूपं । उद्गीथ उपश्रीः उद्गीथः मामभक्तिविशेषः
उपम्नाणम्लोपरि आपादमस्तकं प्रक्षिप्यमाणं क्षीरगौरं लृद-
तरं वस्त्रमुपश्रीः तदुद्गीथः, श्रीरूपबर्हणं उच्छ्रीष्टकं लक्ष्मीः,
यद्यपीयं पादलेन पूर्वमुक्ता तथापि पूर्वा लौकिक्युत्तरा तु
वैदिकीति विभागादपुनरुक्तिः। तस्मिन् प्राणपर्यङ्के भूतञ्चेत्या-
रभ्य श्रीरूपबर्हणमिथ्यन्तेनोक्ते ब्रह्मास्ते हिरण्यगर्भस्खरूपं ख-
तादात्मेनोपास्यमानं उपविष्टं वर्तते। तं ब्रह्मण आसन-
भूतं पर्यङ्कमुक्तं इत्यंवित् उक्तपर्यङ्कस्येन ब्रह्मणा तादात्म्यवित्,
पादेनैव चरणेनैव, नतु पादावधस्तात् प्रक्षिप्य जघनकरा-
द्यारोपणेन, अग्ने प्रथमतः आरोहति आरोहणं करोति । तं
पादेनैव उक्तपर्यङ्कमारोहनं प्रियं पुच्चमिव पिता ब्रह्माह
हिरण्यगर्भो ब्रूते । ब्रह्मोक्तिमाह, कः प्रश्ने असि भवसि इत्यनेन
प्रकारेण श्रुतिः शिक्षयति तं कोऽसीति ब्रुवाणं ब्रह्माणं प्रति-
ब्रूयात् प्रत्युत्तरं वदेत् ॥ ५ ॥

* प्राचीनातानानीति A.

† उद्गीथ उपश्रीः श्रीरूपबर्हणमिति टो० ।

‡ ब्रह्मा ह पृच्छताति D. नक्षाच्छ्रेति टो० ।

ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद् योनेः समूता *भार्यायै रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा भूतस्य भूतस्य त्वमात्मासि यस्त्वमसि सोऽहमस्मि त-

वक्तव्यं प्रत्युत्तरमाह, ऋतुरश्मि वसन्ताद्यृतुखरूपो भवामि। कालात्मकत्वे उपपत्तिमाह, आर्तवोऽस्मि ऋतुसम्बन्धो भवामि कालात्मकेन मया सम्बन्धात्। मम कालात्मनखलया तादृशेनाभेदप्राप्तिर्यतस्तः। कालः कालसम्बन्धी च भवामीत्यर्थः। तर्हि किं यथा चन्द्रमसः रुमागतः स ऋतुरार्तवश्च तथेत्याशङ्कनेत्याह, आकाशादव्याङ्गताद्योनेः उपादानकारणात् समूतउत्पन्नः। †भायै भायाः स्वयं प्रकाशाद्वच्छणः। अयमर्थः। न केवलं जडमुपादानकारणं किन्तु स्वयंप्रकाशं ब्रह्म शबलमिति। ‡रेतः संवत्सरस्य तेजो भूतस्य भूतस्यात्मा भूतस्य भूतस्य। ननु कथं भाया आकाशाद्योनेः समूतः कथमृतुरार्तवश्चेत्यत आह, भूतस्य अतीतस्य भूतस्य यथार्थस्य कारणरूपस्य भूतस्य चतुर्विधचेतनाचेतनात्मकस्य भूतस्य पञ्चमहाभूतात्मकस्य, नहि संवत्सरमन्तरेण चतुर्विधानि भूतानि पञ्च भूतानि चेत्यद्यन्ते, संवत्सरस्य वसन्ताद्यनेकर्तुखरूपस्य †रेतः संवत्सरप्रवर्तकमन्तर्बहिर्वर्तमानं तेजो दोप्तिखरूपं मदुद्दिप्रकाशकं आत्मा आत्मेति प्रत्ययव्यवहारयोग्यं संवत्सरस्य

* भायै भाया इति टी॰ B. C. E.

† भार्यायै भार्याया इति D.

‡ एतत् संवत्सरस्येति B. C. E.

माह कोऽहमस्मीति सत्यमिति ब्रूयात् किं तद्यत्सत्य-
मिति यदन्यहेवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत्सद्य यहेवाश्च
प्राणाश्च तत्यं तदेतया वाचाभिव्याह्नियते सत्यमित्ये-

च तत्कार्यस्य च मयि खयंप्रकाशस्तरुपेऽध्यस्तलात् । *यदा-
येतत्संवत्सरस्य अस्य संवत्सरस्य तेजोभूतस्य तेजःस्तरुपस्य
आदित्यादितेजसः प्रवर्त्यमानलात् भूतस्य व्यवहारथोग्यस्य
चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य भूतस्य कारणस्य भूतस्य कार्यस्य
आत्मा अधिष्ठानभूत इति व्याख्येयं तदापि च्छतुलमार्तवलं
चाविरुद्धं कालस्थापि कारणस्य समानलात् । ननु कोऽयमा-
त्मेत्यत आह, त्वं पर्यङ्गस्यो ब्रह्मात्मासि आत्मशब्दप्रत्ययभाग्
भवसि । यद्येवं किं तवेतत आह, यः प्रसिद्धुः पर्यङ्गस्यस्त्वमसि
ब्रह्मा मत्पुरतः स्थितोऽसि म त्वच्छब्दप्रत्ययालम्बन उक्तः अह-
मस्मि असच्छब्दप्रत्ययालम्बनो भवामि इत्यनेन प्रकारेण
प्रतिब्रूयादित्यन्वयः । तमेवं वदन्तमुपासकमाह पर्यङ्गस्यो ब्रह्मा
ब्रूते कः प्रश्ने अहमस्मि, यस्त्वमात्मासीति भवतोक्तः स कोऽहं
ब्रह्मा भवामि । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्मणा पुनः पृष्ठ उपासको
ब्रह्माणं प्रति सत्यं सत्यशब्दाभिधेयाधिष्ठानं इति ब्रूयात् अनेन
प्रकारेण वदेत् । एवमुक्ते पुनर्ब्रह्मा पृच्छति किं प्रश्ने तद्भवतोक्तं
यज्ञवतः प्रसिद्धुं सत्यं सत्यशब्दाभिधेयं । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्म-
णा पृष्ठः पुनः प्रत्युक्तरं ब्रूयात् यत्प्रसिद्धुमन्यहेवेभ्यश्च प्राणे-

* पाठान्तरशाखारम्भः ।

तावदिदं सर्वमिदं सर्वमसीत्येवैनं तद्राह *तदेतच्चो-
केनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

यजूदरः सामशिरा असावद्यूर्तिरव्ययः स ब्रह्मो-
ति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति तमाह केन
भ्यश्च इन्द्रियाधिष्ठात्रभ्योऽग्न्यादिभ्यः इन्द्रियेभ्यः सप्राणेभ्यो
व्यतिरिक्तं । चकारौ वाय्वाकाशाभ्यामप्यन्यदित्येतद्यै । तत्
उक्तमिन्द्रियप्राणव्यतिरिक्तं सत् सच्छब्दालम्बनं । अथ पञ्चान्तरे
यत्प्रसिद्धं देवाश्च प्राणाश्च अग्न्यादय इन्द्रियाणि सप्राणकानि
वाय्वाकाशौ च पूर्ववत् तदुक्तं देवादिकं त्यं त्यच्छब्दालम्बनं ।
तदुक्तं सच्चराचरं विश्वमेतया उक्तया सत्यरूपया वाचा वचने-
नाभिव्याहृयते सर्वत उच्यते । एतच्छब्दार्थमाह सत्यं सत्यशब्द-
रूपं, इति सत्यानुकरणार्थः । एतावदियत्यरिमाणमिदं प्रत्य-
क्षादिप्रमाणगम्यं सर्वं निखिलं जगत् । इदानीं श्रुतिराह इदं
सर्वममि इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं सर्वं निखिलं भूतमैक्यका-
त्मकं जगत् ब्रह्म लं भवसि, इत्येवैनं तदाह । तदा तस्मिन् ब्रह्मा-
णो मधुकसमीपागसनकाले इत्येवोक्तेनैव प्रकारेण न त्वन्येन,
एनं ब्रह्माणमाह उपासकः समागतो ब्रुते । † तदेतत् स्नोकेना-
भ्युक्तम् ॥ ६ ॥

श्रुत्याप्येतद्ब्रह्मणः सर्वात्मलमुक्तमित्युपासकः श्रुतिमुदाह-
रति । तमुपासकं स्वात्मनः सर्वात्मलं ब्रुवाणं आह ब्रह्मा ब्रूते,

* तदेतद्वक्ष्योक्तेति A.

† तदेतदित्यादि उदाहरतीत्वन्तं B. C. E. पुस्तकेषु नाहिल ।

मे पैंस्तानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात् केन
नपुंसकानीति मनसेति केन स्वीनामानीति वाचे-
ति केन गन्धानिति *प्राणेनेति केन रूपाणीति चक्षु-

केन करणभूतेन रूपेण वा, मे मम ब्रह्मणः सर्वात्मनः, पैंस्तानि
पुस्तिङ्गसम्बन्धीनि नामानि नामधेयान्याप्नोषि प्राप्नोषि । इत्य-
नेन प्रकारेण ब्रह्मणा पृष्ठे प्राणेन पञ्चवत्त्यात्मकेन साधिदै-
विकेन करणेन रूपेण वा इति ब्रूयात्, अनेन प्रकारेण प्रत्युत्तरं
वदेदुपासकः । पुनर्ब्रह्मा पृच्छति केन करणेन रूपेण वा स्तो-
नामानि स्तोलिङ्गनामधेयानि आप्नोषीत्यत्र वक्ष्यमाणेषु चानु-
वर्तते । इत्यनेन प्रकारेण पृष्ठे वाचा प्राणनिष्पाद्यथा वर्णा-
भिवक्तिहेतुभूतया इत्यनेन प्रकारेण ब्रूयादित्यनुवर्ततेऽत्र
वक्ष्यमाणेषु च । पुनः पृच्छति केन करणेन रूपेण वा नपुंस-
कानि नपुंसकलिङ्गनामानि । इत्यनेन प्रकारेण एवं पृष्ठे
उत्तरमाह मनसा अन्तःकरणेन साधिदैविकेन इति अनेन
प्रकारेण । पुनः पृच्छति केन करणेन गन्धान् पृथिव्येकगुणान्
इति अनेन प्रकारेण । उत्तरमाह प्राणेन साधिदैविकेन
इत्येव ब्रूयात् अनेन प्रकारेण वदेत् ब्रूयादित्यनुवर्तते, इत्येत-
दर्थं मध्येऽपि ग्रहणमन्ते च यहोष्यति । एवकारः प्राणशब्दस्य
द्विरभिधानं कथं करणीयमितिशङ्कानिवारणार्थः । पुनः पृच्छ-
ति केन करणेन रूपाणि तेजोऽवक्षगुणभूतानीत्यनेन प्रकारेण ।
चक्षुषा नेत्रेन साधिदैविकेन करणेनेति अनेन प्रकारेण । केन

* प्राणेनेत्येवेति टौ० । ब्राणेनेति A.

षेति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति केनान्वरसानिति
जिह्वयेति केन कर्माणीति हस्ताभ्यामिति केन
सुखदुःखे इति शरीरेणेति केनानन्दं रतिं प्रजाति-

स्यांम् त्वचेति प्रश्नोत्तरे वहिरेवावगत्ये । पुनः पृच्छति केन
करणेन शब्दान् ध्वनिवर्णपदवाक्यादिरूपान् इत्यनेन प्रका-
रेण । उत्तरमाह श्रोत्रेण शब्दोपलक्षिकरणेन साधिदैविकेन
इत्यनेन प्रकारेण । पुनः पृच्छति केन करणेन अन्वरसान् अन्वस्य
अदनीयस्य लेञ्चपेयचोष्यचर्व्यभोज्यस्य रसान् कटुकास्तीक्ष्ण-
खवणकषायमधुरान् रसान् इत्यनेन प्रकारेण । उत्तरमाह जि-
क्षया रसनेन्द्रियेण साधिदैविकेन इत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति
केन करणेन कर्माण्यादातव्यानि इत्यनेन प्रकारेण । उत्तर-
माह हस्ताभ्यां हस्तद्वयरूपेण करणेन साधिदैविकेन रति
अनेन प्रकारेण । पृच्छति केन करणेन सुखदुःखे अऽग्रुहस्य-
प्रतिकूले वेदनीये इत्यनेन प्रकारेण । उत्तरमाह शरीरेण
स्थूलस्तुक्षाख्येन पुण्ड्रापुण्ड्रसहकृताङ्गानहेतुना देहेन इत्यनेन
प्रकारेण । पृच्छति केन करणेनानन्दं मैथुनावसानसमुत्थं सुखं,
रतिं मैथुनरागजं सुखमामैथुनावसानं योषिदालिङ्गनसुखमा-
रभ्य, प्रजातीः प्रजाः कन्यासुतादिरूपाः इत्यनेन प्रकारेण ।
उत्तरमाह उपस्थेन उपस्थाख्येन करणेन स्त्रीपुंलिङ्गभेदेन
भिन्नेन साधिदैविकेन इत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति केन कर-
णेन इत्याः गतीः इत्यनेन प्रकारेण । उत्तरमाह पादाभ्यां

मित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो
 विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञयैवेति ब्रूयात्तमाह आपो
 वै खलु मे लोकोऽयं तेऽसांविति सा या ब्रह्मणो
 पादद्वयाख्येन करणेन साधिदैविकेनेत्यनेन प्रकारेण । पृच्छति
 केन करणेन *धियो बुद्धिवृत्तीः, विज्ञातव्यं धियां विषयज्ञानं,
 कामान् विविधेच्छापरपर्यायरूपानित्यनेन प्रकारेण । उत्तर-
 माह प्रज्ञया स्वयंप्रकाशेनात्मबोधेन । यद्यपि सर्वमिदमनयै-
 वाप्यते तथापि वागादिकं नामाद्यवास्त्रौ साक्षात्करणमस्ति
 व्यवधायकं न त्वेवं बुद्धादौ किञ्चिदस्ति । यद्यपि सुख-
 दुःखे अपि प्रज्ञैकवेदे तथापि मम पादे सुखं शिरसि च
 दुःखमित्यादिप्रत्ययानुसारेण शरीरेणेत्युक्तं । यद्यपि नाम-
 माचास्त्रौ करणं वाक् प्राणश्च जीवनमन्तरेण न करणं, मनश्च
 सर्वोपलभिसाधारणकरणं तथापि स्त्रीपुंश्चक्रिवत् इटित्येव
 नपुंसकव्यक्तिर्वाह्यकरणैः प्रत्ययानुदयादस्ति नपुंसकाधिगमे
 मनसोऽभ्यधिको व्यापारो यतस्तत उक्तं मनसा नपुंसकानीति ।
 प्राणस्य जीवनमन्तरेण अकरणस्यापि वाग्व्यापारसहकारित्वा-
 ह्वाक् प्राणौ नामास्त्रौ करणं भवतः । स्थिते च करणत्वे प्राणस्य
 पुरुषत्वादाचः स्त्रीलाभं वाक् प्राणयोर्विभागेन करणत्वमवि-
 रुद्धं । प्रतर्दनाग्निहोत्रे च वाक् प्राणयोर्नामास्त्रौ करणत्वमर्थाद्वा-
 च्यति यावद्वा इत्यादिना (अ० २। ख० ५) । इति ब्रूयाद्वाख्यातं । तं
 पादेन पर्यङ्कमारुढमुक्तो न्तरवादिनमाह पर्यङ्कस्यो ब्रह्मा ब्रूते ।

* धियो बुद्धेरिति D.

वाक् परिवेष्टी स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणे मनो
द्रुतं वेद इतवान् भवति यश्चक्षुर्गोमृगोमृतमान् भवति
यः श्रोत्रं संश्रावयितृ संश्रावयितृमान् भवति यो वाचं
परिवेष्टीं परिवेष्टीमान् भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय
ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्त्येवं

मनः सङ्ख्याविकल्पात्मकमन्तःकरणं दूतं महाराजस्येव सञ्चि-
वियहकारिभृत्यवद्वर्तमानं। वाक् तात्त्वादिस्थानस्थमिन्द्रियं परि-
वेष्टी परिवेषणस्य कर्त्री महाराजस्य विश्वासनीया योषिदिव ।
चक्षुः रूपोपलभिकरणमिन्द्रियं *गोमृ गोशब्दवाच्यानामिन्द्रि-
याणां रक्षकं महाराजस्येव गोर्भुमेः रक्षको मन्त्री । श्रोत्रं
शब्दोपलभिकरणं संश्रावयितृ सम्यक् अवणकारकं प्रतीहार-
रूपं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मणे क्षतं व्याख्यानं, इका-
रषष्ठ्योरभावो विशेषः । अत्र चतुर्थी तु बलिशब्दयोगाधीः ।
एता उक्ता मनश्चाद्याः सर्वा निखिला देवता देवताशब्दवाच्याः
अयाचमानाय इदं महामाहरन्त्वति प्रार्थनामकुर्वाणाय बलिं
गर्भदासा इव राज्ञः करमपेत्तिमर्थजातमित्यर्थः, हरन्ति आ-
हरन्ति अर्पयन्तीत्यर्थः । तथो एव अपि तथैव न त्वयथा, अस्मै
प्राणोपासकाय सर्वाणि निखिलानि भूतानि स्थिरजडमानि
अयाचमानायैव इदं मे प्रयच्छन्तु इति प्रार्थनामकुर्वाणायैव
न तु कुर्वाणायापि, बलिं हरन्ति व्याख्यातं । अस्मै इति य

* गोत्रमिति E.

हैवास्मै* सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति
 य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं
 भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्चीयामिति त
 एवैनमुपमत्त्वयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन्वेष धर्मो
 उक्तस्तमाह, यः प्रसिद्धु उपासकः एवं वेद उक्तेन प्रकारेण
 उपास्ते तस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतमित्यादिनोपासकस्य
 उपनिषद् इस्य ब्रतं न याचेत् प्राणात्ययेऽपि याज्ञां न कुर्यात् ।
 इति उपनिषत्कथनसमाप्त्यर्थः । अयाज्ञायां दृष्टान्तमाह, तत्
 तत्रायाज्ञायां दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्ते ग्रामं ब्राह्मणादिसमा-
 कीर्णं देशविशेषं भिक्षिला भिक्षार्थं प्रतिगृहं गत्वा अलब्धा
 एकमपि सिक्यमप्राप्य उपविशेत् ततो भिक्षाप्राप्तौ निराशः
 सन्नुपवेशनं कुर्यात् तदप्राप्तौ सञ्चातक्रोधः, एवं सङ्कल्पवान् ।
 भिक्षुकस्य सङ्कल्पमाह, नाहमतो दत्तमश्चीयामनेन ग्रामेण
 मिलितेनामिलितेन वा दत्तं समर्पितं नाशीयामहं भोजनं
 न करवाणि अहं भिक्षुकः । इत्यनेन प्रकारेण सङ्कल्पे वर्त-
 मानेऽस्मिन्, य एवादाहत्वेन प्रसिद्धास्त एव न त्वन्ये, एनं
 खस्तादप्राप्तभिक्षं खेभ्यो विगतस्यूहं ये पुरस्तात् पूर्वमस्तात्
 सङ्कल्पात् प्रत्याचक्षीरन् गच्छास्ततो न दास्याम इति
 निराकरणं कुर्युः, त एव प्रत्याख्यातार एव न त्वन्ये
 एनमयाचकं तन्मुखावलोकनपराज्ञुखमुपमन्त्रयन्ते उपमन्त्रणं

* तथो एवास्मा इति टी० ।

*याचतो भवत्यन्नदास्त्वेवैनमुपमन्त्यन्ते ददाम त
इति ॥ १ ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैङ्गस्तस्य वा एतस्य प्रा-
णस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच्छुरारुद्धते[†] चक्षुः पर-
स्ताच्छ्रेत्रमारुद्धते श्रोत्रं परस्तान्मन आरुद्धते मनः
कुर्वन्ति ददाम दानं करवाम ते तु भ्यं पूर्वमस्त्रार्थिकाय
इदानीमपगताश्य इत्यनेन प्रकारेण । एष प्रत्यक्षो दीन-
वक्षान्वादिलक्षणो धर्मो गुणविशेषो याचतो याचकस्य भवति
स्यष्टं । अन्यतस्त्वेव, तुशब्दः पक्षान्तरे, अन्यस्मान्निःस्यृहः प्रसन्न-
वदनः अन्य एव अयाज्ञायामेव न तु याज्ञायां यदि वर्तते
तदा एवैनमुपमन्त्यन्ते ददाम त इति व्याख्यातं । एवं या-
ज्ञायाज्ञयोर्गुणदोषान् पर्यालोच्य न याचेदित्यर्थः ॥ १ ॥

यथा कौषीतकिस्तद्वत् पैङ्गनामापि च्छिरित्याह प्राणो
ब्रह्मेति ह स्माह पैङ्गस्तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य अस्माणः,
पैङ्गनामा पैङ्गगोचो वा, व्याख्यातमन्यत् । ननु मनोदूत-
त्वादिलक्षणेन ब्रह्मलं प्राणस्य यद्यपि तथाय प्रत्यक्षादब्रह्मत्व-
मपीत्यत आह वाक् वागिन्द्रियात् परस्तात् परतः चक्षुश्चक्षु-
रिन्द्रियमारुद्धे समन्नादावृत्य तिष्ठति । वाचश्चक्षुरान्तरं युक्तं
हुष्टेः प्रादेण विसंवादाभावात् । चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियात् पर-

* याचित इति B. C. E. याचत इति D. टीका ।

[†] भवत्यन्यतस्त्वेवेति टी० ।

[‡] आरुद्ध इति सर्वत्र टीका । आरुधत इति तु समीचीनः पाठः ।

परस्तात् प्राणं आरुन्धते तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्त्येवं हैवास्मै सर्वाणि भूतान्यथाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिष्टिं त्वाऽलब्ध्वोपविशेषाहमतो दत्तमश्रीयामिति त एवैनमुपमन्त्रयन्ते ये पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन्वेष धर्मोऽयाच्छतो भवत्यन्नदास्त्वैवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ २ ॥

स्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं, व्याख्यातमन्यत् । चक्षुषाशुक्तिकां रजतवत् पश्यन्ति न लेवं श्रोत्रमविद्यमानं शृणुति ततो युक्तं चक्षुष आन्तरत्वं श्रोत्रस्य । श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियात् परस्तान्मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं, व्याख्यातमन्यत् । मनसः सावधानत्वे श्रोत्रेण श्रवणं, ततो युक्तं श्रोत्रादान्तरत्वं मनसः । मनः मनसः परस्तात् परतः आन्तरः प्राणः पञ्चवृत्तिः, प्राणबन्धनं हि मनः प्रसिद्धुं, आरुन्धते समन्तादावृत्य तिष्ठतीत्यवगम्यते पण्डितरूपैः । एवमान्तरत्वेन ब्रह्मात्मं युक्तं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति, तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्यथाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषद् याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिञ्चिलाऽलब्ध्वोपविशेषाहमतो दत्तमश्रीयामिति य एवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येष धर्मो याचतो भवत्यन्यतस्वैवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति व्याख्यातं ॥ २ ॥

अथात् एकधनावरोधनं यदेकधनमभिधायात्
पैर्णमास्यां वामावास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रं
एतेषामेकस्मिन् पर्वण्यग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य
परिस्तीर्य पयुष्य दक्षिणं जान्वाच्य सुवेणाज्याहुती-

• प्राणविदोऽर्थेच्छायां सत्यां कर्तव्यतामाह, अथ प्राण-
ब्रह्मज्ञानानन्तरं अतो यस्मादिच्छा जाता अस्मात् कारणा-
देकधनावरोधनं एकपन इति प्राणस्य नामधेयं जगत्यस्मि-
क्षेक एव धनरूप एकधनः । प्राणांसु सततं रक्षेद्वारैरपि
धनैरपीति न्यायेन प्राणस्य परमधनत्वात् तस्यावरोधनमेकत्र
स्थापनमेकधनावरोधनं, अयमर्थः । सत्यामर्थेच्छायामर्थाप्राप्नौ
व्याच्चिप्तचेतसो न प्राणब्रह्मचिन्तनं, वक्ष्यमाणेनोपायेनार्थप्राप्नौ
प्रसन्नचेतसः प्राणचिन्तनस्य सम्भवादिदमेकधनावरोधनं स्यात् ।
यद् यद्येकधनं प्राणमभिधायात् सर्वतो ध्यानं कुर्याद्यथापुः
तदार्थावास्या इदं कुर्यादिति शेषः । अथवा एकमनन्यलभ्यं धनं
तस्यावरोधनं प्राप्युपायः तद्दुनोचितं । एवमपि यद्येकधनमभि-
धायात् प्राणोपासकः तदा पैर्णमास्यां वामावास्यायां वा,
वाशब्द इच्छाविकल्पार्थः स्यष्टमन्यत् । शुद्धपक्षे वा शुद्धपक्षे
वाशब्दः कृष्णपक्षविकल्पार्थः, पुण्ये धन्ये, आत्मनोऽनुकूले
इत्यर्थः, नक्षत्रेऽश्विन्यादौ शास्त्रविहिते । अग्निमुपसमाधाय
अग्निं श्रीतं स्मार्तं वा खशाखोक्तकमेण कुण्डस्थण्डिलादौ
प्रक्षिप्य परिसमूह्य समन्तात् वृणादिकमपनोय, परिस्तीर्य

जुहोति वाङ्माम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदम्-
वरुन्धात्तस्यै स्वाहा प्राणे नाम देवतावरोधनी सा मे-
ऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवताव-
रोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा श्रोत्रं
नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धात्तस्यै

समन्ताद्भानवकीर्य, पर्युक्त्य मन्त्रपूतेन वारिणा समन्तात्
परिषिद्ध, उत्पूयाज्यं स्वगृह्णोक्तप्रकारेणोत्पवनसंस्कारेण सं-
ख्य, दक्षिणं जान्वाच्य दक्षिणं जान्वधो निपात्य, सुवेण वा
चमसेन वा कंसेन वा, सुवचमसौ प्रसिद्धौ याज्ञिकानां, कंसं
कांखदर्यादिकं तेन करणेन, वाचयं तु प्राप्तीच्छ्योरनियत्यर्थं ।

एता वक्त्यमाणः आज्याङ्गतीराज्यभागविशेषान् जुहोति
जुङ्गयात् । होममन्त्रानाह वाङ्माम देवता वाग्भिधाना देव-
ताऽवरोधनी उपासकाभोष्टार्थसम्यादिका सा उक्ता देवता
मे मम प्राणेपासकस्य अर्थेच्छोरमुश्चात् मदभीष्टार्थस्वा-
मिनः सकाशादिदं मदभीष्टमर्थजातमवरुन्धात्* अवरो-
धनं कुरुतां सम्यादयलित्यर्थः । तस्यै उक्तनाम्नै देवतायै
स्वाहा होमाङ्गतिमेतदर्थप्रधानां स्वीकरोतु स्वाङ्गतं स्वीक-
रोतु । प्राणे नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धा-
त्तस्यै स्वाहा । चक्षुर्नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मादिदमव-
रुन्धात्तस्यै स्वाहा । श्रोत्रं नाम देवतावरोधनी सा मेऽमुष्मा-

* अवरुद्धामिति B. C. E.

स्वाहा मनो नाम देवतावरोधनी सा मेरुषमादिदम-
वरुन्धात्तस्यै स्वाहा प्रज्ञा नाम देवतावरोधनी सा मेरुषमादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजि-
ग्रायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवज्याथं
ब्रूयादूतं वा प्रहिणुयाख्यभते हैव ॥ ३ ॥

दिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । मनो नाम देवतावरोधनी सा मेरुषमादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । प्रज्ञा नाम देवतावरोधनी सा मेरुषमादिदमवरुन्धात्तस्यै स्वाहा । प्राणो नाम प्राणाभिधानात् ध्रुण्यहणश्च तन्त्रेणावगत्य, तेन ध्रुणाभिधानेति मन्त्रान्तरमनुक्रमपि सिद्धं भवति । श्रोत्रं नाम श्रोत्राभिधाना । प्राणचक्षुः श्रोत्रमनः प्रज्ञामन्त्रा वाञ्छन्त्रवद्वाख्येयाः । प्रज्ञया ब्रह्मात्मं चोक्तं । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । अथ होमानन्तरं धूमगन्धं होमधूमगन्धं प्रजिधाय प्रतिधाय आध्रुणं कुला आज्यलेपेन होमावशिष्टाज्यलेपेन अङ्गान्यनुविमृज्य होमधूम-
घ्राणमनु सर्वगाच्चाण्युपलिष्य वाचंयमो मौनी अभिप्रवज्य होमदेशाद्यच क्वाप्यवस्थितमर्थस्वामिनं गत्वा अर्थं स्वाभीष्ट-
मर्थं ब्रूयात् ब्रुवीत इदं मे लक्ष्मी भूयादिति वदेत् । अर्थ-
स्वामिनो दूरदेशावस्थाने दूतं वा प्रहिणुयात् स्वभूत्यसुता-
दिकं दूतं प्रेरयेत्, भूत्याद्यभावे वाचं वेति वहिरेवावगत्य ।
लभते हैव प्रसिद्धमर्थं स्वाभीष्टं स्वात्मदूतवाक्यानामन्यतमेन
गतेन प्राप्नोत्येव न तु न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

अथाते दैवः सरो यस्य प्रियो बुभूषेद्यस्य *वा
येषां वा यासां वैतेषामेवैकस्मिन् पर्वण्येतयैवावृत्तैता
आज्याहुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मयि जुहो-

एवमर्थीपायमुक्ता वश्योपायमाहोपासकस्य, अथ प्राणब्र-
ह्मज्ञानानन्तरमतः यस्मादात्मनः प्रियस्येच्छा अस्मात्कार-
णात् दैवः देवैर्वागादिभिः सम्याद्यः सरोऽभिलाषः सम्पन्नो
भवति यथा तथा कथत इति शेषः । यस्य पुरुषस्य व्यक्तिविशे-
षस्यात्मन्यनुरागशूलस्य प्रियो बुभूषेत् प्राणवत् प्रियो भवितु-
मिच्छेत्, यस्यै यस्याः स्त्रियाः वै प्रसिद्धाया राजादिपत्याः, येषां
प्रत्यक्षाणां राजादीनां श्रीमतां सर्वस्तेहशूल्यानां वै प्रसिद्धानां,
यासां वान्यस्त्रीणां, तेषामेव वागाद्यधिष्ठातृणामन्यादीनां
न लन्येषां । अत्र वाशब्दाध्याहारेण योजनोयं, यस्यै वा प्रियो
बुभूषेत्, येषां वा प्रियो बुभूषेत्, यामामेव वा प्रियो बुभूषेत् ।
एकस्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्मिन् शुल्कपञ्चात्मके
वा पुण्ये नक्षत्रे पर्वदिवसे अग्निमुपसमाधाय व्याख्यातं । एतयै-
वावृता उक्तेन प्रकारेण परिसमूच्छेत्यादिना एताः वक्ष्यमाण-
सङ्घाका आज्याहुतीर्जुहोति व्याख्यातं । वाचं वागिन्द्रियरूपां
ते तव मयि प्रीतिं करिष्यतः मयि प्रीतिविषये तवाप्रीत्यौ-
दासीन्ययोरन्यतरेन्द्रियसन्दीप्तेऽग्नौ जुहोमि प्रक्षिपामि, असौ

* वास्तवे वै इवि टी० ।

म्यसौ स्वाहा श्रोतं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मन-
से मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ
स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुवि-
मृज्य वाचंयमोऽभिप्रवर्ज्य संस्पर्शं जिगमिषेदपि वा-

एतन्नामाहमयं कामो वा मम सम्ब्रो भवतु, स्वाहा मदीया
वाक् ममैतत्कामिन आज्याङ्गतेरनुज्ञां प्रयच्छतु । प्राणं ते
मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, चन्द्रुसे मयि जुहोम्यसौ स्वाहा,
श्रोतं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, मनसे मयि जुहोम्यसौ
स्वाहा, प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा, प्राणचन्द्रःश्रोतमनः-
प्रज्ञामन्त्रा वाङ्मनवद्वाराख्येयाः । इत्यथ धूमगन्धं प्रजिघा-
याज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवर्ज्य व्याख्यातं । सं-
स्पर्शं जिगमिषेत् स्वसाध्यस्य संस्पर्शं गन्तुमिच्छेत् गच्छेदित्यर्थः ।
अथ स्वसाध्यस्य भवाविभूत्यादिमत्त्वेन स्पर्शः कर्तुमशक्यः । तदा
पञ्चान्तरमाह अपि वातादा सम्भाषमाणस्तिष्ठेत् अपि वेति
पञ्चान्तरे साध्यस्य स्पर्शाभावे तेन सह वार्तां कुर्वन् तिष्ठेत् ।
सम्भाषणस्यापि कर्तुमशक्यत्वे वाशब्दः पञ्चान्तरमाह वातात्
तिष्ठेत् स्वशरीरवातसंस्पर्शो यथा भवति तथावस्थानं कुर्या-
दित्यर्थः । अथवा वातात्सम्भाषमाणस्तिष्ठेत् स्वकीयाः शब्दा
यथा वायुनास्य कर्णरस्मे स्थानं कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः ।
एवं कृते फलमाह प्रियो हैव भवति ह प्रसिद्धः सर्वस्य साध्यस्य
प्रिय एव भवति न त्वप्रियः, न केवलं प्रियत्वमात्रं स्वसन्निधौ

ताद्वा तिष्ठेत् सम्भाषमाणः प्रियो हैव भवति स्मरन्ति
हैवास्य ॥ ४ ॥

अथातः संयमनं प्रातर्दनमान्तरमग्निहोत्रमित्या-
चक्षते यावद्दै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं श-
क्तोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्दै पुरुषः प्राणिति

किञ्चु स्मरन्ति हैव अस्मिन् ग्रामान्तरादिगते ह प्रसिद्धा
राजादयोऽस्य साध्याः, अस्य स्मरन्त्येव न तु विस्मरन्ति पित्रादे-
रिव पुत्रादयः । अयच्च तान् सर्वान् हन्तुकामानिवामक्षिप्तून्यः
अस्यात् प्रज्ञिपेत् यत्र क्वायस्य विधेयाश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणोपासकस्याग्निहोत्रफलं विवक्तुराध्यात्मिकम-
ग्निहोत्रमाह, अथ प्राणब्रह्मोपासनानन्तरं, अतो यस्माद-
ग्निहोत्रफलस्येच्छावान् वाह्यमग्निहोत्रमनुष्टातुमशक्तोऽनिच्छुर्वा
अस्मात् कारणात् संयमनं सम्यग्यमनमहिंसादिकं यत्* तत्
संयमनं, प्रातर्दनं प्रतर्दनेन दैवोदासिनानुष्टितलेन तन्ना-
माङ्गितं प्रातर्दनं, आन्तरमग्निहोत्रमिति चाचक्षते आ-
न्तरं वाह्यमाधननिरपेक्षमग्निहोत्रनामाङ्गितं कर्म इत्याच-
क्षते अनेन प्रकारेण कथयन्ति । चकारोऽग्निहोत्रान्तर-
लयोः प्रत्येकं मिलितयोरपि सञ्ज्ञात्वसमुच्चयार्थः । विद्वांसो
यदान्तरमित्याचक्षते तद्वक्तुं वाक् प्राणयोरमित्यापारकर्द्ब-
माह, यावद्यत्परिमाणं, वै प्रसिद्धं, पुरुषः पुरुषाकारशरीर-

* यत् सम्बन्धि तत् सांयमनमिति B. C. E.

न तावङ्गाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोत्येते
अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च सन्ततं जुहो-
त्यथ या अन्या आहुंतयोऽन्तवत्यस्ताः कर्ममयो हि

धारी जन्मः भाषते वाग्व्यापारं करोति न तावत् प्राणितुं
शक्नोति वाग्व्यापारपरिमाणं प्राणव्यापारं कर्तुं न शक्नोति ।
अथवा वाक्प्राणयोः समकालं व्यापारं वारयति यावदि-
त्यादिना । अस्मिन् पक्षे यावन्नावच्छब्दै कालपरौ व्याख्येयौ ।
प्राणं वाग्व्यापारे सति स्वव्यापारशून्यं वाचो न्यूनव्यापारं
दधिपयःसमानं, तदा तस्मिन् वाग्व्यापारकाले, वाचि व्यापा-
रलेनाधिकायामग्निसमानायां जुहोति होमं करोति । वाक्-
समानधर्मत्वं प्राणस्य प्राणसमानधर्मत्वं वाचश्चाह यावद्वै पुरुषः
प्राणिति न तावङ्गाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति
स्यष्टं । मिद्दुं हि वदन्न श्वसिति श्वसन् ब्रूते चेति सर्वजनीनं ।
इदानीमग्निहोत्रमाह एते वाक्प्राणरूपे उक्ते, अनन्ते असङ्गा-
तव्यापाराधारे परस्पराग्नौ प्रविशन्त्यावप्यक्षोणे वा, अमृता-
ज्ञती अन्तवद्धि मिथ्यते यतोऽन्तशून्ये ततोऽमृतरूपे आज्ञती
अमृतलफलहेतुलादा अमृताज्ञती । जाग्रच्च स्वपंश्च जाग्रति
स्वप्ने च, चकारौ जाग्रत्स्वप्नयोरितरेतरयोगार्थौ । सन्ततं नि-
रन्तरमागर्भनिर्गमनादोन्तरश्वासं अव्यवच्छन्नं भोजनाच्छा-
दनादिव्यवधानशून्यं, न हि वाक्श्वसनयोरन्यतरेण शून्यः
कालो जीवतः, जुहोति होमं करोति होमबुद्धिं कुर्यादि-

भवन्ति *तद्द स्मैतत् पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवा-
च्चकुः ॥ ५ ॥

उक्थं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्काभ्यन्नारस्तहगित्युपासीत

त्वर्थः । एतदग्निहोत्रं स्तोतुमन्यं निन्दति । अथ पक्षान्तरे याः
प्रसिद्धाः पयोदध्यादिद्रव्यसाधा अन्या वाक्प्राणाङ्गतिभ्यां
व्यतिरिक्ता आङ्गतयः आसेचनान्ता देवतामुद्दिश्य द्रव्य-
त्यागाः, अन्तवत्यः स्वरूपेण फलतोऽपि नाशवत्यः । तत्र
हेतुमाह ताः वाक्प्राणाङ्गतिभ्यामन्यत्वेन प्रसिद्धाः, कर्ममयः
शरीरव्यापारसाधाः कृतकाः फलतः स्वरूपतत्त्वं हि यस्मात्
तस्मादन्तवत्यो भवन्ति स्यष्टु । अस्याग्निहोत्रस्य ज्ञाने मर्वसङ्ग-
परित्यागलक्षणमन्याममाह एतद्द वै पूर्वे विद्वांसः ह प्रसि-
द्धाः, वै सर्वमाणाः, पूर्वेऽतीताः, एतद्विद्वांसो वाचि अग्नौ
भाषणव्यापारवत्यां प्राण आज्ञं निःश्वासोऽच्छासव्यापारशून्यो
हृथते, प्राणे चाग्नौ निःश्वासोऽच्छासव्यापारवति वागाज्ञं भाषण-
व्यापारशून्या हृथत इत्येतत् ज्ञानवन्तः, अग्निहोत्रं न जुह-
वाच्चकुः अग्निहोत्रहोत्रं न कृतवन्तः सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणं
सन्ध्यासं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्राणे वा उक्थमिति काखादिशाखासूक्यशब्दस्य प्राणे
प्रसिद्धलात् तां प्रसिद्धिमनुरूप्याना श्रुतिः प्राणमुक्त्यशब्देन नि-
र्दिश्य तत्र चूगादिदृष्टीर्विधातुं, अस्य ब्रह्मते कौषीतकिपैङ्ग-

* एतद्द वै पूर्वे इति टी० ।

सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठायाभ्यर्थ्यन्ते । तद्यजुरित्यु-
पासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठाय युज्यन्ते तत्सा-
मेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठाय सन्नमन्ते
तच्छ्रीरित्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपा-

वं शुष्कभृङ्गारसमतिमाह, उक्थं उक्थशब्दाभिधेयः प्राणः
ब्रह्मेति ह स्माह व्याख्यातं शुष्कभृङ्गारः एतन्नामा मुनिः ।
तत् उक्थं चृगिति चृग्बुद्धा उपासीत । यावत् प्राणं चृगि-
ति चृगाकारो भवति तावद्विजातीयप्रत्ययशूल्यं सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहं कुर्वीत । प्राणे चृग्बुद्धौ कृतायां फलमाह सर्वाणि
निखिलानि ह प्रसिद्धानि अस्मै प्राणे उक्थे चृग्बुद्धिकर्त्ते
भूतानि स्थिरजडमानि श्रैष्ठाय प्रशस्यतमलाय अभ्यर्थ्यन्ते
सर्वतः पूजां कुर्वन्ति । तद्यजुरित्युपासीत सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठाय युज्यन्ते । तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठाय सन्नमन्ते । चृग्बुद्धा समलं यजुःमामबुद्धोः ।
युज्यन्ते उद्युक्तानि भवन्ति, सन्नमन्ते सम्यक् प्रक्षीभूतानि भव-
न्ति, अन्यत् कृतव्याख्यानं । चृग्यजुःसाम्बाञ्च पादबद्धाविव-
क्षितच्छन्दस्कप्रगीतमन्त्रात्मकानां प्रसिद्धलान्त्रं चृगादिपदस्य
व्याख्या कृता । तच्छ्रीरित्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज
इत्युपासीत । मनुष्यादेर्विभूतिः श्रीः, कीर्तिर्यशः, भास्वरं प्रका-
शादिकारणं ज्योतिस्तेजः, व्याख्यातमन्यत् । श्रीयशस्त्रेजोबुद्धीनां
सदृष्टान्तं फलमाह, तत्तत्र श्रीयशस्त्रेजोबुद्धिषु फले दृष्टान्तः,

सीत तद्यथैतच्छ्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितममिति
शस्त्रेषु भवत्येवं हैव स सर्वेषु भूतेषु श्रीमत्तमो यश-
स्वितमस्तेजस्वितमो भवति य एवं वेद तदेतदैषिकं

यथा दृष्टान्ते, एतदाकर्णपूर्णं गुणनिबद्धपृष्ठं पृथुतरसुवर्णपटि-
कावृतसर्वगाचं पृथापुत्रमधन्विकरस्यं वमदक्षिमण्डलशर्म-
मूहवृष्टिकरं धनुः शस्त्राणां खड्गपटिश्चतोमरशक्त्यृष्टिगदाभि-
न्दिपालचक्रक्षुरिकायमदंद्रादीनां श्रीमत्तममतिशयेन विभू-
तिमत्, न ह्यन्यच्छस्त्रं धनुभूतः सुभटस्य विभूतिं दधाति धन्वी
चेत्तुरगारुदो जयत्येकोऽपि मेदिनीमिति प्रसिद्धेः। यशस्वि-
तममतिशयेन यशःसम्पन्नं, विशिखा इव राजन्ते धनुषः सगु-
णादिव। निर्गताः शस्त्रसम्पाताः प्रूराणां लघुयोधिनामिति
प्रसिद्धेः। तेजस्वितममतिशयेन तेजःसम्पन्नं यद्यपि लोहेषु शस्त्रेषु
तेजस्वितमत्वं प्रसिद्धं तथापि सम्प्रहारावसरेऽन्यान्यपगत-
सौवर्णाद्यावरणानि भवन्ति, धनुखु तस्मिन्नप्यवसरे सुवर्ण-
मणिरक्षादियुक्तमिति तेजस्वितमं, धन्विनश्च श्रीयशस्तेजांसि
प्रसिद्धानि पार्थादेभवन्ति स्यष्टुं। तथो एवं उ अपि धनुर्वदेव
न त्वन्यथा एवं विद्वान् प्राणः श्रीयशस्तेजोबुद्धीनामाल-
म्बनमिति जानन्, श्रीयशस्तेजोबुद्धिरूपासक इत्यर्थः। स-
र्वेषां भूतानां निखिलानां स्थिरजड्मानां मध्ये श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति स्यष्टुं। इदानीं त्रयीविद्यानां
कृतसंसारफलान्तर्वर्तिनामपि प्राणविज्ञानं मोक्षसाधनमित्याह

कर्ममयमात्मानमध्यर्युः संस्करोति तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति यजुर्मयं कृद्धयं होता कृद्धये साममयमुद्गाता

तमुक्तशब्दाभिधेयं कृगादिबुद्धालभनं एतं मुखविलान्तर्वर्तमानं प्रत्यक्षमिव ऐष्टकं इष्टकासम्बन्धिरूपमैष्टकं कर्ममयं कर्मवृपमात्मानमध्यर्युशब्दप्रत्ययालभनं अध्यर्युकृलिग्विशेषः प्राणबुद्धा संस्करोति संस्कारं करोति योषितमिवाग्निबुद्धा । अयमर्थः योऽयमिष्टकासु चितोऽग्निः कर्मसाधनः सोऽपि प्राणात्मक एव प्राणस्य कृगात्मकत्वात्, अयच्च कृगादिसंध्यकर्मनिष्ठादकः, अहच्च तत कृगात्मकः सर्वात्मा प्राणोऽहमस्मि अयमग्निश्च मदात्मकः इत्यात्मानं संस्करोतीति । तस्मिन् प्राणबुद्धा संख्तेऽग्न्यभिन्ने आत्मनि यजुर्मयं यजुःसाध्यं कर्मवितानं कुविन्द इव प्रवयति प्रकर्षणं कर्ममन्ततन्तभिर्विस्तारयति । यजुर्मये यजुःसाध्ये कर्मविताने प्रवृत्ते सति आधारभृते वा कृद्धयं कृक्षाध्यं कर्मवितानं प्रवयति होता कृलिग्विशेषः । कृद्धये कृक्षाध्ये कर्मणि प्रवृत्ते सत्ताधारभृते वा साममयं सामसाध्यं कर्मवितानं प्रवयति उद्गाता कृलिग्विशेषः । स अध्यर्युः संस्कारहेतुः प्राणः, एष मुखविलान्तःस्यः सर्वस्यै सर्वस्या निखिलायास्त्वयीविद्यायाः त्रयी कृद्धयजुःसामरूपा या सैव विद्या तस्या आत्मा आप्यादेः कर्ता शरोरस्येव जीवः । उक्तेन प्रकारेण उक्तमाख्यानं शृङ्गाराहिकयाह एष उ एव अपि मुखविलान्तःस्य एव न त्वन्यः, अस्यात्मा अस्या

स एष *चर्यै विद्यायाः आत्मैष उ एवैतदिन्द्रस्यात्मा+
भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

अथातः सर्वजितः कौषीतकेस्त्रीण्युपासनानि भ-
वन्ति सर्वजिङ्ग स्म कौषीतकिरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते

आत्मा उक्तायास्तया आत्मा उक्तः । इदानीमेतज्ज्ञाने फल-
माह एतदात्मा भवति प्राणरूपो भवति यः प्रमिद्धुः कर्मणि
ऋतिग्यजमानादिः एवं प्राणबुद्धा संस्कृते अध्वर्युरूपाग्नै यजु-
र्मयमध्वर्युर्यजुर्मय ऋज्ञयं होता ऋज्ञये साममयमुद्गातेति वेद
जानाति एतदात्मा भवतीत्यन्यः ॥ ६ ॥

प्राणो ब्रह्मेति कौषीतकिपैङ्गग्नुष्कमृद्गारमतैः सोपपत्ति-
कैरुक्तं, तत्र च ऋगादिदृष्टयः । स हि प्राणो वाह्नि आधात्मि-
कश्च । वाह्नि आधिदैविकः पुत्रादिरूपश्च आधिदैविकस्त्रादित्यः
स चाग्नोषोमात्मकः । तत्राधिदैविकं प्राणमुररीकृत्य फलविशेष-
सिद्धार्थं प्रथमतः कानिचिदुपासनान्याह, अथ प्राणो ब्रह्मेति
कथनानन्तरमतो यस्मात् फलान्तरस्यापोच्छोपासकस्य अस्मात्
कारणात् सर्वजितः खर्वण्डश्रमाचारैर्निखिलास्त्वैर्वर्णिकान्
जयतीति सर्वजित् तस्य कौषीतके: कुषीतकस्यापत्यस्य त्रीणि
त्रिसङ्घाकानि उपासनानि आधिदैविकस्य प्राणस्य ज्ञानानि
भवन्ति वर्तन्ते । कौषीतकिदृष्टानि कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ञो-

* सर्वस्यै चर्यै इति टी० ।

+ एष उ एवास्यात्मा एतदात्मेति टी० ।

यज्ञोपवीतं कृत्वोदकमानीय चिः प्रसिद्धोदपाचं वर्गे
इसि पाप्मानं मे वृड्धीत्येतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्गेंगा
इसि पाप्मानं म उहृड्धीत्येतयैवावृतास्तं यन्तं संवर्गे
इसि पाप्मानं मे संवृड्धीति तद्यदहोरात्राभ्यां पापम-

पवर्तेतं कृत्वा यज्ञोपवीतं विधाय, यद्यपि चैवर्णिकत्वेनैव यज्ञोप-
वीतं प्राप्नं तथाप्यपस्यादिविकारनिवारणार्थमिदं वचनं । अप
आचम्य स्पृष्टं, अपामाचमनमपि यज्ञोपवीतवत्प्राप्नं तथापि ल-
रादिनिर्मित्तनिवारणार्थमवगत्यं तेनोभयत्र नियमः मिद्दो
भवति । चिस्तिवारमुदपाचं मौवर्णं राजतं तास्तं वा चषकं
प्रमित्य शुद्धौः स्वच्छैर्जलैः प्रकर्षणं मेचनं विधाय उद्यनं
उदयं गच्छन्तमादित्यं अदितिपुत्रं भास्करं उपतिष्ठेत जा-
नुभ्यामवनिं गत्वा सप्तमारनीरपूर्णचषकमुद्भूत्य समन्वमुप-
स्थानं कुर्यात् । मन्त्रमाह वर्गः सर्वमिदं जगत् आत्माधेन
हणवहृङ्के परित्यजतीति वर्गः, असि भवसि, पाप्मानं कृत-
मागामि च पापं फलस्वरूपेणैव मे मम समन्वकेणार्घेणादि-
त्यमुपस्थातुः वृड्धि वर्जय विनाशयेत्यर्थः, इति मन्त्रसमाप्तौ ।
एतयैव उक्तयैव यज्ञोपवीतमित्यादिना न लन्यथा आवृता
प्रकारेण मध्ये सन्तं मध्याक्ते वर्तमानमादित्यमुपतिष्ठेत । उप-
स्थानमन्त्रमाह उद्गेऽसि पाप्मानं म उहृड्धीति उदुत्क-
र्षार्थः अतिशयेन नाशयेत्यर्थः, व्याख्यातमन्यत् । एतयैवावृतास्तं
यन्तं संवर्गेऽसि पाप्मानं मे संवृड्धीत्यस्तं यन्तमस्तं गच्छ-

करोत् सं तद्वक्षे तथो एवैवं विद्वानेतयैवावृतादित्य-
मुपतिष्ठते यद्होराचाभ्यां पापं करोति सं तद्वक्षे ॥
॥ ७ ॥

अथ मासि मास्यमावास्यायां वृत्तायां पश्चाच्चन्द्रम-
सं हश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता हरितदृणे वा* प्रत्य-

नमुपतिष्ठेत समित्यादिमन्त्रेण, सं सम्यगर्थः । व्याख्यातमन्यत् ।
एवं चिवारमादित्यस्याधीं कुर्वतः फलमाह यत्प्रसिद्धं दृष्टफल-
महोराचाभ्यां अहनि रात्रौ च पापं करोति स्यष्टं, सं तद्वक्षे
तदशास्त्रोयं कर्म फलतः संद्वक्षे मम्यक् परित्यजति पापफलं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । एकमिदमुपासनं कर्मात्मकं ॥ ७ ॥

इदानोँ द्वितीयमाह, अथ पूर्वस्मात् कर्मरूपादुपासनात्
प्रकृतादर्थादग्निरूपादादित्यादनन्तरं कर्मरूपमुपासनान्तर-
मादित्यस्य वाह्नप्राणस्य सुषुम्णानाडीरूपसोमात्मकं मासि
मासि प्रतिमासमभ्यासबलादासंवत्सरमिति निश्चीयते, अमा-
वास्यायां अमाख्यरझौ सोमस्य निवासदिवसे पश्चाच्चन्द्रमस-
मादित्यस्य पश्चिमभागे सुषुम्णास्ये रझौ वर्तमानं सोमं दृश्य-
मानं शास्त्रतोऽवलोक्यमानमुपतिष्ठेत वर्गाद्वर्गसंवर्गमन्त्रैः उदये
मध्याक्षे अस्तमये च उपस्थानं कुर्यात्, एतयैव यज्ञोपवीत-
मित्यादिक्यैव न लन्यथा आवृता प्रकारेण । अमावास्यायां

* वास्याने शाचमिति टी० ।

स्यति यन्मे सुसीमं हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितं मन्ये
इहं मां तद्विद्वांसं माहं पुत्यमघं रुदमिति न ह्यस्मात्

शृग्नायामिति पाठे द्वितीयायां चन्द्रोदये इति व्याख्यानं ।
तत्र विशेषमाह इरितहणाभ्यामशुष्काभ्यां दूर्वाङ्गुराभ्यां मह
अर्धानन्तरं वाचं यत्त इत्यादिमन्त्ररूपां प्रत्यस्यति चन्द्रमसं
प्रति अस्यति क्षिपति क्षिपेदित्यर्थः । वाचं मन्त्ररूपामाह
यत् प्रसिद्धं योषितां स्तनमण्डलाधारं ते तव सोमात्मि-
कायाः प्रकृतेः सुसीमं शोभनमर्यादावत् आदित्यात्मकपुरुष-
स्यैकदेशरूपं हृदयं पद्माकारं पञ्चच्छिद्रमधोमुखं मांस-
खण्डं हृत् तदयति गच्छति यदानन्दात्मस्वरूपं तत् हृदयं
अधिचन्द्रमसि श्रितं चन्द्रमण्डलं स्तनाकारमधिकृत्य श्रितं वर्त-
मानं । तेन उक्तेन चन्द्रमण्डलसंस्येन हृदयेन हेतुना असृत-
त्वस्यानन्दरतिप्रजातिरूपस्य निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिहेतुनेन
च निरपेक्षस्य मोक्षस्य ईशाने हे नियन्ति माहं पौत्रमघं
रुदं, अहं सोमात्मिका रूपो अग्न्यात्मकः पुमानिति ज्ञात-
वान् अघं पापं निरूपमदुःखकरं पुत्रसम्बन्धं पुत्रस्य प्राक्-
प्रध्वंसाभावाभ्यां शारीरव्याध्यादिना मन्त्रत्याद्यभावेन च कृतं
पौत्रं मा रुदं रोदनं मा कुर्यां तवेशानायाः प्रसादत इति
शेषः । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । मन्त्रे पाठान्तरं यन्मे सुसीमं
हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितं मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पुत्यमघं
रुदमिति । तदाहं मां तस्य चन्द्रमसो विद्वांसं मन्य इत्यन्वयः ।

पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति नु जातपुत्रस्याथाजातपुत्रस्या-
यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा यमा-
दित्या अंशुमाण्याययन्तीत्येतास्तिस्त कृचो जपित्वा

न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति । अस्मादुक्तप्रकारिणो ह प्रमि-
द्वात् उपासकात् पूर्वाः प्रथमत एतन्मरणमन्तरेणत्यर्थः, प्रजाः
पुत्रादिरूपा न प्रैति न प्रयन्ति न मिथन्ते, इति नु एवं खलु अयं
प्रकार इत्यर्थः, जातपुत्रस्य उत्पन्नसुतस्य न लनुत्पन्नसुतस्य ।

अथ जातपुत्रस्य उपासनकथनानन्तरं अजातपुत्रस्य अनुत्पन्नतन-
यस्यापासनप्रकारः कथत इति शेषः । अजातपुत्रो जातपुत्रवत्
सर्वतन्त्रं सम्याद्य हरितटणे स्त्रीकृत्य यान्मन्त्रान् जपेत् तानाह,
आप्यायस्व आप्यायनं गच्छ, समेतु सम्यक् गच्छतु, ते तव त्वयी-
त्यर्थः, अयमृक्पादः श्रुत्या प्रतीक्लेन पठितः । एतावृक्पादौ
परिशिष्टौ, विश्वतः सोम वृष्णयं भवा वाजस्य सङ्घधे । विश्वतः
सर्वतोऽग्निरूपात्पुरुषगात्रात् हे सोम स्त्रीरूप वृष्णयं वृष्णोः पुरु-
षस्य हेतुभूतं शुक्रमायेयं तेजः वाजस्यान्नस्य सङ्घधे भवा सङ्घते
भव । अयमर्थः, पुत्रात्पन्निदारा पिण्डाणां पिण्डाद्यन्नदो भवेति ।
प्रजासम्यक्त्या लदीयं वृष्णयमाण्यायनं विश्वतः समेतु, महां विश्वतो
वाजस्य सङ्घमाय भवेति वार्थः । इदानीं मन्त्रान्तरप्रतीकभूतं
यादान्तरमाह सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति । ते तव सोमा-
त्मिकायाः प्रकृतेः सं पयांसि सम्यक् लोराणि स्तनेन्दुमेघमण्ड-
लस्यानि समु यन्तु वाजाः उ अपि वाजाः वाजिनोऽन्नोपजीविन-

मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययिष्ठाः योऽस्मान् हैष्टि यज्ञ वयं द्विष्पस्तस्य प्राणेन प्रजया पशु-

स्तनयान् संयन्तु सम्यगच्छन्तु । इदमपि पठितं श्रुत्या, शिष्टं पादत्रयं, संवृष्ट्यान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि अवांस्युत्तमानि धिष्व । संवृष्ट्यानि सम्यक् पुरुषोपकारोणि, अभिमातिषाहः वैरिसाहः । पुत्रप्रवृद्धा चोराणि वैरिणामभिभवकारोणोत्यर्थः । हे सोम अमृताय अमृतत्वाय पुत्रोत्पत्यर्थमित्यर्थः, आप्यायमानः स्वेनाग्नेयेन च तेजसा आप्यायनं आह्नादनं गच्छन् दिवि स्वर्गे अवांस्युत्तमानि अवण्योग्यानि पयांसि प्रौढानि धिष्व धत्वा । हतोयमन्तस्य प्रतीकं पादमाह, यं हतोयं प्रसिद्धं सर्वोत्पत्तिकारणमादित्या अग्न्यात्मकाः पुमांसः अंशुं सूर्यस्य सौषुप्तिं किरणं सोमं सौरीरूपं आप्याययन्ति आह्नादयन्ति । मन्त्रस्यापठितं श्रुत्या पादत्रयं । यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति । तेन नो राजा वरुणो वृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः । यं सोमं राजानं प्रकृतिरूपं सूर्यं सुषुप्तानाडीरूपेण अक्षितमक्षीणं अक्षितयः ज्यशूल्या आदित्यादयः पुरुषाः पतिपुत्रत्वादिना वर्तमानाः पिबन्ति लावण्यदुग्धादिरूपेण पानं कुर्वन्ति, तेनांशुनाऽक्षितरूपेण सुषुप्तानाक्षेत्र्यर्थः । नोऽस्मान् सोमस्योपासकान् भुवनस्य गोपा लोकस्य रक्षकः प्रजापतिः वृहस्पतिर्वरुणो राजा चाप्याययन्तु आनन्द-

भिराष्ट्राययस्वेत्यैन्द्रीमावृतमावर्तं आदित्यस्यावृतम-
न्वावर्तं इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

यन्तु, इति मन्त्रचयप्रतीकपादचयपरिसमाप्त्यर्थः । एता उक्तपा-
दचयाद्यास्तिस्तः चिमञ्चाका च्छचः पादबद्धान् मन्त्रान् जपिला
वाचनिकं जपं विधाय अनेन वच्यमाणेन मन्त्रेण सोमाभिमुखं
दक्षिणं हस्तं निःसारथेदित्याह मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभि-
राष्ट्राययिष्ठाः अस्माकं सोमोपासकानां मुखविलान्तःसञ्चारिणा-
वायुना प्राणेन पुत्रादिरूपया प्रजया गवादिरूपैः पशुभिः अ-
सत्त्राणप्रजापश्चभावेनेत्यर्थः, माष्टाययिष्ठाः अस्मच्छत्रुनानन्दं
मा नयेयाः, किन्तु यः प्रसिद्धोऽसाद्वेषो अस्मान्सोमोपासकान्
देष्टि देषं करोति, यज्ञं कृतापकारमहतापकारं वा प्रसिद्धं प्रति-
कूलं, चकारोऽस्मासु देषिणः अस्य च समुच्चयार्थः, वयं सोमोपा-
सका दिशो देषं कुर्मः, तस्य अस्माभिरज्ञातस्य च वैरिणः प्राणेन
प्रजया पशुभिर्व्याख्यातं । आष्ट्राययस्व अस्मानानन्दयेति । एव-
मेतन्मन्त्रार्थरूपां दैवीं दैवेन भवता सम्याद्यामावृतं सञ्चरण-
क्रियां आवर्ते समन्ताद्वर्तनं कुर्वे, आदित्यस्य अग्नीषोमात्मकस्य
आवृतं सञ्चरणक्रियामन्वावर्तं भवतः सोमस्य प्रसादमनु आ-
वर्तनं कुर्वे । इति मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः, एतैर्मन्त्रैरित्यर्थः । दक्षिणं
बाहुं दक्षिणभुजं पूर्वं सोमाभिमुखं तीतं अन्वावर्तते मन्त्र-
पाठमनु निःसारथति ॥ ८ ॥

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं हृश्यमानमुप-
तिष्ठेतैतयैवावृता सोमो राजासि विचक्षणः पञ्च-
मुखोऽसि प्रजापतिब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन
राज्ञोऽतिसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु राजा त एकं
मुखं तेन मुखेन विशेषोऽतिसि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु
श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पश्चिणोऽतिसि तेन मुखेन

उपासनद्वयमुक्ता ततोयमुपासनं पुनः सोमस्याह, अथ
अमावास्योपासनात्प्रकृतादुपासनात्तरं कथ्यत इति शेषः । पौर्ण-
मास्यां पञ्चदश्यां षोडशकलचन्द्रसहितायां पुरस्ताच्चन्द्रमसं
हृश्यमानं स्वस्याभिमुखे न प्रत्यहं षोडशकलं सोममुपतिष्ठेतै-
तयैवावृता पूर्ववद्व्याख्येयं । उपस्थानमन्त्रमाह सोम उमया
विश्वप्रकृत्या सह वर्तमानः प्रियदर्शनः सोमो वा, राजा
दीप्तिमानसि भवसि, विचक्षणः सर्वलौकिकवैदिककार्यकुशलः,
पञ्चमुखः पञ्चवदनोऽसि भवसि, प्रजापतिः प्रजानां स्थिरजङ्ग-
मानां पालयिता । पञ्चापि मुखानि विभागेन प्रार्थयते, ब्रा-
ह्मणोऽद्विजोत्तमः ते तव सोमस्य एकं मुखं एकं वदनं, तेन
मुखेन उक्तेन वदनेन राज्ञः राजजातीयान् चक्षियानतिसि
भक्तयसि, तेन मुखेन उक्तेन वदनेन मां सोमोपासकमन्नादं कुरु
स्याम् । राजा त एकं मुखं, तेन मुखेन विशेषोऽतिसि तेन मुखेन माम-
न्नादं कुरु । श्येनस्त एकं मुखं, तेन मुखेन पञ्चिणोऽतिसि तेन मुखेन

मामन्नादं कुर्वग्निष्ट एकं मुखं तेनेमं लोकमत्सि तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन
सर्वाणि भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु मा-
साकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपश्येष्ठा योऽस्मान् द्वेष्टि
यज्ञ वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपश्यो-

मामन्नादं कुरु । अग्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमत्सि तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु । त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि
भूतान्यत्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा मूर्ढाभिषिक्तः
क्षत्रियः । विशो वैश्यप्रधानाः प्रजाः । शेनः पञ्चिमांसाशी क्रूरः
पक्षी । पञ्चिणः कपोतादीन् विहङ्गमान् । अग्निः प्रसिद्धो दाह-
पाकप्रकाशनहेतुः कृशानुः । इमं लोकं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं
अवाय्वाकाशं विश्वं । त्वयि सोमे राजनि पञ्चमं ब्राह्मण-
राजश्येनान्यपेक्षया पञ्चमस्त्वापूरणं । सर्वाणि भूतानि निखि-
लानि स्थिरजङ्गमानि । शेषं ब्राह्मणपर्यायवद्राजश्येनाग्नि-
सोमपर्यायेषु व्याख्येयं । मासाकं प्राणेन प्रजया पशुभिर-
वचेष्ठाः योऽस्मान् द्वेष्टि यज्ञ वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया
पशुभिरवक्षीयस्तेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वा-
वर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते, अवक्षेष्ठा अस्मद्भूत्यनुभव-
क्षयं मा कार्षीः, अवक्षीयस्त्वा अस्मद्दैरिवन्धुनवक्षयं नय, अन्य-
त्पूर्ववद्वाख्येयं । अथवाप्यायनावक्षयौ भाविष्युक्तकृष्णपक्षापे-

स्वेति दैवीमावृतमावर्तं आदित्यस्यावृतमन्वावर्तं इति
दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

अथ संवेश्यन् जायायै हृदयमभिमृशेत् यत्ते सुसीमे
हृदये श्रितमन्तः प्रजापतौ तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं
पुत्र्यमधं निगा इति न ह्यस्याः पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

क्षया चन्द्रनिष्ठौ व्याख्येयौ । तथा चैकेनैव पक्षेण स्वात्मनो वृ-
द्धिर्विरणो नाशस्वेति फलप्राप्तिर्धादुक्ता भवति ॥ ८ ॥

अथ एवं सोमप्रार्थनानन्तरं संवेश्यन् भार्यया सह सम्य-
गानन्दरतिप्रजात्यर्थं वेश्यन् उपवेशनं करिष्यन् जायायै जा-
याया हृदयं स्तुतमण्डलाधारदेशमभिमृशेदद्यमाणेन मन्त्रेण
सर्वतः स्तूशेत् । मन्त्रमाह यत्रसिद्धं शरीरान्तरकारणं सुखं
ते तव सोमरूपायाः स्त्रियाः सुसीमे हे शोभनगाचे हे सुसीम-
चिति वा, अथवा सप्तम्यन्तमिदं हृदयविशेषणं शोभना भोमा
पुरुषस्य केदाररूपा यस्य तत् सुसीमं, तस्मिन् हृदये हृदय-
पुण्डरीकाख्ये आनन्दात्मनिवासे श्रितं निहितं चन्द्रमण्डल इवा-
मृतं अन्तर्मण्डे प्रजापतौ प्रजापालके अथवा प्रजापतौ प्रजा-
पतिना स्त्रामयेत्यर्थः । मन्येऽहं मां तद्विद्वासं अहं सोमोपास-
कस्त्रव पतिस्तुदुक्तं प्रजापतिना निहितं मां सोमोपासकं विद्वासं
समस्तशास्त्रार्थविदं मन्येऽवगच्छामि, तेन सत्येन माहं पौत्रमधं
रुदमिति । तेनामृतत्वस्येशाने मा त्वं पुत्र्यमधं निगा इति पाठो
वा । न ह्यस्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रैतीति व्याख्यातं ॥ १० ॥

अथ प्रोष्यायन् पुच्चस्य मूर्धानमभिजिग्रेत्* । अङ्गा-
दङ्गात्समवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुच्च ना-
मासि स जीव शरदः शतमिति नामास्य दधात्यश्मा
भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव तेजो† वै पुच्च नामासि
स जीव शरदः शतमिति नामास्य गृह्णात्यथैनं परिगृ-

इदानीं सपुच्चस्य मामोपासकस्य पुनः कृत्यान्तरमाह, अथ
सोमोपासनानन्तरं प्रोष्य यामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा आयन्
आगच्छन् आगतः सञ्चित्यर्थः, पुच्चस्य पितुर्दुःखनिवारकस्य वा-
ह्यस्य प्राणस्य मूर्धानं मस्तकमभिस्तश्चेत् करेण संसृश्चेत् । संस्पर्श-
मन्त्रमाह अङ्गादङ्गात् गात्रात् गात्रात् शिरःपाण्डादिभ्यः सर्वे-
भ्यो गात्रेभ्य इत्यर्थः सम्भवमि निर्गच्छसि हृदयादधिजायसे
सर्वेभ्यो गात्रेभ्यो निर्गतो हृदयादधिकं प्रकटीभवसि आत्मा
मत्खरूपः, पुच्च हे पुच्च लं पुन्नाम्बो निर्यात् मा मामाविथ मम
रक्षणं कृतवान्, स मम रक्षकः जीव प्राणान् धारय शरदः
शतं शतं संवत्सरान् असौ एतनामा इत्यनेन मन्त्रेणास्य नाम
गृह्णाति अस्य पुच्चस्य नामयहणं करोति पिता । नामयहणे
युनमन्त्रान्तरमाह, अङ्गा भव पाणाणो भव । रोगैरनुपद्रुतः
वज्ञसारश्चरोरो भवेत्यर्थः, परशुर्भव कुठारवदैरिवृच्छकेदकंरो
भव हिरण्यमस्तृतं भव अस्तृतमास्तृतं सर्वतः परिस्तृतं कनक-
वत्सर्वप्रजाप्रियो भव, तेजो वै पुच्च नामासि वै प्रसिद्धं सर्व-

* अभिस्तश्चेदिति ठां० ।   † वेदो वा इति A.

गृह्णाति येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यग्टह्लात्तदरिष्यै तेन त्वा
परिगृह्णात्यसावित्यथास्य दक्षिणे कर्णे त्वयस्मै प्रय-
न्धि मघवन्नृजीषिन्नितीन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति
सव्ये मा छेत्या मा व्यथिष्ठाः* शतं शरद आयुषो
जीवस्व पुच्च ते नाम्ना मूर्धानमभिजिग्रामीति चिरस्य

गात्रसारभूतं यत्तेजः संसारवृक्षवीजं तन्नामा त्वं भवसि । हे
पुच्च स जीव शरदः शतमसाविति नामास्य गृह्णाति व्याख्यातं ।
हतीयनामयहणे हतीयं मन्त्रमाह येन प्रसिद्धेन ख्ययंप्रका-
शेन तेजसा प्रजापतिः प्रजानां पात्को धाता प्रजाः खसन्ता-
नभूताः स्थिरजङ्गमाख्याः पर्यग्टह्लात् सर्वतः स्त्रीछतवान् अ-
रिष्यै प्रजानामविनाशनार्थं तेन प्रजापतिप्रजायहणेन तेजमा
त्वा त्वां पुच्चं परिगृह्णामि सर्वतः खोकरोमि । असाविति ना-
मास्य गृह्णाति व्याख्यातं, अथास्य दक्षिणे कर्णे पिता जपति अस्मै
प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति, इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति
पुच्चस्य सव्ये कर्णे पिता जपति । इदानीं मूर्ध्वं आघ्राणे मन्त्रमाह
मा छेत्याः मत्सन्ततेष्वेदं मा कार्षीः, मा व्यथिष्ठाः शरीरेन्द्रि-
यमनोभिर्व्यथां मा गाः । शतं शरद आयुषो जीवस्व शरदः
शतमायुषो जीव शतं संवत्सरान् जीवेत्यर्थः । पुच्च हे पुच्च
ते नाम्ना तव पुच्चस्याभिधानेन देवहत्तादिलक्षणेन मूर्धानं
मस्तकमवजिग्रामि आघ्राणं करोमि असावेतन्नामाहं तव पिता,

* मा भेत्या मा व्यथिष्ठा इति A.

मूर्धानमभिजिद्धेत् गवां त्वा हिङ्कारेणाभिहिङ्करोमी-
ति चिरस्य मूर्धानमभिहिङ्कुर्यात् ॥ ११ ॥

अथाते दैवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीष्टते यदभि-
र्ज्वलत्यथैतन्मयते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजों

इत्यनेन मन्त्रेण चिः चिवारं मूर्धानमवजिद्धेत् मूर्ध आग्नेयं
कुर्यात् । इदानीं हिङ्कारमन्त्रमाह गवां कामधेन्वादीनां सव-
त्सानां घटोभीनां ला लां पुत्रं हिङ्कारेण वत्साकारणार्थं गोभिः
क्रियमाणः सरो हिङ्कारः तेनाऽभिहिङ्करोमि सर्वतो हिङ्का-
रेणाकारयामि, इत्यनेन मन्त्रेण चिः चिवारं मूर्धानमभिहिङ्कु-
र्यात् सर्वतो मूर्धि हिमिति शब्दं कुर्यात् ॥ ११ ॥

एवं कौषीतकेस्त्रीणुपासनान्युक्ता प्रकृतं प्राणस्य ब्रह्मलं संव-
र्गविद्यारूपेणान्तर्हितं विवक्तुः फलान्तराय नामान्तरमाह, अथ
प्राणस्य ब्रह्मलक्ष्यनानन्तरं, अतः यस्मात् स्वैरिणो मरणस्ये-
च्छा अस्मात् कारणात्, दैवः देवानां वागादीनां समन्धी
दैवः, परिमरः प्राणं परितो म्रियन्ते अग्न्याद्या वागद्याश्वेति
प्राणो ब्रह्मरूपः परिमरः कथ्यत इति शेषः । एतत्प्रत्यक्षं वै
प्रसिद्धुं ब्रह्म प्राणोपाधिकं सत्यज्ञानादिरूपं दीष्टते प्रका-
शते, यदाऽग्निर्दाहपाकप्रकाशहेतुः कृशानुर्ज्वलति दीप्तिमान्
भवति, अथ तदा एतदुक्तं ब्रह्म म्रियते प्राणं मुम्बति यन्न
ज्वलति यदाग्निर्दीप्तिमान् भवति, तस्य दीप्तिशून्यस्याग्नेः आ-
दित्यमेव भास्करमेव न लन्यं तेजो गच्छति दीप्तिः प्राप्नोति,

गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यदादित्यो
हश्यतेऽथैतन्मियते यन्न हश्यते तस्य चन्द्रमसमेव
तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्चन्द्र-
भा हश्यतेऽथैतन्मियते यन्न हश्यते तस्य विद्युतमेव
तेजो गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दोप्ते यद्विद्युदि-
द्योततेऽथैतन्मियते यन्न विद्योतते *तस्या दिश एव
तेजो गच्छति वायुं प्राणस्ता वा एताः सर्वा देवता

वायुमाधिदैविकं प्राणं प्राणः प्रकर्षेण चेष्टाहेतुर्वातो गच्छति ।
एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यत् पूर्ववद्वाख्येयं । आदित्यो दृश्यते भास्करो
नयनपथमागच्छति अथैतन्मियते यत् पूर्ववद्वाख्येयं, न दृश्यते
नयनाभ्यां न निरीक्ष्यते, तस्यादृष्टस्यादित्यस्य चन्द्रमसमेव सोम-
मेव न लब्ध्यन्तेजो गच्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्च-
न्द्रमाः दृश्यतेऽथैतन्मियते यन्न दृश्यते तस्य विद्युतमेव नेत्रा ग-
च्छति वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्ते यच्चन्द्रमाः सोमः तस्य
चन्द्रमसो विद्युतमेव सौदामिनीमेव न लब्ध्यन्ते । अन्यत् पूर्ववद्वा-
ख्येयं । विद्युत् सौदामिनो विद्योतते विद्योतनं कुरुते दृश्यते
इत्यर्थः । अथैतन्मियते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो
गच्छति वायुं प्राणः, न विद्योतते न दृश्यते, तस्य विद्युद्रूपस्य
तेजःप्राणौ वायुमेवाधिगच्छतः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं । ता
उक्ता वै प्रसिद्धा एता अग्न्यादित्यचन्द्रमोविद्युद्रूपाः सर्वा

* तस्य वायुमेव नेत्र इति ठ० ।

वायुमेव प्रविश्य वायौ *मृत्वा न मृच्छन्ते तस्मादेव
पुनरुदीरत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ १२ ॥

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचां वदत्यथैतन्म्रयते यन्न
वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै
ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रयते यन्न पश्य-
निखिला देवताः देवताशब्दाभिधेयाः वायुमेव वातं प्राणमेव
न लब्धं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, वायावाधिदैविके प्राणे मृता अस्तं
गता न मृच्छन्ते न विनश्यन्ति वायुतादात्येन, तस्मादेव उ अपि
तत एव वायोर्न तन्नास्मात् पुनरुदीरते भूय उदयमागच्छन्ति,
इत्यनेन प्रकारेणाधिदैवतं देवता अधिकृत्योक्तं अधिदैवतं ॥ १२ ॥

अथाधिदैवतकथनानन्तरं अध्यात्ममात्मानमधिकृत्योक्तम-
ध्यात्मं । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रयते यन्न
वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म
दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रयते यन्न पश्यति तस्य ओत्र-
मेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण
शृणोत्यथैतन्म्रयते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छ-
ति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्म-
यते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्ता
वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृता न मृच्छ-

* मृत्वान्नमृच्छन्त इति A. मृतान्नमृच्छन्त इति D. मृता न मृच्छन्त
इति टी०। किन्तु मृता इति स्थाने रूपान्न इति क्वचित् पाठान्तरः । पश्यात्
चयोदशतमे खण्डे मृत्वा न मृच्छन्त इति A. D. अतस्तदेवात्र मुद्राङ्कितं ।

ति तस्य श्रोतुमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्दै
ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्वेण शृणोत्यथैतन्मियते यन्न
शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति प्राणं प्राण
स्तद्दै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्मियते यन्न
ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणस्ता
वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे मृत्वा न

न्ते तस्मादेव पुनरुदीरते वाचा चक्षुषा श्रोत्वेण मनसा चेन्द्रियेण
वदनमवलोकनं श्रवणं ध्यानञ्च यथाक्रमेण कुरुते चेद्गीपनं, न
चेन्मरणं । अद्वैर्वागादित्यस्य चक्षुश्चक्षमसः श्रोत्रं विद्युती मनो
वायोः प्राण इत्यत्र विशेषः । अन्यत् पूर्ववद्याख्येयं । दैव-
परिमरज्ञानस्य फलमाह, तत् तस्मिन् दैवे परिमरे ज्ञाते
यदि पचान्तरे असम्भावितमिदं अथ कथच्चिद्दैवाद् भवेत्, ह
प्रसिद्धाः, वै सर्वमाणा एवं विद्वांसः उक्तेन प्रकारेण दैव-
परिमरज्ञानवल्लः, उभौ द्वौ पर्वतौ गिरी अभिप्रवतयातां
अभिप्रवर्तयेरन् सर्वतः प्रवृत्तिं द्वच्युद्दैरिवात्यतनाधोभूमि-
प्रवेशादिकं कारयेयुः । तौ च किं पर्वतावल्पाविकदेशस्यौ,
नेत्याह, * तुतूर्षमाणौ दक्षिणञ्च उत्तरञ्च आस्तरणं कुर्वाणौ
दक्षिण एकस्तादृशञ्चोत्तरः, चकारौ दक्षिणोत्तरयोस्तुतूर्षमाण-
पदसम्बन्धार्थौ । अयमर्थः । उत्तरपूर्वादिदेशस्य एकः अपरञ्च
भारतखण्डादिस्यः उभावपि भास्त्ररगतिनिरोधकौ पृथिवीं

---

* तुतूर्षमाणाविति पाठान्तरः ।

मृच्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरते तद्यदि ह वा एवं विद्वां-
समुभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां दक्षिणश्चोत्तरश्च तु स्तू-
र्घमाणौ न हैनं स्तूष्टीयातामथ य एनं द्विषन्ति यांश्च
स्वयं द्वेष्टि त एवैनं परिमियन्ते ॥ १३ ॥

अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अह-

पादपीडनेन पातालं नयन्तौ विश्वावकाशं खदेहेन व्यवस्थन्ता-
विति न हैनं स्तूष्टीयातां एनं एतान् विदुषः ह प्रसिद्धुं नैव
स्तूष्टीयातां नैव लह्यातां नैव हिंस्यातां अतिक्रमणं नैव कुर्वि-
यातां यदुक्तमेभिस्तदेव कुर्यातामित्यर्थः । अथैवं सकलदैवपरि-
मरज्ञानानन्तरं ये दैवपरिमरज्ञानपूर्ण्या गतभाग्या एनं दैवप-
रिमरज्ञानवन्तं द्विषन्ति असहिष्णुवोऽपकारान् कुर्वन्तो न बङ्ग
मन्यन्ते । यांश्च प्रसिद्धान् गतभाग्यान्, चकारः पूर्वेषामपि समु-
च्चयार्थः, स्वयं दैवपरिमरज्ञानवान् द्वेष्टि न सहते कुतश्चिदभा-
ग्ययोगात् एनं सर्वे परिमियन्ते, एनं दैवपरिमरज्ञानवन्तं ते
एतस्मिन् द्वेषिण एतस्य देष्याश्च सर्वे निखिलाः सपुत्रपशुबान्धवा
इत्यर्थः । परिमियन्ते सर्वतो निधनं गच्छन्ति ॥ १३ ॥

अथ परिमरगुणोपासनानन्तरं अतो यस्मात् फलान्तरापे-
क्षाऽस्मात्कारणान्निःश्रेयसादानं, निःश्रेयसं सर्वस्मादुक्तर्षरूपो
गुणो मोक्षविशेषः, तद्गुणविशिष्टस्य प्राणस्यादानं खोकारः
क्रियत इति शेषः । तत्र प्राणो निःश्रेयसमिति नाविचार्य
खेहादिना स्वीकृतं किन्तु महता सङ्खर्षेण विचारितं, एतदर्थ-

श्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्मुस्तङ्गाप्राणत्* शुष्कं दारुभूतं शिष्येऽथैनद्वाक् प्रविवेश तद्वाचा-

नाख्यायिकामाह, सर्वा निखिला ह किल वै प्रसिद्धा देवता देवताशब्दवाच्या वागाद्याः, अहंश्रेयसे अहंवादेनात्मनः श्रेय आधिक्यं, तदर्थं विवदमानाः मामन्तरेण का भवत्य इति स्वव्यतिरिक्ताः परास्तिरस्कुर्वत्य इत्यर्थः । स्वयं निश्चयं कर्तुम-
शक्ताः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति, स हि प्राणे श्रैष्टयं जानन्नपि स्वसुतानां दुःखं दातुमशक्तोऽमु-
मुपायं प्रत्यपद्यत, यस्मिन् व उल्कान्ते इदं शरीरं पापिष्ठं शव-
समानं भविष्यति स वः श्रेष्ठ इत्युक्ते तथैव श्रैष्टयनिर्धारणार्थं
क्रमेणोल्कमणं कृतवत्य इत्याह, अस्मात्प्रत्यक्षाच्छरीरान्मनुष्या-
दिदेहादुच्चक्मुर्वागादयः क्रमेण उल्कमणं चक्रुः । तत् स्थूल-
शरीरं वागादीनां प्रत्येकमुल्कमणे वदनादिव्यापारम्भुर्वत्
स्थितं । यदा पुनर्मुख्यप्राण उल्कान्तस्तदा दारुभूतं चिताकाष-
समानमस्पृश्यं सर्वव्यापारशून्यं शिष्ये शयनं कृतवत् । एवं व्यति-
रेकेण निश्चये सम्पन्नेऽप्यतिस्यर्धावशादन्वयमन्तरेण निश्चयमन-
धिगच्छक्तोऽन्वयमप्यनुष्ठितवन्त इत्याह, अथ शरीरस्य दारुभू-
तस्य शयनानन्तरं एतच्छरीरं वाक् वागिन्द्रियं प्रविवेश प्रवेशं
कृतवतो । तत् शरीरं वाचा वागिन्द्रियेण वदत् वदनव्यापारं
कुर्वत् शिष्य एव शयनं कृतवदेव । न तृत्यितवत् । वाक्-

* तद्वाप्राणत इति D. तद्वाक्गत इति A. अशुद्धं ।

वदच्छिष्य एवाथैनच्चक्षुः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा
पश्यच्छिष्य एवाथैनच्छोच्चं प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा
पश्यच्छोच्चेण शृणुच्छिष्य एवाथैनन्मनः प्रविवेश तद्वा-
चा वदच्चक्षुषा पश्यच्छोच्चेण शृणुन्मनसा धायच्छिष्य
एवाथैनत्माणः प्रविवेश तत्तत एव समुक्तस्यौ ता वा
एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव

प्रवेशानन्तरं चक्षुरिक्षियं प्रविष्टं ततश्चावलोकनं वदनश्चाभूत् ।
अनन्तरं श्रोत्रेन्द्रियं प्रविष्टं ततश्च अवणावलोकनवदनान्यभूवन् ।
अनन्तरं मनः प्रविष्टं ततश्च धानश्रवणावलोकनवदनान्या-
सन् न तु शरीरमुत्थितवदित्येतत्पर्यायचयेणाह, अथैनत्
च्छक्षुः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिष्य* एव, अथैनत्
श्रोत्रं प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छोच्चेण शृणुच्छिष्य
एव, अथैनत् मनः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छोच्चेण
शृणुन्मनसा धायच्छिष्य एव स्युष्टं, अथ वाक्चक्षुःश्रोत्रमनः-
प्रवेशानन्तरमेतच्छरीरं वदत् पश्यत् शृणुत् धायत् प्राणे
मुखविलान्तर्ती पञ्चवृत्तिर्वायुविशेषः प्रविवेश प्रवेशं कृत-
वान्, तच्छरीरं तत एव तस्मात्माणप्रवेशादेव न त्वन्यसा-
त्समुक्तस्यौ सम्यगुत्थानं कृतवत्, ते च वागादयः परित्यंका-
भिमानाः देवाः देवशब्दाभिधेयाः प्राणे शरीरोत्थापन-
हेतौ प्रकृष्टचेष्टावति निःश्रेयसं सर्वेभ्यो वागादिभ्य उत्कर्षणं

* सर्वत्र मूले दयोषीकयोऽस्मि (B. D.) शिष्ये, अपरासु तु शिष्ये ।

प्रज्ञात्मानमभिसम्भूय सहैवैतैः सर्वेरस्माच्चरीरादु-
च्चक्रमुस्ते वायुप्रविष्टा* आकाशात्मानः स्वरीयुस्तथो
श्वैवं विद्वान् प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव
प्रज्ञात्मानमभिसम्भूय सहैवैतैः सर्वेरस्माच्चरीरादु-

विदित्वा प्राणमेव प्रकृष्टचेष्टावन्तं न लब्धं प्रज्ञात्मानं प्र-
ज्ञात्मनो भूम्भ उपाधिभूतं प्रसादं, अथवा प्राणे सति
प्रज्ञाया दर्शनादसति चादर्शनात्माणस्य प्रज्ञात्मलभविरुद्धम-
भिहितं, प्राणमेव प्रज्ञात्मानमिति अभिसम्भूय सर्वतः सम्भवनं
प्राप्तिं कृत्वा, सहैवैतैः सर्वेरतैः प्राणापानव्यानसमानोदानै-
र्निखिलैः सह, यथा प्राणवृत्तिभेदा अध्यात्मिकपरिच्छेदशू-
न्यास्तद्वागादयोऽपोत्थर्थः, अस्मात् प्रत्यक्षालोकात् तनुरूपात्
शरीराच्चकुराद्यभिमानादित्यर्थः, उच्चक्रमुः उत्क्रमणञ्चकुः । ते
परित्यक्ततदभिमानाः वागादयः वायुप्रतिष्ठा वायुवाधि-
दैविके प्राणे प्रतिष्ठा प्राणे निःश्रेयसमिति ज्ञानमाश्रयो
येषां ते वायुप्रतिष्ठाः, आकाशात्मानः आकाशवत्सर्वगत आत्मा
येषां ते आकाशात्मानः स्वरीयुः स्वः स्वर्गमन्यादिस्वरूपमीयुः
यद्युर्गतवन्त इत्यर्थः । तथो एव अपि तद्वदेव यथा देवाः न
लब्ध्यथा, एवं विद्वान् उक्तेन प्रकारेण प्राणे निःश्रेयसं जानन्
सर्वेषां भूतानां निखिलानां स्थिरजड़मानां प्राणमेव प्रज्ञात्मा-
नमभिसम्भूय सहैवैतैः सर्वेरस्माद्वाख्यातात् शरीराच्चरीरा-

* वायुप्रतिष्ठा इति ठी० ।

त्कामति स वायुप्रविष्ट* आकाशात्मा स्वरेति स
† तद्गच्छति यचैते देवास्तत्प्राप्य यदमृता देवास्तद-
मृतो भवति य एवं वदं ॥ १४ ॥

अथातः पितापुत्रीयं सम्प्रदानमिति चाचक्षते

भिमानादुत्कामति उन्निष्ठति शरीराभिमानं परित्यजनी-
त्यर्थः । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति व्याख्यातं । उपासक-
स्यैकत्वादेकवचनं विशेषः । एवं प्राणो ब्रह्मोत्युपासनं स्थाप्यत इति
तत्फलमाह, स्वः स्वर्गं प्राणं ब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वारानन्दात्मानं
वैति । स्वरेतीत्येतद्वाकरोति, स उपासकस्तद्वति उक्तं प्राण-
स्वरूपं भवति । तच्छब्दार्थमाह, यत्र यस्मिन् प्राणस्वरूपे एते
देवाः एते वागादयोऽग्न्याद्यात्मका देवशब्दाभिधेयाः । ननु
वागादोनामग्न्याद्याप्तिलक्षणममृतत्वं तत्प्राप्तौ, उपासकस्य पुनः
तत्प्राप्तौ किं स्यादित्यत आह, तत्प्राणस्वरूपं प्राप्य अवाप्य तद-
मृतः तत् सर्वपरिच्छेदशून्यममृतत्वं यस्य स तदमृतो भवति
स्यष्टं, यदमृताः यत् प्रसिद्धं सर्वपरिच्छेदशून्यममृतत्वं येषां ते
यदमृता देवा वागाद्याः ॥ १४ ॥

इदानीं प्राणविदः सम्प्रत्तिकर्माह, अथ प्राणोपासनान-
न्तरं, अतो यस्मान्मरणमवश्यंभावि अस्मात्कारणात्, पिता-
पुत्रीयं पित्रा पुत्राय दीयमानं पितापुत्रीयं, सम्प्रदानं सम्यक्
प्रदीयत इति सम्प्रदानं सम्प्रत्तिकर्मत्यर्थः । इति चाचक्षते

* वायुप्रतिष्ठ इति ठी० । † तद्वतीति ठी० ।

पिता पुचं प्रेष्यन्नाह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्नि-
मुपसमाधायोदकुम्भं *सपाचमुपनिधायाहतेन वास-
सा सम्पृच्छन्नः †पिता शेत एत्य पुच उपरिष्टादभिनिप-
द्यत इन्द्रियैरिन्द्रियाणि संस्पृश्यापि ‡वास्मा आसीना-
याभिमुखायैव सम्प्रदथादथास्मै सम्प्रयच्छति वाचं मे

अनेनैव प्रकारेण कथयन्ति । पिता पुचं प्रेष्यन् कुतश्चिन्नि-
मित्तात् मरिष्यामीति निश्चित्येत्यर्थः, पिता जनकः पुचमै-
रसं तनयमाङ्गयति आकारयति सम्प्रत्तिकर्मार्थं । आका-
रणे इतिकर्तव्यतामाह, नवैस्तृणैर्नवीनैः कुशादिभिस्तृणैर-
गारं संस्तीर्य गृहमाच्छाद्य अग्निमुपसमाधाय तस्मिन् गृहे
श्रौतं स्मार्तं वाग्मिं संस्थाप्य अग्नेरुत्तरतः पूर्वतो वा उदकुम्भं
सपाचमुपनिधाय नोरेण पूर्णं कलशं ब्रोहिपूर्णपाचसहितं
समीपे संस्थाप्य अहतेन वाससा सम्पृच्छन्नः नवीनेन इस्त्रेण
संवृतः, स्थयं श्वेतः श्वेतः सितमाल्याम्बरधर इत्यर्थः, एत्य आगत्य
आङ्गयतोत्यन्वयः, पुचे आगते तनये उपरिष्टादुपरिभागे
अभिनिपद्यते सर्वतो नितरां प्राप्नोति । अभिनिपदनेतिकर्त-
व्यतामाह, इन्द्रियैस्त्रुरादिभिः स्वकीयैरस्य पुचस्य इन्द्रि-
याणि चक्षुरादीनि संस्पृश्य सम्बक्त् स्पर्शनं विधायाभिनिपद्यत
इत्यन्वयः । यदा पिता श्रेते पुचोऽभिनिपद्यत इति पाठाद-

* सपाचमुपनिनायेति B. C.

† स्थयं श्वेत इति टी० ।

‡ अयि वास्याभिमुखत एव आसीताथास्मा इति टी० ।

त्वयि दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुच्छः
प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता प्राणं ते मयि दध
इति पुच्छश्चक्षुमै त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि
दध् इति पुच्छः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं
ते मयि दध इति पुच्छाऽन्नरसान्मे त्वयि दधानीति
पितान्नरसांस्ते मयि दध इति पुच्छः कर्माणि मे त्वयि
दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुच्छः*

न्वयः । पक्षान्तरमाह, अपि वा अथवाऽस्य पुच्छस्याभिमुखत
एव सम्मुखत एव न लन्यथा, उपरिपदस्य लोकगर्हितलादि-
त्यर्थः, आसीत उपविशेत् । अथानन्तरमस्मै पुच्छाय सम्प्रय-
च्छति सम्यक् प्रयच्छेत् वच्छमाणेन विधिना खवागादीन्
दद्यादित्यर्थः, वाचं वागिन्द्रियं मे मम पितुमुमूर्षीः त्वयि पुच्छे
ममानुष्यस्य विधातरि दधानि धारयाणि, इत्यनेन प्रका-
रेण पिता जनक आहेति शेषः । एवं पित्रोक्ते वाचं वागिन्द्रियं
ते तव पितुमर्मयि पुच्छे दधे धारये इत्यनेन प्रकारेण पुच्छस्तनय
आहेति शेषः । प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता, प्राणं ते मयि
दध इति पुच्छः । चक्षुमै त्वयि दधानीति पिता, चक्षुस्ते मयि दध
इति पुच्छः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता, श्रोत्रं ते मयि दध
इति पुच्छः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता, अन्नरसांस्ते

* शरीरं मे त्वयि दधानीति पिता शरीरं ते मयि दध इति पुच्छ
इति A. पुस्तके समधिकः पाठः ।

सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि
दध इति पुत्रः आनन्दं रतिं प्रजातिं* मे त्वयि दधा-
नीति पितानन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र
इत्यां मे त्वयि दधानीति पितेत्यां ते मयि दध इति
पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि
दध इति पुत्रः प्रज्ञां मे त्वयि दधानीति पिता प्रज्ञां

मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता, कर्मा-
णि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता,
सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं* मे
त्वयि दधानीति पिता, आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति
पुत्रः । इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता, इत्यां ते मयि दध इति
पुत्रः । धियो विज्ञातव्यं कामान्मे त्वयि दधानीति पिता, धियो
विज्ञातव्यं कामांसे मयि दध इति पुत्रः । प्राणं ग्राणं भूख्यञ्च
प्राणं । चक्षुःश्रोत्रे स्पष्टे । अन्नरसान्मधुरादीन् । पूर्वं करणग्र-
हणं, इत आरभ्य विषयग्रहणं, उभयत्र करणविषययोः सम-
र्पणार्थं कर्माणि आदातव्यानि । सुखदुःखे शरीरोपभोग्ये ।
आनन्दं रतिं प्रजातिं मैथुनस्यावसाने आनन्दस्ततः प्रायतिः
ततः प्रजातिः पुत्राद्याः । इत्या गतीः । धियोऽन्तःकरणवृत्तीः,
विज्ञातव्यं तासां विषयः । कामानिच्छाविशेषान् । अन्यन्नवस्त्रपि
पर्यायेषु वाक् पर्यायवद्वाख्येयं । पाठान्तरं इत्यां ते मयि दध

* प्रजातीरिति B. C.

ते मयि दध इति पुचो यद्यु वा उपाभिगदः स्यात्
समासेनैव ब्रूयात्प्राणान्मे त्वयि दधानोति पिता
प्राणांस्ते मयि दध इति पुचोऽथ दक्षिणावृदुपनि-
ष्कामति तं पितानुमन्त्रयते यशो ब्रह्मवच्चर्सं कीर्ति-
रुद्वा जुषतामित्यथेतरः सव्यमन्वं समभ्यवेष्टते पाणि-
नान्तर्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गान् लोकान्

इति पुच इत्यनन्तरं मनो मे त्वयि दधानोति पिता मनस्ते
मयि दध इति पुचः प्रज्ञां मे त्वयि दधानोति पिता प्रज्ञां ते
मयि दध इति पुच इति । यद्यु वा उपाभिगदः प्रत्येकं वक्तुम-
समर्थः स्यात्समासेनैव वदेत्प्राणान्मे त्वयि दधानोति पिता प्रा-
णांस्ते मयि दध इति पुच इति । अथानन्तरं दक्षिणावृत् । पितुः
प्रदक्षिणप्रकारेण प्राङ् प्राच्यां दिशि उपनिष्ठामति पितुः स-
मीपदेशाङ्गिर्गच्छति, तं पुचं पिता जनकः अनुमन्त्रयते पश्चात्
सम्बोध्य ब्रूते । अनुमन्त्रणवाक्यमाह, यशः लौकिकी बन्धुजना-
दिभ्यः कीर्तिः, ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजः, अन्नाद्यं अन्नञ्च तदादञ्च
अन्नाद्यं, कीर्तिः शास्त्रीयं यशः, ता तां पुचं जुषतां सेवतामित्य-
नेन प्रकारेणानुमन्त्रयत इत्यन्वयः । अथ एतदनुमन्त्रणानन्तरं,
इतरः पुचः सव्यं वामं अंसं बाङ्गमूलं स्वस्यान्ववेच्छते पश्चादव-
लोकयते । अवलोकनप्रकारमाह, पाणिना करेणान्तर्धाय
व्यवधाय वसनान्तेन वा, वाशद्वः पूर्वेण सहेच्छाविकल्पार्थः, प्र-

कामानाम्नुहीति स यद्यगदः स्यात्पुच्चस्यैश्वर्ये पिता
वसेत् परि वा ब्रजेद्यद्यु वै प्रेयात्तथवैनं समापये-
युर्यथा समापयितव्यो भवति यथा समापयितव्यो
भवति ॥ १५ ॥

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि द्वितीयो
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

च्छाद्य आच्छाद्य पितरं प्रत्याह, स्वर्गान् लोकान्निरतिशय-
प्रोतिजनकान् देशविशेषान् कामान् कमनीयान् तत्रस्थितान्
वा भोगानाम्नुहि प्राम्नुहि, इत्यनेन प्रकारेण ब्रूयादित्यनुषङ्गः ।
एवं पुत्रेण कृते स पिता यदि कथच्छिदगदः स्यान्नीरोगो
भवेत्पुच्चस्य तनयस्यैश्वर्ये विभवे पिता जनको वसेत् निवासं
कुर्यात्प्रवासिवत् गृहकार्यं किमपि नानुसन्दध्यादित्यर्थः । परि
वा ब्रजेत् वाशब्दः पञ्चान्तरार्थः, यदि वैराग्यं तदा परि-
त्यजेत् सर्वसङ्गपरित्यागं कुर्यादित्यर्थः । यद्यु वै अपि कथच्छिद्प्र-
सिद्धं प्रेयात्परलोकं गच्छेद्यदेव प्रसिद्धमेव वागादिकं न त्वन्य-
देतं पुत्रं प्रति समापयति सम्यक् प्रापयति, तथा तद्देव
समापयितव्यो भवति सम्यक् प्रापणीयो भवति सर्वैः कामैरिति
शेषः । तथा समापयितव्यो भवति व्याख्यातं । वाक्याभ्यासो-
ऽध्यायपरिमाप्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ कौषीतकिब्राह्मणोप-
निषद्विपिकार्यां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

**प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरन्दस्य प्रियं धामोप-
जगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन**

यस्या हेतोः पर्यङ्कोपासना प्राणोपासना च विविधगु-
णोक्ता तां ब्रह्मविद्यां विवक्षुः तस्यामास्त्विक्यं जनयितुं प्रतर्दनं
काश्यं देवेभ्योऽभ्यधिकबललक्ष्यादिमन्त्रं ब्रह्मविद्यार्थिनं शिष्यं
देवराजच्च सत्यपाशनिबद्धं मनुष्येषु ब्रह्मविद्यां वक्तुमनिष्ट-
न्तमपि गुरुं सम्यादाख्यायिकामाह, प्रतर्दनः प्रकर्षेण तर्द-
यति भर्त्यत्यभिभवति स्वशत्रूनिति सार्थकनामा प्रतर्दनः, ह
किल दैवोदासिः दिवोदासस्य काश्चिराजस्य पुत्रो दैवोदासिः,
इन्द्रस्य देवराजस्य परमैर्श्वर्यसम्पन्नस्य प्रियं धाम प्रियं स्थानं
स्वर्गमिति यावत्, उपजगाम प्राप्तवान् । तत्राप्तौ कारणमाह,
युद्धेन च पौरुषेण च समरयज्जेनानेकभटपश्चाङ्गतिदीप्यमान-
शस्त्राग्निना पुरुषसम्बन्धिनोत्साहेन च स्वर्गमर्मपरिज्ञानेत्यर्थः।
चकारावुभयोरपि कारणत्वसमुच्चयार्थौ । तं समरश्चौष्ठमुत्सा-
हिनं स्वर्गमागतं प्रतर्दनं ह किल इन्द्रः युद्धपौरुषाभ्यां परितोषं
प्राप्तो देवराज उवाच उक्तवान् । इन्द्रोक्तिमाह, प्रतर्दन हे
प्रतर्दन वरमभिलषितमर्थं ते तुभ्यं प्रतर्दनाय मत्यरितोष-
कारिणे ददानि प्रयच्छानि ददामीत्यर्थः, इत्यनेन प्रकारेण
उवाचेत्यन्वयः। स इन्द्रेणोक्तः ह किल उवाच प्रतर्दनः स्पृष्टं ।
प्रतर्दनोक्तिमाह, त्वमेव मत्पुरतः स्थितो हिताहितज्ञो देवराजो
न त्वन्यो मे महां प्रतर्दनाय हितार्थिने मदर्थमित्यर्थः, वृणीव्य
हितमिष्टं वार्यं प्रार्थयस्तु । प्रार्थमानं वरमाह, यं प्रसिद्ध-

*वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वृणीष्व यं
त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न
वै †वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै ‡किल
मभीष्टमर्थं त्वं सर्वज्ञो देवराजः मनुष्याय अज्ञानकानना-
न्तर्वर्तिने उनेकश्चुभाश्चुभव्यामिश्रकर्मफलदावाग्निमन्त्रगात्राय
मनुष्यजातियुजे हिततममतिशयेन हितं नातः परं हितमित्यर्थः,
मन्यसे निश्चिनोषि, इति अनेन प्रकारेण । तमिन्द्रं प्रत्येवं-
वादिनं प्रतर्दनं ह किल इन्द्रो देवराजो ब्रह्मविद्यां दातु-
मशक्त उवाच उक्तवान् लौकिकं नयं । इन्द्रोक्तिमाह, न वै
वरः परस्मै वृणीते वै प्रसिद्धुं, परस्मै अन्यार्थं, वरो वरं न वृणी-
तेऽन्यो न प्रार्थयते यत एवमतः स्वार्थं वरं त्वमेव वृणीष्वेति
स्यष्टं । एवमिन्द्रेणोक्ते अवरः वरं ददानीति प्रतिज्ञाय भव-
ता निर्दिष्टोऽर्थो दक्षः स्यादिति शेषः, वै प्रसिद्धो मनुष्येणा-
ज्ञानावृतदृष्टिना मया याचितः तर्हि तदा किल निश्चितं मे
मह्यं हिताहितज्ञानशून्यायेति होवाच प्रतर्दनः ह किल एव-
मुक्तवान् प्रतर्दनो देवराजं, स्वार्थो वरोऽयमिति । अथो अथ
प्रतर्दनवाक्यानन्तरं खलु निश्चितमिन्द्रः सत्यवादिनामयगण्या
देवराजः सत्यात् वरं ते ददानीति स्वप्रतिज्ञानात् यथार्थवच-
नादेव नेयाय नापजगामैव प्रतर्दनार्थं वरदातापि स्वयं स्वस्मै
वरं याचितवाच्नु लौकिकं नयमङ्गोचकारेत्यन्वयः । सत्या-

* वरं ते ददानीति टी०. F. G. पुस्तकयोस्मि ।

† वरः परस्मा इति टी०. F. G. ‡ तर्हि किलेति टी०. F. G.

मेति* होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय
 सत्यं † हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं
 मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्तिशीर्षाणं
 दनपगमने कारणमाह, सत्यं हीन्द्रः सत्यं यथार्थस्वरूपं
 यत्किञ्चिद्वागर्थस्वरूपं इन्द्रो देवराजो हि यस्मात्तस्मान्नेया-
 येत्यन्वयः । स सत्यपाशाभिबद्धु इन्द्रो ह किल उवाच उक्त-
 वान्, प्रतर्दनार्थमात्मानं वरं याचितवानित्यर्थः । इन्द्रोक्ति-
 माह, मामेवास्त्रत्ययवहारयोग्यमानन्दात्मानमेव न त्वन्यं
 विजानीहि अवगच्छ साक्षात्कुर्वित्यर्थः । एतदेव मे ज्ञानमेव
 न त्वन्यत्, अहं भवते वरस्य दाता याचिता च, मनुष्याय
 हिततमं व्याख्यातं मन्ये निश्चिन्दे । एतच्छब्दार्थमाह,
 यत्प्रसिद्धुं वेदान्तेषु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना मामुक्त-
 मानन्दात्मानं विजानीयात् साक्षात् कुर्यादित्यर्थः, यन्मां
 विजानीयादेतदेव हिततमं मन्य इत्यन्वयः । ननु तव ज्ञाने
 तवान्यस्य वा यदि कश्चनातिशयोऽभृत् तर्हि तद्विततमं न
 त्वन्येतिशङ्कायामदैतज्ञानं गुरुमात्रबधप्रमुखपापोन्मूलकं, अत
 आह, त्रिशीर्षाणं त्रिशीर्षं त्वाऽप्यं लघुरपत्यं विश्वरूपमहन् म्
 निपातितवान्, अरुन्मुखान् यतीन् रुच्छब्दः वेदाध्ययनं
 तेन उपनिषदर्थविचारो ब्रह्ममीमांसापरपर्यायो लक्ष्यते, त-
 द्येषां मुखे नास्ति ते अरुन्मुखाः तान् यतीन् प्रथत्रवतश्चतु-
 र्धाअर्मिणः सालादृक्भ्यः सालादृकाणां अपत्यानि साला-

* म इति । इति टी०. F. G. † हीन्द्रः स हेन्द्र इति टी०. F. G.

त्वाद्गमहनमरुखान् यतीन् *सालादृकेभ्यः प्रायच्छं
बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि †प्रह्लादीयानतृणमह-
मन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां ‡कालकाञ्जांस्तस्य मे

दृकेयाः सालादृका इति यावत् तेभ्योऽरण्यश्चभ्य इत्यर्थः,
प्रायच्छं प्रकर्षेण वज्रेण शतधा विभज्य दत्तवानद्यापि च
तेषां मस्तकविपाकाः करीरा दृश्यन्ते । बह्वीर्भूयसोः स्वरू-
पतः सञ्चातश्च सन्धाः सन्धीनित्यर्थः, अतिक्रम्य स्पष्टं, दिवि
खर्गे प्रह्लादीन् प्रह्लादिनः प्रह्लादेन नित्यसम्बन्धिनः अनेक-
कोटिसञ्चाकान्महामायाननेकच्छ्रद्धघातिनोऽसुरान् प्रह्लाद-
परिचारकानित्यर्थः, अहं हिंसितवान् अहमात्मज्ञानी-
न्द्रस्तुभ्यं वरस्य दाता अन्तरिक्षे भुवर्लोके पौलोमान् पुलोम-
सम्बन्धिनोऽसुरविशेषान् बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य अहंमि-
त्यनुवर्त्ततेऽत्र वक्ष्यमाणे च । पृथिव्यां भूर्लोके §कालका-
ञ्जान् कालकञ्जसम्बन्धिनोऽसुरान् भूयसां परस्यरसम्बन्ध-
स्यावश्यंभावितात् कालकञ्जा एव कालकाञ्जाः तान् । ननु
किं प्रकृते तावतेत्यत आह । तस्य गुरुब्राह्मणबधस्य कर्तुः सन्धा-
सिनाश्च श्वभ्यो दातुर्लोकत्रयेऽपि यज्ञादिसम्पन्नमहामाया-
सुरसङ्घस्योपसंहर्तुरात्मज्ञानिनोऽन्येन मनसापि कर्तुमशक्यं कर्म

* शाला० इति D. टीकायाच्च कुचित् ।

† प्रह्लादीनिति F. C. प्रह्लादीनिति B. E.

‡ कालकाञ्जानिति B. C. कालखञ्जानिति D. कालकञ्जानिति F.

§ कालखञ्जान् कालखञ्जसम्बन्धिन इति D.

तत्र *न लोम च नामीयत स यो मां वेद न है तस्य
केन चन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भूणह-

कुर्वते मे मम इन्द्रस्य तवोपदेशकस्य तत्र तस्मिन्नतिक्रूरे
कर्मणि क्रियभाणे ब्रह्मबधादिलक्षणे न लोम च मा मीयते
न लोमापि अत्यल्पोऽपि केश इत्यर्थः, मा मीयते न मीयते
न हिंस्यते उक्तेन केनचिक्कर्मणा । ननु एतत् भवत एवं न
लस्मदादेरित्यत आह, स मदन्यो मज्जानो प्रसिद्धः यः यः
कश्चिद्देवो मनुष्यो वा मां वेद आनन्दात्मानमिन्द्रं विजानीयात्
अहमानन्दात्मास्मीति साक्षात् कुर्यात् नास्य केन च कर्मणा
लोको मीयते अस्य मामानन्दात्मानं साक्षात् कुर्वतः, केन च
वक्ष्यमाणेन भूणहत्यादिना कर्मणा पातकेन शास्त्रनिषिद्धेन
व्यापारेण लोकः कृतस्य करिष्यमाणस्य च सुकृतस्य फलं मुक्त्य-
दक्ँं न मीयते न हिंस्यते । हिंसकानि कर्माण्येकदेशेन दर्शय-
न्नाह, न माहबधेन न पितृबधेन न स्तेयेन न भूणहत्याया, माता-
पितरौ प्रसिद्धौ तयोर्बधो प्राणत्यागानुकूलव्यापारो लोक-
दयभंशहेतुः प्रत्येकं प्रसिद्धः, स्तेयं सुवर्णपरिमितसुवर्णस्य
ततोऽप्यधिकस्य वा स्वामिनः परोक्षमादानं तेन, भूणो वेदस्य
वेदयोर्वेदानां वाधिगतार्थेन अध्ययनेन सह वर्तमाणो द्विजो-
न्तम इत्यर्थः, तस्य मनसा वाचा कर्मणा वापराधशून्यस्य .

खहस्तादिना बधो भूणहत्या तया । कर्मसामान्यस्य विशेषा

* न लोम च मामीयते स यो मां विजानीयान्नास्य इति टी०. F. G.
(मामीयेति B.)

त्यथा न मातृबधेन न पितृबधेन नास्य पापं चक्रृष्टो
मुखान्वीलं वेतीति ॥ १ ॥

स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमि-
त्युपास्वायुः *प्राणः प्राणो वा आयुर्यावद्यस्मिंच्छरीरे
इयमिति दर्शयितुं पर्यायचतुष्टयेऽपि नकारचतुष्टयं। नास्य
पापं चक्रृष्टो मुखान्वीलं वेतीति किं बङ्गनाऽस्य मदात्मज्ञा-
निनः पापं चन चक्रृष्टः पापमपि कर्तुमिच्छोः मुखात् वदनात्
नीलं मुखकान्तिस्वरूपं नीलं नीलमाश्रयस्वरूपं वा मुखात्क-
र्ण्डजिङ्कादिवदनात् न वेति न वेति नापगच्छति, इतिशब्दः
प्रकृतब्रह्मज्ञानस्तुतिपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मज्ञानं सुला आत्मनो ब्रह्मणः स्वरूपं विवक्षुः
स इन्द्र ह किल उवाच उक्तवान्, प्राणः प्राणशब्दाभिधेयः
प्राणोपाधिको वाऽस्मि भवामि प्रज्ञात्मा बुद्धिवृत्तिप्रतिफलेत्
प्रज्ञानैकस्वभावः तं प्राणं प्रज्ञात्मस्वरूपं मामानन्दात्मान-
मिन्द्रं आयुः सर्वप्राणिनां जीवनकारणं प्राणापानव्यतिरिक्तं
प्राणापानयोराश्रयभूतं अस्तुतं मरणशून्यं षड्विकारशू-
न्यमित्यर्थः। इति प्राणः प्रज्ञात्मेन्द्रः आयुरमृतमस्तोत्यनेन
रूपेण उपास्व यावदात्मसाक्षात्कारं विजातीयप्रत्यय-
शून्यं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कुरु। नन्देकस्यैव भवत इन्द्रस्य
प्राणः प्रज्ञात्माऽयुरमृतमिति गुणः किमित्याशङ्क्यतेत्याह,

* स प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उ वा अस्तुतं यावद्यस्मि न्नति
टो०. F. G.

प्राणे वसति तावदायुः प्राणेन * ह्येवास्मिंस्तोकेऽमृत-
त्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यं सङ्कल्पं स यो † मामायुरमृ-
तमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिंस्तोक एत्याप्नोत्यमृतत्वम्-

आयुरुक्तं यत् स प्राण उक्तः । ननु आयुषः प्राणत्वेऽपि न
प्राणस्यायुषुं यथा साक्षात्या गोत्वेऽपि न गोः साक्षात्वमित्यत
आह, प्राणे वा आयुः प्राण एवायुः न लङ्घाङ्गिगुणगुण्या-
दिभेदः । न लेतदायुष एव किन्त्वमृतत्वस्यापीत्याह प्राण
उ वा अमृतं अमृतमपि प्राण एव । प्राणस्यायुषुमृतत्व-
ञ्चोपपादयति, यावत् यावत् कालं हि यस्मात् अस्मिन्
प्रत्यक्षे शरीरे शीर्णावयवे कलेवरे प्राणे वसति तावदायुः
तावत् कालं स्पृष्टमन्यत् । इदानीममृतत्वमुपपादयति, प्रा-
णेन ह्येव यस्मात्माणेनैव न तु शरीरेणापि अमुश्मिन् परोक्षे
लोके स्वर्गादौ अमृतत्वं सुखं प्राप्नोति स्पृष्टं । ननु प्राणस्य
क्रियाशक्तेर्भवतः किं प्रज्ञयेत्यत आह, प्रज्ञया ज्ञानशक्तिरूपेण
सत्यं सत्यवचनं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म वा सङ्कल्पमिदं मे स्यादित्येवं रूपं
मनसः प्रचारमधिगच्छतीति शेषः । एवं प्रज्ञादीनामुपयोग-
मुक्तायुष्मामृतत्वोपासनयोः फलमाह, स प्रसिद्धु उपासको यः
यः कश्चिन्मे मम इन्द्रस्य प्राणात्मनोऽपृथगभृतमायुरमृतमिति
व्याख्यातं उपास्ते स्पृष्टं, य उपास्ते स इत्यन्वयः, सर्वमायुरस्मिन्
लोक एति निखिलं शतसंवत्सरमायुराप्नोति । आयुरुपासनस्य

* ह्येवामुस्मिन्निति टो०. F. G. † म आयुरिति टो०. F.

क्षितिं स्वर्गे लोके तदैकं आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छ-
न्तीति न हि कश्चन शक्तुयात् सकृदाचा नाम प्रज्ञा-
पयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा *ध्यानमेक-
भूयं वै प्राणा †भूत्वैकमेतानि सर्वाणि प्रज्ञापयन्तीति

फलमुक्तामृतत्वोपासनस्य फलमाह, आप्नोत्यमृतत्वमन्तिं
स्वर्गे लोकेऽत्यमृतत्वं स्यष्टुमन्यत् । प्रतर्दनः प्राणशब्दं श्रुत्वा
प्राणानामिन्द्रियाणामेकत्वं स्वयमवगतं प्रसङ्गात् पृच्छति, तत्
तत्र प्राणानामनेकत्वे मति हि किल एके केचिद्दिदांस आङ्गः
कथयन्ति, एकभूयं वै एकभावमेव प्राणा इन्द्रियाणि गच्छ-
न्ति स्यष्टुं, इत्यनेन प्रकारेणाङ्गरित्यन्वयः । प्राणानामेकभावे
उपपत्तिं यां कथयन्ति तामाह, न हि कश्चन शक्तुयात्
हि यस्मात् कोऽपि न शक्तुयात् मक्षदेकवारं युगपदित्यर्थः,
वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं, वाचिन्द्रि-
येण नाम वक्तुमिति शेषः, प्रज्ञापयितुं अवगमयितुं भवगन्तु-
मिति यावत्, एतच्चक्षुःश्रोत्राभ्यां सम्बध्यते स्यष्टुमन्यत्, मनसा
धातुं मनसा धानं कर्तुमित्यनेन प्रकारेण एककाले व्यापा-
राभावेन एकभूयं वै प्राणः व्याख्यातं, पुनरभिधानं निगम-
नार्थं । उक्तं हेतुं विवृणोति, एकैकं रूपरसादिकं सर्वाण्येव
निखिलानि, एकैकमेवेत्यनेन सम्बध्यते, स्यष्टुमन्यत्, एतानि
प्रज्ञपयन्ति प्रकर्षेण निष्पादयन्ति गमयन्ति च । एकैकमेव

* धातुमिति टी०, F. G.

+ एकैकं सर्वाण्येतानि प्रज्ञपयन्ति । इति टी०. G.

वाचं वदन्ति सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्यत् सर्वे
प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृणुत् सर्वे प्राणा अनु-
शृणुन्ति मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं

ग्रजापयन्तीत्युक्तं शृङ्गयाहिकयाह, वाचं वदन्ति वागिन्द्रियं
ख्यापारं कुर्वत् सर्वे प्राणा निखिलानीन्द्रियाणि राजां-
मिव वदन्तं सर्वे समागता अनुवदन्ति पश्चाद्दद्नोपलचितं
ख्यापारं कुर्वन्ति अनुमोदन्ते वा न वेकहेतया व्यापारं
कुर्वन्तीत्यर्थः। यथा वाचो व्यापारे इतरेषां ख्यापारादुपर-
मस्तथा चक्षुःश्रोत्रमनःप्राणानां ख्यापारेऽपीत्येतदाह पर्या-
यचतुष्टयेन, चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृणुत्
सर्वे प्राणा अनुशृणुन्ति मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्या-
यन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति स्पृष्टं, अनेनाने-
कावधानान्येकस्मिन् काले सूक्ष्मसूक्ष्यग्रेण शतपत्रसहस्रपत्रवेध-
नवदस्पृष्टविभिन्नकालानि व्याख्येयानि । इति प्रतर्दनप्रश्नपरि-
समाप्त्यर्थः। प्रतर्दनप्रश्नस्येत्राऽङ्गीकारेणैव उत्तरमुक्तवानित्याह,
एवमु इत्यमेवैकहेतया न सर्वे प्राणाः खख्यापारवत्तः, ह
प्रसिद्धं सर्वजनोनानुभवेन, एतदेकहेतया सर्वेन्द्रियाणां ख-
ख्यापाराकरणं, इति ह एवं किल इद्द उवाच स्पृष्टं । ननु
सर्वेषां तवोपाधिले समाने कः पञ्चपातस्त्रव प्राणोऽस्मीत्यभि-
मान इत्यत आह, अस्ति लेव, तुशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः,
प्राणो हि मम निःश्रेयसात्मन उपाधिर्निःश्रेयसरूपः, प्रसिद्धं हि

प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति एवमु हैतदिति हेन्द्र
उवाचास्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति
चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो
बधिरान् हि पश्यामो *जीवति मनोऽपेतो बालान्
हि पश्यामो †जीवति बाहुछिन्नो जीवत्यूरुचिन्न इत्येवं
तस्य निःश्रेयसत्वं प्राणसंवादादौ, न च तदासीङ्गविष्यति वा किन्तु
अस्त्वेव वर्तत एव न तु कदाचिन्न वर्तते प्राणानां प्राणस्य पञ्च-
वृत्तोनां निःश्रेयसं शरीरधारणोत्थापनादिकं तदाप्यच्च स्वर्ग-
मोक्षादिकं । इति निःश्रेयसवर्तमानत्वप्रतिज्ञापरिसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

न चैतत् निःश्रेयसं वाक्चक्षुःश्रोत्राणामपि भवतीत्याह
पर्यायत्रयेण सहेतुकं, जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो
जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो जधि-
रान् हि पश्यामः स्पृष्टं, वाक्चक्षुःश्रोत्रैरपेतो रहितो जीवतीति
प्रतिज्ञा, अत्र हेतुः मूकान्धबधिराणां दर्शनं । अयमर्थः ।
इन्द्रियाणां कार्यैकगम्यत्वात् कार्याभावे तदभाव इति । जीवति
बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः स्पृष्टं, पर्वायद्वयेन हस्तपादरहितस्य
जीवनमुच्यते, इति प्रकृतपर्यायपरिसमाप्त्यर्थः । एकहेलयोभयत्र
हेतुमाह, एवं हि पश्यामः हि यस्मादेवं छिन्नहस्तपादानां
जीवनं पश्यामोऽवलोकयामः न च दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यर्थः,

* जीवति मन इत्यादि F. G. टोकायास्त्र नाल्लि ।

† अथ खलु जीवतीति F. G.

हि पश्याम इत्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं प-
रिगृह्योत्यापयति तस्मादेतदेवोक्यमुपासीतेति *सैषा
प्राणे सर्वास्तिर्यो वै प्राणः सां प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स

इत्यनेन प्रकारेणाङ्गीकृत्य इति हेत्त्र उवाचेत्यन्वयः । अथ-
वाद्य इतिशब्दोऽङ्गीकारार्थः अन्यस्तु प्रकारार्थ इति । न चैत-
न्निःश्रेयसमस्त्येवेत्यस्मिन्नर्थे उपपत्तिर्मुग्येत्याह, अथ यस्मांत्
खलु निश्चितं सर्वप्रत्यक्षमिति यावत् प्राण एव प्रज्ञात्मा
क्रियाशक्त्युपाधिक एव ज्ञानशक्त्युपाधिको न लन्यः, इदं प्रत्यक्षं
शरीरं हेहं परिगृह्य अहं ममेति वा खोकृत्य उत्थापयति
शयनासनादिभ्य ऊर्ढं नयति । इदानीं प्रसङ्गादुपासनान्तरं
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणे स्मारयति, तस्मात् यत इदं शरीरमुत्था-
पयति प्राणस्त एतदेव उत्थापनहेतुभूतमेव न लन्यत् उक्यं
उक्यशब्दाभिधेयमुपासीत व्याख्यातं । ननु यदि प्राण उक्यले-
नोपास्यस्तर्हि पञ्चवृत्तिमात्रं विवक्षितं न परमात्मेत्यत
आह, यो वै प्राणो य एवाच प्राणशब्दाभिधेयः सा प्रसिद्धा
प्रज्ञा सर्वबोधसाक्षिणी संवित् या वा यैव प्रज्ञा उक्ता स
प्रसिद्ध प्राणः प्राणोपाधिकः परमात्मा । ननु कस्मादेतदेक-
मेव तवोपाधिभूतमित्यत आह, सह मिलित्वा हि यस्मात्
एतौ प्रज्ञाप्राणौ अस्मिन् शरीरे स्थृणु, वसतो निवासं कुरुतो
जीवने, सह मिलित्वा उत्कामतः अस्माच्चरीरादुल्कमणं कुरुतो

* यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह स्त्रीतावस्मिन्च-
रीरे वसतः सहोत्कामतस्तस्यैवैव दृष्टिरिति टो०. F. G.

प्राणस्तस्यैषैव हृष्टिरेतद्विज्ञानं यच्चैत्त्युरुषः सुप्तः स्वप्नं
न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेन
वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहा-

मरणे । पाठान्तरं यो वै प्राणः मा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण
इति । तस्य प्राणोपाधिकस्य एषैव हृष्टमेव वक्ष्यमाणा हृष्टिः
दर्शनापरपर्याया अवगतिः, अस्यामवस्थायां प्राणशब्दाभिधे-
योऽवगन्तव्य इत्यर्थः । एषैव हृष्टिरिति व्याकरोति एतद्वि-
ज्ञानं यदेतत् सुपुत्रं तदेवात्मनः प्राणत्वविज्ञप्तिकारणं । एत-
शब्दार्थमाह, यच्च यस्यामवस्थायामेतत्सर्वविशेषबोधशून्यं यथा
तथा पुरुषो वस्तुतः परिपूर्णोऽपि पुरिशयः सुप्तः शधनमधिगतः
स्वप्नं जायद्वासनारूपं पदार्थजातं न कञ्चन पश्यति कमपि नाव-
लोकयति अथ तदा स्वप्नानवलोकनकाले ऽस्मिन्मुखनासिकास-
ञ्चारणि तिरस्तज्ज्ञानशक्तौ प्राण एव क्रियाशक्तावेव न त्वन्यत्र
एकधा भवति एकत्वं गच्छति स्पृष्टं, प्राणोपाधिकः प्राणशब्दार्हः
पुरुषो भवतीत्यर्थः । ननु तदा वागादीनि करणानि क्व
यान्तीत्यत आह, तत् तदास्मिन् प्राण एकधाभवनकाले एनं
प्राणोपाधिकमात्मानं वाक् चक्षुः श्रोत्रमनांसि सविषयाणि लयं
गच्छन्तीति पर्यायचतुष्टयेनाह, वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति
चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः
सर्वैर्धानैः सहायेति स्पृष्टं । *ननु प्राणे लीनानां तेषां समुद्रे इव
सरितां कुतः पुनरुत्पत्तिरित्यत आह, स प्राणोपाधिकः पुरुषो

* ननु प्राणेष्वपातेषु कुतः पुण उत्पत्तिरिति B.

येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः सर्वधर्मानैः
सहायेति स यदा प्रतिबुध्यते । यथाग्नेर्ज्वलतः * सर्वा
दिशो विष्फुनिङ्गा विप्रतिष्ठिरन्वेवमेवैतस्मादात्मनः
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः † स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृ-
ह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्यमुपासीतेति सैषा प्राणे
यदा यस्मिन् काले प्रतिबुध्यते जागरणं गच्छति जागरणावसरे
एतस्मादुत्पत्तौ दृष्टान्तमाह, यथा दृष्टान्ते अग्नेर्जातवेदसो
जाज्वल्यमानात् विस्फुलिङ्गाः चुद्रा अग्निकणा विप्रतिष्ठेन् वि-
विधासु हित्तु निर्गच्छन्ति एवमेव अनेनैव प्रकारेण न लभ्यथा
एतस्मात्प्राणोपाधिकादात्मन आनन्दात्मनः प्राणा वागादयो
यथायतनं यादृशं स्थानं जिङ्गादि तदुद्दिश्य विप्रतिष्ठन्ते वि-
विधं निर्गच्छन्ति, प्राणेभ्यो वागादिभ्यो देवा अग्न्यादयः, विप्र-
तिष्ठन्ते इत्यनुवर्तते अत्र वच्चयमाणे च, देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो लोका
नामादयो विषयाः । जीवतः प्राणोपाधिकलमुक्ता मरणेऽपि प्रा-
णोपाधिकलमाह, तस्य प्राणोपाधिकस्य एषैव मरणावस्थारूपैव
न लभ्या सिद्धिः प्रसिद्धिः । प्राणले एषैव सिद्धिरिति व्याकरोति,
एतन्मरणं सर्वप्रत्यक्षं विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं प्रमाण-
मिति यावत् । एतच्छब्दोक्तं मरणमाह, यत्र यस्यामवस्थायां यदा
वा एतत्पुरुषः अयं पुमान् प्रत्यक्षो मनुष्यत्वाद्यभिमानी आर्ता

* सर्वा दिशो F. G. टी० नास्ति ।

† स एष इत्यादि स प्राण इत्यन्तं F. G. टी० नास्ति ।

सर्वास्तिर्यो वै प्राणः सां प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणस्त-
स्यैषैव सिद्धिरेतद्विज्ञानं यच्चैतत्पुरुष आत्मा मरिष्यन्ना-
बाल्यमेत्य सम्मोहमेति* तमाहुरुदक्रमीच्छित्तं न शृणो-
ति न पश्यति न वाचा वदति न ध्यायति अथास्मिन्
प्राण एवैकधा भवति तदेन वाक् सर्वे नामभिः सहा-
येति चक्षुः सर्वे रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वे शब्दैः
सहायेति मनः सर्वैः ध्यानैः सहायेति† स यदा-
जराव्याध्यादिना पञ्चलदुःखं प्राप्नो मरिष्यन्नरणं करिष्यन्
आसन्नमरण इत्यर्थः, आबल्यमबलस्य दुर्बलस्य भाव आबल्यं
हस्तपादाद्यवश्वलमित्यर्थः, न्येत्य नितरामागत्य मोहं बन्धाद्य-
परिज्ञानलक्षणं न्येति नितरामागच्छति, तत् तदाङ्गः समीप-
स्थाः कथयन्ति । समीपस्थोक्तिमाह, उदक्रमीत् उल्कमणमकरो-
च्छित्तं मनः । चित्तोल्कमणे लिङ्गान्याङ्गः न शृणोति न पश्यति
न वाचा वदति न ध्यायति स्पष्टं, इत्यनेन प्रकारेणाङ्गरित्वयः ।
अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेन वाक् सर्वैः नामभिः
सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति
मनः सर्वैर्ध्यानैः सहायेति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेऽर्जुलतः
सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेन् एवमेवैतस्मादात्मनः

* आबल्यं न्येत्य सम्मोहं न्येति तदाङ्गरिति टी०. F. G.

† स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेऽर्जुलिङ्गा इत्यादि देवेभ्यो लोका
इत्यन्तं पूर्वप्रथितं टी०. F. G. पुस्तकेषु वर्तते, तदन्ते च ३ चिङ्गं ।

‡ स यदास्माच्छरीरादुत्कामति वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिवि-
रुज्जत इति टी०. F. G.

स्माच्छरीरादुक्तामति सहैवैतैः सर्वैरुक्तामति ॥ ३ ॥

वागेवास्मिन् सर्वाणि नामान्यभिविसृज्यन्ते वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति प्राणः* एवास्मिन् सर्वे गन्धा
अभिविसृज्यन्ते प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति चक्षु-
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ।
अथवा तदा तस्मिन् मरणकाले, प्रतिबुध्यते उत्पद्यते शरीरं-
न्तरग्रहणं करोति, तस्मिन्नपि शरीरे मोहाद्विमुक्तो न भव-
तीत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥

एवं मरणकाले मूर्च्छायामिन्द्रियाणां लयमभिधाय शरी-
रादुक्तमणे तस्मिन्नेव लये विशेषमाह, स मुमूषुर्यदा यस्मिन्
काले अस्मात्प्रत्यक्षात् शरीरात् शीर्णावयवात् देहादुक्तामति
ऊर्ध्वं गच्छति तदा सहैवैतैः सर्वैरुक्तामति । वाक् वागिन्द्रियं,
अस्मात् खामिनः, सर्वाणि निखिलानि नामानि ख्विषय-
भूतानि अभिविसृजते सर्वतः परित्यजति, विषयव्यापारात् सर्व-
योपरमं प्राण्यं प्रभोर्भीगं न प्रयच्छतीत्यर्थः । ननु यदि वा-
ङ्गामान्यभिविसृजते अस्मात्तर्ह्यन्येन तत्राप्निरस्तु इत्यत आह,
वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति स्पष्टं । अथवा नामां परित्या-
गच्छेदाक करोति तथा च खयं प्राणे विलीना ख्विषयर-
हिता खादित्यत आह, वाचेत्यादि । अयमर्थः, न वाङ्गात्रं
प्रलोक्यते प्राणे किन्तु प्राणे वाचा सह सर्वाणि नामान्याप्नोति,
वाङ्ग ख्विषयहरिता प्राणे प्रलोक्यत इति । यथा वाक् तथा

* प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धान् अभिविसृजत इति (ब्राण इति टी०)

रेवास्मिन् सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तज्यन्ते चक्षुषा
सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमेवास्मिन् सर्वे शब्दा
अभिविस्तज्यन्ते श्रोत्रेण सर्वांच्छब्दानाप्नोति मन
एवास्मिन् सर्वाणि ध्यानान्यभिविस्तज्यन्ते मनसा स-
र्वाणि ध्यानान्याप्नोति *सह ह्येतावास्मिंच्छरीरे वसतः

घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसीति पर्यायचतुष्टयेनाह, घ्राणोऽस्मात्
सर्वान् गन्धानभिविस्तजते, घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । चक्षु-
रस्मात्सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तजते, चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नो-
ति । श्रोत्रमस्मात्सर्वान् शब्दानभिविस्तजते, श्रोत्रेण सर्वांच्छब्दा-
नाप्नोति । मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यानान्यभिविस्तजते, मनसा सर्वाणि
ध्यानान्याप्नोति । वाक्पर्यायवत् घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनःपर्यायाः
सविषथाः व्याख्येयाः । सा प्रसिद्धा एषा स अदेत्यादिनोक्ता,
प्राणे प्राणोपाधिके परमात्मनि सर्वास्त्रिः विषयेन्द्रियादिलक्षणस्य
सर्वस्य प्राप्तिः । न चायं प्राणः पञ्चवृत्तिमात्रं किञ्चु क्रिया-
ज्ञानशक्त्युपाधिक आत्मेतेतदुक्तमर्थं स्मारयति, यो वै प्राणः सा
प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः
सहोक्त्रामतः व्याख्यातं । ननु प्राणे सर्वेषां भूतानामेकीभाव
उक्तो न तु प्रज्ञायां, तत्कथं प्राणप्रज्ञयोः सर्वात्मनैक्यमित्या-
शङ्क्य प्रज्ञाया अपि प्राणवत्सार्वात्म्यं वक्तुमाह, अथ प्राणस्य सर्वा-

* सैषा प्राणे सर्वास्त्रियो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः
सह ह्येतावस्मिंच्छरीरे वसतः सहोक्त्रामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां
सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्वाख्यास्यामः । ४ । इति ठी०. F. G.

सहोत्रामतोऽय यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं
भवन्ति तद्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

वागेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं* तस्यै नाम परस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमाच्चा प्राण एवास्या एकमङ्गमुदूल्हं
तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाच्चा चक्षुरेवा-
स्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहितां

त्यक्थनानन्तरं, खलु निश्चितं यथा एवमनेन प्रकारेण
प्रज्ञायां ज्ञानशक्तौ चैतन्ये साक्षिणि सर्वाणि भूतानि निखि-
लानि वागादीनि सविषयाणि स्थिरजङ्गमशब्दाभिधेयानि
एकं भवन्ति प्राणवदेकधा भवन्ति, तत् तथा व्याख्यास्यामः
विस्थृतमासमन्तात् कथयिष्यामः ॥ ४ ॥

एकं भावं प्रतिज्ञाय प्रथमतः प्रज्ञाया विभागमाह, तं वक्तुं
वागेव वागिन्द्रियमेव प्रसिद्धं न त्वन्यत्, अस्याः प्रज्ञायाः
एकमङ्गं एकं भागं गोरिवैकं स्तनं अदूढं अदूदुह्त् खाधीनं
कृतवतीत्यर्थः । तस्यै तस्याः दुर्घैकभागप्रज्ञायाः वाचः नाम
वक्तव्यं शब्दगतं परस्तात् विषयत्वेन परस्मिन् बहिर्देशे प्रति-
विहिता निर्मिता भूतमाच्चा भूतभागः, मीयत इति माच्चा,
तस्याः विषयत्वेन प्रतिविहिता भूतमाच्चा नामेत्यन्वयः । यथा
वाक् प्रज्ञायाः एकमङ्गमदूदुह्त्, यथा च तस्याः परस्तात्प्र-

* उदूल्हमिति प्रायशः, उदूल्हमिति च क्वचित् A. उदूहमिति
उदूषमिति च D. उदूषमिति E. टो०.

भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य शब्दः
परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वैवास्या एकमङ्ग-
मुदूल्हं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा
हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तयोः कर्म परस्तात्प्रति-
विहिता भूतमात्रा शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य
सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रोपस्थ एवास्या
एकमङ्गमुदूल्हं तस्यानन्दे रतिः प्रजातिः परस्ता-

तिविहिता भूतमात्रा नाम एवं प्राणचक्षुःश्रोतुरसनहस्त-
शरीरोपस्थपादबुद्धिसंविद् एकैकमङ्गमदूदुहन्, आसां यथा-
क्रमं परस्तात्प्रतिविहिताः भूतमात्राः गन्धरूपशब्दान्नरस-
कर्मयुखदुःखानन्दरतिप्रजातीत्याविज्ञातव्यकामा इति पर्या-
यनवकेनाह, प्राण एवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य गन्धः पर-
स्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा, चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य
रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा, श्रोत्रमेवास्या एकमङ्ग-
मदूढं तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा, जिह्वैवास्या
एकमङ्गमदूढं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा,
हस्तावेवास्या एकमङ्गमदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता
भूतमात्रा, शरीरमेवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य सुखदुःखे पर-
स्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा, उपस्थ एवास्या एकमङ्गमदूढं
तस्यानन्दे रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा, पा-
दावेवास्या एकमङ्गमदूढं तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता

त्वतिविहिता भूतमाचा प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुदूल्हं
तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा *मन एवा-
स्या एकमङ्गमुदूल्हं तस्य धीः कामाः परस्तात्प्रतिवि-
हिता भूतमाचा ॥ ५ ॥

प्रज्ञया वाचं समारुद्ध्य वाचा सर्वाणि नामान्या-
प्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुद्ध्य प्राणेन सर्वान् गन्धा-
नाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुद्ध्य चक्षुपा सर्वाणि

भूतमाचा, प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं
कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमाचा । वाक्पर्यायवच्छक्तुरा-
दिपर्यायाः नवापि व्याख्येयाः ॥ ५ ॥

एवं प्रज्ञाया विभागमुक्तेदानोमविभागमाह, प्रज्ञया वाग्-
दुग्धयोक्तया संविदा वाचं वागिन्द्रियं समारुद्ध्य सम्यक् ता-
दात्म्यलक्षणेन सम्बन्धेनारोहणं कृत्वा, अहं वागस्मीत्यभिमानं
प्राप्येत्यर्थः, वाचा उक्तप्रज्ञाभिन्नेनोक्तेनेन्द्रियेण सर्वाणि नि-
खिलानि नामानि वक्तव्यानि आप्नोति वाचाधिरूढा प्रज्ञा
प्राप्नोति । अयमर्थः, न प्रज्ञामन्तरेणोक्तमिन्द्रियं नोक्तमिन्द्रि-
यमन्तरेणोक्तविषयप्राप्तिः, ततो यद्यद्विना न भवति नोपलभ्यते
वा तत्तदात्मकं, यथा तन्नून् विनाइनुपलभ्यमानः पटसंन्वा-
त्मकः, यथा शुक्तिकामन्तरेण चानुपलभ्यमानं रजतं शुक्त्या-

* प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै धिया विज्ञातव्यं कामाः परस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमाचेति F. C. टॉ.

रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुद्ध्य श्रोत्रेण सर्वां-
शब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिह्वां समारुद्ध्य जिह्वया स-
र्वानन्नरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुद्ध्य हस्ताभ्यां
सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुद्ध्य
शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुद्ध्यो-
पस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समा-
रुद्ध्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति *प्रज्ञया मनः

त्वकं, तथा चोक्तमिद्विमन्तरेणाविद्यमानोऽनुपलभ्यमानो वि-
षय उक्तेन्द्रियात्मकः, उक्तं चेन्द्रियं प्रज्ञामन्तरेणानुपलभ्यमानं
प्रज्ञात्मकमिति । यथा वाङ्गमनो प्रज्ञया भेदरहिते एवं
घाणगम्भै चक्रूरूपे जिङ्गान्वरसौ हस्तकर्माणि शरीरसुखदुः-
खानि उपस्थानन्दरतिप्रजातयः पादगतयः प्रज्ञाधोविज्ञा-
तव्यकामास्तेत्याह, प्रज्ञया प्राणं समारुद्ध्य प्राणे सर्वान्
गम्भानाप्नोति, प्रज्ञया चक्षुः समारुद्ध्य चक्षुषा सर्वाणि रूपा-
ण्याप्नोति, प्रज्ञया श्रोत्रं समारुद्ध्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति,
प्रज्ञया जिह्वां समारुद्ध्य जिह्वया सर्वानन्नरसानाप्नोति, प्रज्ञया
हस्तौ समारुद्ध्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति, प्रज्ञया शरीरं
समारुद्ध्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति, प्रज्ञयोपस्थं समारु-
द्ध्योपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति, प्रज्ञया पादौ समारुद्ध्य

* प्रज्ञयैव धियं समारुद्ध्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामाना-
प्नोति ॥ ६ ॥ इति F. G. टॉ.

समारुद्ध्य मनसा सर्वाणि धानान्याप्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ्माम किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच
मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतनाम प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे
मनोऽभूदित्याह नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति न

पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति, प्रज्ञयैव धियं समारुद्ध्य
प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति । वाक्पर्यायवत्य-
र्यायनवकलपि व्याख्येयं ॥ ६ ॥

ननु किं प्रज्ञया यावता, वागादिभिरेव स्वः स्वोऽर्थोऽवगम्यते
इत्याशङ्क्य वागादीनां प्रज्ञारहितानां सत्यपि स्वार्थसम्बन्धे त-
दवगमहेतुत्वं नेति सर्वजनोनानुभवेनाह । न हि प्रज्ञापेता
वाङ्माम किञ्चन प्रज्ञपयेत् । हि यस्मात् प्रज्ञारहितं वागि-
द्वियं किमपि वक्तव्यं स्वं परं वा नावगमयेत् प्रज्ञारहिता वाक्
स्वव्यापारं न कुरुते, कुर्वत्यप्यविवचितार्थमसम्बद्धार्थं वा कु-
र्यादित्यर्थः । ननु प्रज्ञारहिता न प्रज्ञपयेदित्यस्मिन्नर्थं किं
प्रमाणमित्याशङ्क्य सर्वजनोनमनुभवमभिनयेन प्रमाणयति,
अन्यच विषयान्तरे मे मर्मेन्द्रियस्वामिनः मनः अन्तःकरणं
धीवृत्तिजनकं प्रज्ञासाचि अभृत् अभवत् इत्याह एवं ब्रूते ।
मनसोऽन्यचावस्थाने किं स्वादित्यत आह, नाहमेतनाम
प्राज्ञासिषमिति । अहमिन्द्रियस्वामी एतत् लिया कर्यमानं

हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेता जिह्वान्नरसं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यत्र नौ* मनोऽभूदित्याहतुर्नावामेतत्कर्म प्राज्ञासिष्व इति न हि प्र-
नाम वक्तव्यं वागिन्द्रियस्य विषयमित्यर्थः, न प्राज्ञासिषं न प्रकर्षेण ज्ञातवानहं, उक्तमनुकूं वा, उक्तमपि विशदवर्णविव-
चितार्थं तद्विपरीतं वेति, इति अनेन प्रकारेण आहेत्यनु-
षडः। अयमर्थः, परज्ञानाज्ञानयोरप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्य तद्व-
चनलिङ्गेनानुभातुं शक्यते। तथा च प्रज्ञारहितमुक्तं अन्द्रियं
न स्वव्यापारक्तममिति। यथा वाक् तथा प्राणचक्षुःश्रोत्र-
जिक्काहस्तशरीरोपस्थपादप्रज्ञा इति पर्यायनवक्तेनाह, न हि
प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह,
नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं कि-
ञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतद्रूपं प्राज्ञा-
सिषमिति। न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र

* अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्कर्म प्राज्ञासिषमिति I.
G. टी०.

ज्ञापेतं शरीरं *सुखं न दुःखं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच
मे मनोऽभूदित्याह †नाहमेतत्सुखं न दुःखं प्राज्ञासि-
पमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं न
प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञापयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह
नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञापयेयातामन्यच
†नौ मनोऽभूदित्याहतुर्नावामेतामित्यां प्राज्ञासिष्मि-

मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतं शब्दं प्राज्ञामिषमिति। न हि
प्रज्ञापेता जिङ्गान्नरसं कञ्चन प्रज्ञपयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह,
नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म
किञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतल्कर्म
प्राज्ञामिषमिति। न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं न दुःखं
किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमेतत् सुखं न
दुःखं प्राज्ञामिषमिति। न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं न रतिं
न प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञपयेदन्यच मे मनोऽभूदित्याह, नाहमे-
तमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञामिषमिति। न हि प्रज्ञापेतौ
पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यच मे मनोऽभूदित्याह,
नाहमेतामित्यां प्राज्ञामिषमिति। वाक्पर्यायवत्पर्यायाष्टकं
व्याख्येयं। विज्ञातव्यकामयोर्बुद्धिमन्तरेणानुपलभ्य सर्वज-

* न सुखमिति D. † नाहमेतत्सुखमिति D.

‡ अन्यच मे मनोऽभूदित्यादि पूर्ववत् F. G. ८१०.

इति न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत् वक्तारं विद्यात् न गन्धं विजिज्ञासीत् ब्रातारं विद्यान् रूपं विजिज्ञासीत् द्रष्टारं*

नीनलाद्विद्यमेवोररोक्ष्याह, न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् कापि विज्ञातव्यकामादिभेदभिज्ञाकारान्तःकरणवृत्तिः, प्रज्ञापेताऽसाच्चिका न सिध्येत्, न प्रज्ञायेते नावगम्यत इत्यर्थः । जनु मिथोऽपेक्षावतामिन्द्रियतद्विषयप्राणप्रज्ञानां तुल्यलात्कर्त्त्वं प्राणोपाधिका प्रज्ञैवोपास्येति नियम इत्याशङ्क्य प्रज्ञायामेवान्वेषां कल्पितलब्धाह, न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत प्रज्ञातव्यं चियो विषयखरूपं न प्रज्ञायेत नावगम्यते योग्यानुपलब्ध्या दुद्द्वेरभाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियैः सह प्रज्ञाया अभेदस्येत् तर्हि लं मात्रायुरस्तमित्युपाखेत्यत्र वाचनिकया रीत्या वागेवोपास्या स्वादित्यत आह, न वाचं विजिज्ञासीत् वाचं वागिन्द्रियं उपाखेत्येवं न विजिज्ञासीत् न विचारयेन्नावगच्छेदित्यर्थः । तर्हि किमवगम्यमित्यत आह, वक्तारं वागिन्द्रियप्रेरकमानन्दात्मानं सर्वकरणवृत्तिसाक्षिणमित्यर्थः, विद्यात् प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा वक्तायुरस्तमित्यवगच्छेत् । अथवा प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा वक्तोत्येवावगच्छेत्, अत्रैवायुरस्तमित्योरन्तर्भावात् । अतएव प्राण-

* रूपविद्यमिति F. G. टा०.

विद्यान्नं शब्दं विजिज्ञासीत् श्रोतारं विद्यान्नान्नरसं
विजिज्ञासीतान्नरसस्य विज्ञातारं विद्यान्नं कर्म विजि-
ज्ञासीत् कर्त्तारं विद्यान्नं सुखदुःखे विजिज्ञासीत् सुख-

प्रज्ञे सर्वव्यापिन्यावङ्गीकृत्य सह ह्येतावित्याद्युक्तं, *पूर्वं न वाचं
विजिज्ञासीतेति करणनिषेधः कृतः, अन्ते च न मनो विजि-
ज्ञासीतेति तस्यैव निषेधं करिष्यति, तेनाद्यन्ताभ्यामिन्द्रि-
यनिषेधः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं, मध्ये पर्यायाष्टकेन विषयं निषे-
धति पूर्वोन्तरयोरपि विषयनिषेधोपलक्षणार्थं । न चात्रानेकश
इन्द्रियप्राये शरीरस्य पाठाच्छरीरमपीन्द्रियमिति मन्त्रं,
करणत्वस्य विषयोपलक्ष्यौ विवक्षितलात् तस्य च भोगायतनेऽपि
शरीरे यथाकथच्छिदपि सम्यादयितुं सुशकलात् । अथैवमपि
प्रायपाठस्याग्रहः । तर्हि शरीरशब्देन त्वगिन्द्रियमस्तु । न चैवं
सुखदुःखयोर्विषयत्वं विरुद्धते, ताभ्यामुपलक्षितस्य तज्जनकस्य
स्पर्शस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात्, एवच्च कल्पनागौरवेऽपि प्राय-
पाठो न बाधितो भवति । पर्यायाष्टकविषयं निषिध्य तत्त-
द्विषयिण एवावगम्यत्वमाह, न गन्धं विजिज्ञासीत् ज्ञातारं वि-
द्यात्, न रूपं विजिज्ञासीत् रूपविद्यं विद्यात्, न शब्दं विजि-
ज्ञासीत् श्रोतारं विद्यात्, नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसस्य वि-
ज्ञातारं विद्यात्, न कर्म विजिज्ञासीत् कर्त्तारं विद्यात्, न

* अथ वागादिभ्यः प्राणे मुख्यः इति प्राणे ब्रह्मामृतत्वोपासनं सम-
प्तिं, अधुना वक्त्रर्यात्मनि प्राणस्यापि प्राणे ब्रह्मामृतत्वबुद्धिरूपदिश्यते
इति रहस्यमिति अधिकः पाठः D.

दुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं न रतिं न प्रजातिं*
 विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्या-
 नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत
 मन्तारं विद्यात्ता वा एता दशैव भूतमाचा अधिप्रज्ञं
 दश प्रज्ञमाचा अधिभूतं यद्वि भूतमाचा न स्युर्न

सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात्, नानन्दं
 न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं
 विद्यात्, नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यात् । रूपविद्यं रूपविदं,
 एतारं गन्तारं । स्यष्टमन्यत् । आदाविक्षियं निषिध्येन्द्रिय-
 स्खामिनो यथा ज्ञातव्यत्वमुक्तं तथान्तेऽप्याह, न मनो विजि-
 ज्ञासीत मन्तारं विद्यात् । वाक्पर्यायवद्वाख्येयं । एवं सर्वे-
 द्वियविषयसाक्षणो ज्ञानमभिधाय प्रसङ्गात्सर्वानर्थमूलं संसार-
 चक्रमिद्वियविषयाभ्यामितरेतसापेक्षाभ्यां प्रवर्तते, अन्यत-
 राभावे च न प्रवर्तते इत्यभिप्रायवानाह । ताः प्रकृताः
 संसारचक्रस्य मूलभूताः, वै प्रसिद्धाः एताः प्रत्यक्षा अनुमे-
 याश्च, दशैव दशसङ्घाका एव न त्वधिकाः, शरीरे लक्षः सुख-
 दुःखयोः स्पर्शस्य चान्तर्भावेन मनसः च सर्वेन्द्रियेषु मन्तव्यस्य
 च सर्वेषु विषयेषु, भूतमाचाः वक्तव्याद्या विषयाः, अधि-
 प्रज्ञं प्रज्ञाभिन्नानीन्द्रियाण्यधिकृत्य वर्तन्ते इति अधिप्रज्ञं ।

* प्रजापतिमिति क्वचित् पञ्चते ।

प्रज्ञामाचाः स्युर्यद्वा प्रज्ञामाचान् स्युर्न् भूतमाचाः स्युर्न्
ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत्वा एतन्नानां त-
यथा रथस्यारेषु नेमिरपितो नाभावरा अपिता

दश दशमस्त्वाकाः प्रज्ञामाचाः वागादीनोन्द्रियाणि अधिभूतं
भूतमाचा वक्तव्याद्यानि भूतानि तानि विषयत्वेनाधिकृत्य
वर्तन्ते इत्यधिभूतं । यत् यदि, हि प्रसिद्धाः, भूतमाचाः
नामादिरूपाः, स्युः नेति वहिरेवावगत्य*, न भवेयुः न
प्रज्ञामाचाः स्युः, उक्तानोन्द्रियाणि न भवेयुः, न हि निर्विषयमिन्द्रियं भवति, यत् यदि वा पचान्तरे प्रज्ञामाचाः
उक्तानोन्द्रियाणि न स्युः न भवेयुः न भूतमाचाः स्युः उक्ता
भूतमाचा न भवेयुः । तत्र हेतुमाह, न ह्यन्यतरतो रूपं
किञ्चन सिध्येत् । अन्यतरतः एकस्मात् प्रज्ञामाचाभूतमाचयो-
र्मध्ये हि यस्मात् किमपि विषय इन्द्रियं वा न सिध्येत् । अय-
मर्थः । न हि विषयो विषयेणेन्द्रियं वेन्द्रियेणावगम्यते, कि-
न्तर्विद्विन्द्रियेण विषयो विषयेणेन्द्रियमिति । ननु यदि विष-
येन्द्रियमितरेतरसापेक्षं तर्ह्यस्य परस्यरं विभिन्नत्वात् प्रज्ञाया
अप्येतन्निमित्तो विभेदः स्यात्, तथा च यथा प्रज्ञायां
सर्वाणि भूतान्येकं भवन्तीति प्रतिज्ञा व्याहस्ता स्यादित्यत
आह, नो एतन्नाना एतत् प्रज्ञामाचाभूतमाचारूपं नो नाना
न भेदवत् । नानालाभावं प्रतिज्ञाय तदुपपादयितुं दृष्टा-

* एतावता नेति मूले नासीदिति प्रतीयते ।

एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दो* जरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् †भवति नो एवा-

न्तमाह, तत् तत्र यथा दृष्टान्ते रथस्य रथचक्रस्य अरेषु नाभिप्रतिष्ठेषु तीक्ष्णागेषु काष्ठेषु नेमिः अरेभ्यो बहिर्देशवर्ति वर्तुलं काष्ठं अर्पितः, अर्पिता अराधारा वर्तन्त इत्यर्थः । नाभौ अन्तःकाष्ठे अक्षाधारच्छिद्रवति वर्तुले, अराः द्वौर्धाणि तीक्ष्णानि काष्ठानि, अर्पिताः प्रतिष्ठिताः, एवमेव तद्वदेव न लब्ध्यथा, एताः उपलभ्यमानाः भूतमात्राः विषयाः नेमिस्थानीयाः प्रज्ञामात्रासु इन्द्रियेषु अरस्थानीयेषु अर्पिताः प्रतिष्ठिताः, प्रज्ञामात्राः इन्द्रियाण्यरभूतानि प्राणे मुखनामिकासञ्चारिणि नाभिस्थानीये अर्पिताः प्रतिष्ठिताः । स प्राणोपाधिकः, एषः प्रज्ञात्मकधीवृत्तौ प्रक्रियास्तः, प्राज्ञः प्रज्ञया नित्यया स्वयंप्रकाशया युक्तः, आत्मा अस्त्रत्ययव्यवहारयोग्यः, आनन्दः सुखैकस्वभावः, अजरः जरारहितः, अमृतः मरणरहितः स्वयंप्रकाशविज्ञानानन्दात्मस्वरूपः सर्वविक्रियाशून्य इत्यर्थः । नन्वेवंरूपस्यापि साध्यमाधुकर्मभ्यामाधिकव्यून्त्वे स्यातां समुद्रस्येवेन्दूदयास्तमयाभ्यामित्यत आह, न साधुना कर्मणा भूयान् साधुना शा-

* प्रज्ञात्मानन्त इति D.

† भवतीति F. G. ट्रो॰ मार्लि ।

साधुना कनोयानेष* ह्येव साधु कर्म कारयति तं य-
मेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म का-

ख्वविहितेन कर्मणा पुण्यरूपेण न भृयान् नाधिको भवतीति
शेषः । नो एव नैव असाधुना शास्त्रप्रतिषिद्धेन कर्मणा कनो-
यान् कनिष्ठो न्यून इत्यर्थः, भवतीति शेषः । अयमर्थः । विक्रि-
यावतो ह्यतिशयो दृष्टः समुद्रादेः, न तु विपरीतस्य गगने
तददर्शनादिति । साध्वसाधुकर्मणी एनं न स्पृशत इत्यस्मिन्नर्थे
हेतुमाह, एष ह्येव हि यस्मादेष एव प्राण प्रज्ञोपाधिकः एव
नत्वन्यः, एनं शरीराद्यात्मत्वाभिमानिनं साधु कर्म शास्त्रविहितं
कर्म धर्मरूपं कारयति अनिच्छन्तमपि अनुष्टापयति, भृतमिव
कस्यचिच्छरीर आविष्टं स्वयं निर्व्यापारं सत् शरीराभिमानिनं
विविधान् व्यापारान् कारयति, तं एनं प्रकृतं वक्ष्यमाणं यं
प्रसिद्धं स्वर्गार्थिनं अन्वानुनेषति आत्मानमनु पञ्चादासम-
न्तात् नुनेषति निनीषते ऊर्ज्जं नेतुमिच्छतोत्यर्थः । एष उ एव
अपि उक्त एव नत्वन्यः, एनं शरीराद्यभिमानिनं असाधु कर्म
शास्त्रनिषिद्धं कर्म पातकरूपं कारयति अनिच्छन्तमप्यनु-
ष्टापयति तं प्रियसुखमनर्थार्थिनं यं प्रसिद्धं पातकिनं एभ्यः
प्रत्यक्षेभ्यः लोकेभ्यः मनुष्यादिनिवासेभ्यः नुनुत्सते निनीषते

* एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष उ एवैनम-
साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सत एष लोकपाल एष
लोकाधिपतिरेष सर्वेषः स म आत्मेति विद्यादिति F. G. टी० ।

रथति तं यमधो निनीषत एष लोकपाल एष लो-
काधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म
आत्मेति विद्यात् ॥८॥

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि तृतीयो
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अधो नेतुमिच्छतोत्यर्थः । साध्वसाधुकर्मकारयित्वलं स्वर्गनरक-
नयनार्थमित्युक्तं तदप्यस्य प्रभुलादुपपन्नमित्याह, एषः स्वर्ग-
नरकयोर्नेता लोकपालः लोकानां साधूनां सुखेनासाधूनां
दुःखेन च पालको रक्षको लोकपालः । तथा च लोकपा-
ललं मन्त्र्यादिवत्यादित्यत आह, एषः उक्तः लोकाधिपतिः
लोकानां साधूनामसाधूनां चाधिष्ठाय पालयिता महारा-
जवस्तोकाधिपतिः । तथापि महाराजवत् कांश्चिदेव लोकान्
प्रत्यधिपतिलं स्यादित्यत आह, एष उक्तः सर्वे च सर्वस्य
निखिलस्य भूतभौतिकस्येषो नियन्ता सर्वेशः । स उक्तः
सर्वेशत्वादिगुणः भे ममेन्द्रस्य वक्तुः आत्मा अस्मत्प्रत्ययव्यव-
हारयोग्यो मामेव विजानोहीति मयोक्तः इति विद्यात् एवं
जानोयात् स म आत्मेति विद्यात् व्याख्यातं । वाक्याभ्यासोऽध्या-
यपरिसमाप्तर्थः ॥८॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ कौषीतकिब्राह्मणोप-
निषद्वीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ * ॥

*अथ ह वै गार्यो बालाकिरनूचानः संस्पष्टुं आस
सोऽवसदुशीनरेषु सवसन्मत्येषु कुरुपञ्चालेषु काशि-

पूर्वाध्याये प्राणोपाधिक आत्मोक्तस्तत्र च भवति कस्यचि-
द्दुद्धिभ्रमः प्राण एव चैतन्यविशिष्ट आनन्दादिगुणकः आत्मेति,
तद्व्युत्तमनिवारणार्थं प्राणात् सुषुप्तावस्थादपगतचैतन्यात्परं चेत-
नभानन्दात्मानं विवक्षुः पूर्वोक्तरपञ्चाभ्यां ब्रह्मविद्याया अ-
मानित्वादिगुणमन्तरेणानर्हतेति दुर्लभत्वं दर्शयितुमाख्या-
यिकामाह, गार्यः गर्गगोत्रीयः एतन्नामा वा ह किल वै
प्रसिद्धो धृष्टलेन श्रुत्यन्तरे बालाकिः बलाकस्यापत्यं अनू-
चानः अनु आचार्यं वदन्तमनु स्वयमप्युच्चारयतीत्यनूचानः
अधीतवेद इत्यर्थः । संस्पष्टः सम्यक्स्पष्टः सर्वत्र प्रथितकीर्ति-
रित्यर्थः, आस बभूव । सः प्रकृतो गार्यः अवस्त निवा-
समकरोत्, उशीनरेषु उशीनरसञ्ज्ञकेषु देशेषु सवसन् सञ्च-
रन् स्वकीर्तिकामः सर्वत्र पर्यटन्नित्यर्थः । मत्येषु सत्यसञ्ज्ञ-
केषु देशेषु, अवसदिति अत्र वद्यमाणयुग्मद्ये चानुवर्तते,
कुरुपञ्चालेषु कुरुसञ्ज्ञकेषु पञ्चालसञ्ज्ञकेषु च कुरुपञ्चालेषु,
काशीविदेहेषु काश्युपलक्षितेषु विदेहसञ्ज्ञकेषु च काशीविदे-
हेषु, इति एवं प्रकारेष्वन्येष्वपि चैवर्णिकनिवासदेशेष्ववसदित्य-
र्थः । स नानादेशवासी प्रथितकीर्तिर्गर्वान्त्रो गार्यः ह किल

* गार्यो ह वै बालाकिरिति F. G. टो० । † संस्पृष्ट इति A.

विदे हेष्ठिति स हाजातशतुं *काश्यमाब्रज्योवाच ब्रह्म
ते ब्रवाणीति तं होवाचाजातशतुः सहस्रं †दद्म

अजातशतुं न विद्यते जात उत्पन्नो यदपेक्षया शतुः सोऽयं
सार्थनामधारो सर्वत्र समबुद्धिः अजातशतुः, तं काश्यं काशीदे-
शाधिपतिं एत्य कदाचित् समीपं प्राप्य उवाच उक्तवान् ।
गार्येत्किमाह, ब्रह्म अनुपचरितब्रह्मशब्दाभिधेयं ते तुभ्य-
मजातशत्रवे ब्रवाणि, यदि भवतोऽनुज्ञा तदा वदानि, इति
अनेन प्रकारेण उवाचेत्यन्वयः । तं एवं वदन्तं गार्यं ह किल
उवाच उक्तवान् अजातशतुः अजातशतुनामा राजा । अजा-
तशत्रूक्तिमाह, सहस्रं गवां महसुं दद्मः वयं राजानोऽन्त्येऽपि
कार्ये प्रभूतं प्रयच्छामः किमुतास्मिन्नर्थे लाङ्गूलानामित्यर्थः, ते
तुभ्यं ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे दानपात्राय । नेयं ब्रह्मविद्यायाः
दक्षिणा किञ्चु एतस्यां इदानीमुक्तायां वाचि ब्रह्म । ब्रवा-
णीत्येवं रूपवाङ्मात्रनिमित्तं । जनकः जनकमामा मिथिलेश्व-
रोऽत्र ब्रह्मविद्यायाः सधनाया दाता जनकः स एव
ब्रह्मविद्यायाः प्रतियहीता, इत्यनेन प्रकारेण मामज्ञात्वा,
वै प्रसिद्धाः उ अपि जनाः चैवर्णिकाः वर्यं धावन्ति गच्छ-
न्ति । अयमर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सोपायायाः दाता वक्ता च
पितेत्येवं वदन्तो जना मिथिलेश्वरमेव गच्छन्ति, अपि मां

* काश्यमेत्योवाचेति F. G. टी० ।

† दद्मि त इतीति D. दद्म (दद्मः इति टी०) त एतस्यामिति F. G. टी० ।

इत्येतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ जना धा-
वन्तीति ॥ १ ॥

*आदित्ये वृहच्चन्द्रमस्यन्नं विद्युति सत्यं स्तनयिनौ
शब्दो वायाविन्द्रो वैकुण्ठ आकाशे पूर्णमग्नौ विषा-

तादृशं ततोऽप्यभ्यधिकं वा न जानन्ति, इत्यनेन प्रकारेणो-
वाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

सः उक्तः ह किल उवाच उक्तवान् बालाकिः बलाक-
स्यापत्यं, य एव प्रसिद्धु एव न लन्यः, एषः मादृशस्य प्रत्यक्षः,
आदित्ये आदित्यमण्डले पुरुषः पुरुषाकारश्चेतनः तमेव उक्त-
स्यानस्यमेव न लन्यं, अहं गार्यो ब्रह्मवित् उपासे विजातीय-
प्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण ब्रह्मेति साञ्चात्कुर्वे,
इति अनेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः । तं एवं ब्रूवाणं गार्यं,
ह किल, उवाच उक्तवान् अजातशत्रुः एतन्नामा, हस्तसञ्जया
निवारयन्, मा मा आवाधायां द्विर्वचनं माडः, एतस्मिन्
उक्तपुरुषे उक्तपुरुषोपदेशनिमित्तमित्यर्थः, आवयोर्ज्ञाने स-
माने सति समवादयिष्ठाः लं गुरुरहं शिष्य इति गुरुशिष्या-
क्तिरूपं संवादं मा कारय, एतस्मिन् कार्यमाणे वयं बांधिताः
स्याम । ननु यद्यपि लं जानीषे एतं पुरुषं तथापि तद्गु-
णानुपासनाफलञ्च न जानीष इत्यत आह । वृहन् अभ्य-
धिकः पाण्डरवासाः शुक्लगुणोदकवस्त्रः, चन्द्रमसः सूर्यसु-

* आदित्य इत्यादि सत्यस्यत्वं F. G. टो० नाड्डि ।

सहिरित्यसु तेज इत्यधिदैवतमथाध्यात्ममादर्शे प्रति-
रूपश्चायायां द्वितीयः प्रतिश्रुत्कायामसुरिति शब्दे

मुम्भानाडीरूपत्वादेतौ शाखान्तरे सोमगुणौ सूर्योपविश्वौ,
*अतिष्ठाः सर्वाणि भूतान्यतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः, सर्वेषां
भूतानां निखिलानां स्थिरजड्मानां मूर्द्धा मस्तकं, इति
अनेन प्रकारेण, वै प्रसिद्धः सर्वेषां ब्रह्मविदां निरभिमा-
निनां अहं अजातशत्रुः एतं लयोक्तं पुरुषं उपासे उपासनया
माचात्कुर्व, इति उक्तपुरुषगुणसमाप्त्यर्थः । सः प्रकृतः यः प्र-
सिद्धः उपासकः, ह किल, एतं उक्तगुणकं पुरुषं एवमुपास्ते
उक्तगुणोपासनया साचात्कुरुते, सः अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्द्धा व्याख्यातं भवति स्यष्टं, यदुण्डं ब्रह्मोपास्ते खयमपि त-
हुणो भवति ॥२॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥३॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष
विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन् समवादयिष्ठास्तेजस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते तेजस्यात्मा भवति ॥४॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष स्तनयिनौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं

* तिष्ठाः अतिष्ठा इति B. C. E.

मृत्युः स्वप्ने यमः शरीरे प्रजापतिर्द्विष्टिणेऽक्षिणि वाचः
सव्येऽक्षिणि सत्यस्य ॥ २ ॥

होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मेति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मां
भवति ॥ ५ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्
समवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नौ एव स्वयं
नास्य प्रजा पुराकालात्प्रवर्तते ॥ ६ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता
मेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हि
*वाऽपराजयिष्णुरन्यतस्यजायौ भवति ॥ ७ ॥ स होवाच बा-
लाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवा-
चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा विषासहिरिति वा
अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्हैवान्वेष
भवति ॥ ८ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽप्सु पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
नाम्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
नाम्नस्यात्मा भवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ ९ ॥ स होवाच

* वाऽपराजिष्णुरिति F. G.

स होवाच *बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा †मैतस्मिन्

बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे प्रतिरूपो होवास्य प्रजायां पुत्र आजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे विन्दते द्वितीयान् ‡द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् सम्भाहमेति ॥ १२ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष छायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपासे नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् मीयते ॥ १३ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्

* बालाकिरित्यनेकत्र पाठान्तरं । † मैतस्मिन् समवादयिष्ठा द्वहन् पाण्डित्यवासा अतिष्ठा इति E. G. टी० (पाण्डित्य इति E.) । ‡ द्वितीयादिति टी० ।

समवादयिष्ठा वृहत्यागडुरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भू-
तानां मूर्झेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेव-
मुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्झा भवति ॥ ३ ॥

समवादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष प्राञ्ज आत्मा येनैतत्सुप्तः* स्वप्नया चरति
तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुर्भा मैतस्मिन्
समवादयिष्ठाः यमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते सर्वे हैवास्मा इदं श्रीश्याय यन्मते ॥ १५ ॥ सं
होवाच बालाकीर्य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुर्भा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
नाम आत्मा अग्नेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुर्भा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
शत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषामात्मा भवतीति ॥ १७ ॥

चन्द्रमसि चन्द्रमण्डले, सोमो राजा प्रियदर्शनो दीपि-
मान् । अन्नस्यात्मा चतुर्विंधस्यादनीयस्यात्मा कारणं स्वरूपं
वा फलहेतुः तत्स्वरूपस्तदान् भवतीति वा व्याख्येयं ॥ ३ ॥

* सुभिति F.

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमे-
वाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठा अन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठाः सत्यस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते सत्यस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयिनौ पुरुषस्त-
मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशचुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ६ ॥

विद्युति सौदामिनीमण्डले, तेजस्यात्मा तेजसः कारणं स्वरूपं
वा ॥ ४ ॥ स्तनयिनौ मेघमण्डले, शब्दस्यात्मा छनिवर्णादि-
भेदभिन्नस्य शब्दस्य कारणं स्वरूपं वा ॥ ५ ॥ आकाशे गगने
इव्याकृते वा, पूर्णं परिपूर्णं, अप्रवर्ति क्रियापूर्वं, ब्रह्म वृहत्
सर्वस्मादभ्यधिकं, पूर्यते प्रजया पशुभिः, पूर्णगुणोपासनफलं
पुनर्गवादिपरिपूर्तिः। अप्रवर्तिगुणोपासनफलमाह, नो एव स्वयं
नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते, शतसंवत्सरात्कालात्पूर्वं

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् संवाद-
यिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजितां सेनेति वा अहमेत-
मुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हि वा अप-
राजयिष्णुरन्यतस्यजायी भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमे-
वाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवृत्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्यश-
सा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

स्वयमुपाभकः नो एव नैव प्रवर्तते प्रभीयते, अस्योपासकस्य
प्रजा पुत्रादिका पुरा कालात्मप्रवर्तत इत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥
वायौ पवने, इन्द्रः परमैश्वर्यसम्पन्नः, वैकुण्ठः विगता कुण्ठा
परेण निवारणा यस्मात्म विकुण्ठः, विकुण्ठ एव वैकुण्ठः,
अपराजिता सेना न परैः पराजिता सेना अपराजिता सेना ।
इन्द्रगुणफलमाह, जिष्णुर्हि वा जयनशीलः हि प्रसिद्धौ वा-
शब्दः एवकारार्थः । वैकुण्ठगुणफलमाह, अपराजयिष्णुः
अपराजिष्णुः परैर्जेतुमशक्यशीलः । अपराजितसेनागुणफल-
माह, अन्यतस्यजायी अन्यतो भवेऽन्यतस्यो वैरी तज्जयलक्षणं

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽमौ पुरुषे भेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठा विषासहिरितिं वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्व वा अन्येषु भवति ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽसु पुरुषस्तभेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठास्तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते तेजस आत्मा भवतीत्यधिदैवत-
यथाध्यात्मं ॥ १० ॥

शीलमस्येत्यन्यतर्यजायी ॥ ७ ॥ अग्नौ जातवेदसि, विश्वहिः
विविधसहनशीलो दुःमहो वान्यैः, द्वैवान्वेष भर्वान्, प्रसिद्धु
एव न लन्यः, उपासनमनु एष उपासको भवति ॥ ८ ॥ अप्सु
जलेषु, नाम्नस्यात्मा नाम्नस्य नाम्न आत्मा कारणं स्वरूपं वा
भवति । न च शाखान्तरप्रतिरूपगुणेन विरोधः, अस्ति हि सा-
दृश्यं नाम्नो वस्तुना, तथा हि घट इति वस्तु घट इति नामेति
वात्यन्तमादृश्यसोपलभात् । इत्यधिदैवतं, अनेन प्रकारेण दैवत-
मधिक्त्योक्तमधिदैवतं । अथ अधिदैवतोपासनकथनानन्तरं अ-
ध्यात्मं आत्मानं शरीरमधिक्त्योच्यमानमुपासनमध्यात्मं ॥ ९ ॥
आदर्शे दर्पणे भास्वरद्वये इत्यर्थः । प्रतिरूपः सदृशो रोचि-

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शं पुरुषस्तमेवा-
हमुपास इति तं होवाचाजातशक्तुर्मा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते
नाप्रतिरूपः ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष छायायां पुरुषस्तमे-
वाहमुपास इति तं होवाचाजातशक्तुर्मा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयात् द्वितीय-
वान् हि भवति ॥ १२ ॥

अुरित्यर्थः । प्रतिरूपो हैवास्तोपासकस्य सदृशः प्रसिद्धु एव,
प्रजायां प्रजासन्ताननिमित्तं, पुत्रः स्पृष्टः, आजायते उत्पद्यते,
नाप्रतिरूपः न विलक्षणः ॥ १० ॥ प्रतिश्रुत्कायां श्रुत् श्रवणं,
श्रवणं प्रत्यधितिष्ठति प्रतिश्रुत्का दिक्, तस्यां द्वितीयः द्वि-
सङ्ख्यापूरणः अनपगोऽपगमनशून्यः । द्वितीयगुणस्य फलमाह,
विन्दते लभते द्वितीयात् भार्याशरीरात् द्वितीयमिति शेषः ।
अनपगगुणस्य फलमाह, द्वितीयवान् भवति अनपगपुत्र-
पैत्रादिर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ शब्दः पुरुषमन्वेति गच्छन्तं पुरुषं
योऽयं अन्यात्मकः शब्दः पञ्चाङ्गच्छति । असुः जीवनहेतुः,
सम्मोहं मरणं, एति गच्छति । नो एवेत्यादिकमाकाशपर्याये

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैत-
स्मिन् संवादयिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात् सम्मोहमेति ॥
॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दे पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् संवा-
दयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते न पुरा कालात्यैतीति ॥ १४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैतत्युरुपः सुप्तः स्वप्नया
चरति तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा

व्याख्यातं ॥ १२ ॥ छायापुरुषः छायारूपः पुरुषः, मृत्युर्म-
रणद्वेतुः । नो एवेत्यादिकसाकाङ्गपर्याये व्याख्यातं, प्रभीयते
निधनं गच्छति ॥ १३ ॥ शारीरः शरीरे भवः, प्रजापतिः
प्रजाद्याः पालकः, प्रजायते प्रजया पशुभिः प्रजापश्चुटद्वि-
र्भवति ॥ १४ ॥ प्राणः नित्यया प्रजया द्युकः प्राणोपाधिकः,
आत्मा आत्मगत्यव्याजमानी, येन प्राञ्जनेत्वा एतल्पतः
एतत्खन्दर्शनरूपं शयनं प्राप्तः खम्या चरति खम्नेन ग-

* खम्यते अ.

मैतस्मिन् संवादयिष्टा यमो राजेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठाय
यम्यते ॥ १५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष पश्चीरे पुरुपस्तमेवाः
हमुपास इति तं होवाचाजातशब्दुर्मा मैतस्मिन् सं-
वादयिष्टाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति स
यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिर्यशसा
ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ १६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशब्दुर्मा मैत-
स्मिन् संवादयिष्टा वाच आत्माभेरात्मा ज्योतिष

चक्ति खग्नान् पग्नतीत्यर्थ । यमो राजा नियमनहेतुर्दीप्ति-
मान् । सर्वं निखिलं, ह प्रसिद्धुं, अस्मै अस्योपासकस्य इदं प्रत्य-
क्षादिप्रमाणैरवगम्यमानं, श्रैष्ठाय अधिकत्राय यम्यते ॥ १५ ॥
दक्षिणेऽक्षन् दक्षिणेऽक्षिणि दक्षिणे चक्षुषि, नास्त्र आत्मा वर्णा-
त्मकस्य कारणं स्वरूपं वा, अग्नेरात्मा कृशानोः स्वरूपं, ज्योतिष
आत्मा प्रकाशमात्रस्य स्वरूपं, एतेषां पूर्वोक्तानां नामाग्निज्यो-
तिषां सर्वेषां निखिलानामात्मा स्वरूपं भवति ॥ १६ ॥ सव्येऽक्षन्
वामे चक्षुषि सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मा सत्यस्य वि-
द्युतो ज्योतिर्मात्रस्य स्वरूपं, एतेषां सत्यविद्युत्तेजसां सर्वेषामात्मा

आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु-
पास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षिणि पुरुषस्त-
मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन्
संवादयिष्ठाः सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आ-
त्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त
एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १८ ॥

भवति सर्वेषां स्वरूपं भवति । शेषपर्यायपञ्चदशकेऽपि प्रथम-
पर्यायवद्वाख्येयं । इति पुरुषोपदेशपरिमाप्यर्थः ॥ १७ ॥

*ततः सव्ये चक्षुषि पुरुषस्य निराकरणानन्तरं, उ एव
तदनन्तरमेव ह किल बालाकिः बलाकस्यापत्यं तृष्णोमास
मौनी बभूद, तं तृष्णोमूर्तुं बालाकिं होवाचाजातशत्रुः
व्याख्यातं । राजोक्तिमाह, एतावत् इयत्परिमाणं तु वितर्के,
उतान्यदपीत्यर्थः । बालाकाऽहं हे बालाके न्नुतिर्भवनार्था
यद्यप्ययोग्यं ब्राह्मणस्य भर्त्सनं तथापि गर्वपरिहारार्थं क्रिय-
माणं न विरुद्धं, गर्वा ह्यस्य महान्तं पुरुषार्थं नाशयन् पर-
मकण्टकः कण्टकोद्भुरणञ्च राजा करणीयमिति न्याया-

* आदित्ये बृहन् पाण्डुरवासस्त्रक्षमसि सोमो राजा विद्युति ते-
जसी स्तनयित्रौ शब्दस्याकाशे पूर्णं वायाविन्द्रोऽग्नौ विषासहिरप्स
नामस्यादर्शं प्रतिरूपः प्रतिशुत्कायः द्वितीयः शब्देऽसुश्वायायां मृत्युः
शारीरः प्रजापतिः प्राज्ञो यमो राजा दक्षिणेक्षव्रामः सव्येऽक्षन्
सत्यस्य । इति F. G. किन्तु ढाकायां नार्त्ति ।

तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास तं होवाचाजातशचु-
रेतावनु बालाकाऽ इत्येतावदिति होवाच बालाकि-
स्तं होवाचाजातशचुमृषा वै खलु मा संवादयिष्ठा*
ब्रह्म ते ब्रवाणीति यो† वै बालाक एतेषां पुरुषाणां

दविरह्म, इति श्रनेन प्रकारेण राजोवाचेन्यन्वयः । एवं
राजोक्तोऽपगतगर्वः, एतावद्भु यदेवोक्तं नातोऽधिकमहं
किञ्चन जह्न वेद्यीति शेषः । इति होवाच बालाकिः एवं
किलोक्तवान् बलाकस्यापत्यं । तं श्रपगतगर्वं बालाकिं,
होवाचाजातशचुः व्याख्यातं । मा मामजातशचुं मृषा वै
वितथमेव, किल निश्चितं समवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति व्याख्यातं । एवमुक्ता पुनर्बालाकेरधोवदनस्य लज्जा-
जडस्यापगतगर्वस्यानुग्रहार्थं, मोऽजातशचुः ह किल उवाच
उक्तवान् बालाकिं प्रति । राजोक्तिमाह, यः लया प्रस्ता-
वितो ब्रह्मवेन वै प्रसिद्धः सत्यज्ञानादिलक्षणः, बालाके
हे बालाके एतेषां आदित्यादिस्थानां पुरुषाणां लयोक्तानां
पुरुषाणां कर्ता उत्पादकः, यस्य वा यस्य प्रसिद्धस्य वेदान्तेषु
वाशब्दः पूर्वोक्तव्युदासार्थः किमल्याभिधानेनेत्यर्थः, एतत्
भूतभौतिकरूपं विश्वं कर्म क्रियत इति येनोत्पाद्यत इत्यर्थः,
सः लदुक्तपुरुषः सह विश्वस्य कर्ता वै प्रसिद्धः सत्यज्ञानादि-
लक्षणः वेदितव्यः साक्षात्करणीयः श्रवणाद्युपायैः, इति श्रनेन

* समवादयिष्ठा इति F.G. ८१० । † स होवाच य इति F.G. ८१० ।

कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य इति तत उ ह
बालाकिः समित्याणिः प्रतिचक्रम उपायानीति तं हो-
वाचाजातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेव * तन्मन्ये यत् क्षत्रि-
यो ब्राह्मणमुपनयेतैहि† व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं ह

प्रकारेणावाचत्यन्वयः । तत उ तत एव राजोक्तेरनन्तरं ह
किल बालाकिः बनाकस्यापद्यं ब्रह्म जिज्ञासुः समित्याणिः
समित्करः प्रतिचक्रमे प्रतिचक्राम राजानं प्रति ब्रह्मोपदे-
शार्थं गृहीतोपायन आजगामेत्यर्थः । वाचा चैवं व्याहरत्
उपायानि यदि भवतोऽनुज्ञा तदा भवन्तं गुह्येन सभीपे
आगच्छानि, इति श्रनेन प्रकारेण, प्रतिचक्रामेत्यन्वयः । तं
अपगतगर्वं ब्राह्मणं दीनतमामवस्थां प्राप्तं ह किल उवाचा-
जातशत्रुः उक्तवान् राजा, प्रतिलोमरूपमेव विपरोतरूपमेव
न लनुरूपं स्यात् भवेत् यत् यस्मात् क्षत्रियः न्यूनं शः क्षत-
त्राणकारी ब्राह्मणं उत्तमवर्णं द्विजोत्तमं उपनयेत् ब्रह्म-
विद्यायै दोक्षयेत् । मा च ते भयं यदसा राजा न वक्ष्यतो-
त्येवमाह, एहि अस्माक्षनममक्षादेकान्तमागच्छ, व्येव त्वा
ज्ञपयिष्यामि त्वां गुरुं विज्ञपयिष्याम्येव, यज्ञानामि तन्तु-
भ्यं वदन्व वञ्चयिष्यामीत्यर्थः । इति श्रनेन प्रकारेणक्षानन्तरं
तं बालाकिं ब्रह्मविद्यार्थिनं ह किल पाणावभिपद्य करे स-
खेहं गृहीत्वा प्रवत्राज सभादेशादेशान्तरं जगाम राजा । तौ

* स्याद्यदिति I. G. टो० । † उपनयेदेहीति I. G. टो० ।

पाणावभिपद्म प्रव्रत्राज तौ ह सुतं *पुरुषमाजग्मतु-
स्तं हाजातश्चुरामन्त्रयाच्चके वृहत्याण्डरवासः सोम
राजनिति स उ ह शिष्य एवं † तत उ हैनं यष्ट्या-
विचिष्टेप स तत एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातश्चुः
कैप एतद्वालाके पुरुपोऽशयिष्ट वैतदभूतुत एतदा-

राजवालाकी ह किल सुतं पुरुषं अनेककर्मश्रमाकुलं शयानं
राजपुरुषं कञ्चिदीयतुः प्राप्तवन्तो । तं सुतं पुरुषं ह किल
अजातश्चुः एतनामा राजा आमन्त्रयाच्चके, वक्ष्यमाणीर्ना-
मभिः सम्बोधयामास । सम्बोधननामान्याह, वृहन् है सर्व-
स्मादभ्यधिक प्राण, पाण्डरवासः पाण्डराः आपो वाससी यस्य
प्राणस्य तत्सम्बोधनं है पाण्डरवासः, सोम सोमात्मक प्राण
राजन् है दीप्तिमन् प्राण, इति सम्बोधनपरिमाप्यर्थः । सः
वृहनित्यादिना सम्बोधितः प्राणः, उ ह अपि प्रसिद्धोऽवस्था-
न्तर आत्मलेन दृष्टिमेव मौनेनैव शिष्येऽशयनं चक्रे । तत उ
तदनन्तरमेव ह किल एनं शयानं पुरुषं यथा वेषादितरु-
काष्ठेन आविचिष्टेप आसमन्तात् ताडितवान् । म; शयानः
पुरुषः प्राणाद्वितिरिक्ता यष्टिघातमञ्जातवेदनः, तत एव त-
दानीमेव न तु कालान्तरे समुत्तस्थौ सम्यगुत्यानं कृतवान् ।

* पुरुषं कञ्चिदीयतुरिति F. G. टो० । † वृहन् इति F. G. टो० ।

‡ स उ ह तृष्णीमेव शिष्ये (शिष्य इति B. D.) इति F. G.
टो० । § शिष्य इति B. D. (यत्थ इति च अ०१ख०१४ पञ्चते ।)

गादिति तत उ ह बालाकिर्न विजज्ञे* तं होवाचा-
जातशत्रुर्यचैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट यचैतदभूद्यत
स्तदागादिति †हिता नाम पुरुषस्य नाञ्चो हृदयात्पु-
रीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो ‡विपा-
टितस्तावदराव्यः पिङ्गलस्याणिम्नाः४ तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृ-
ष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवति यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति ॥ १६ ॥

तं होवाचाजातशत्रुः, तं प्राणात्मवादिनं बालाकिं, व्य-
ख्यातमन्यत् । राजोक्तिमाह, क्व कुत्र एषः प्राणाङ्गतिरिक्तः
शयनः, एतत् सर्वचैतन्यशून्यं यथा तथा, बालाके हे बालाके
पुरुषः चेतनः प्राणादीनां स्वामी अशयिष्ट शयनमकुरुत,
क्व कस्मिन् प्रदेशे एतत् उक्तं शयनं अभूत् जातं । एव प्रश्नः
पुरुषविषये, अपरोऽवस्थाविषये । पुरुषशयनयोर्देशं पृष्ठा पुरुष-
स्यागमनदेशं पृच्छति, कुतः कस्मादेशात् एतत् जागरणं
प्रति एतदागमनं वा, आगात् आगतवान्, सुतिर्विचारणार्थं
विचार्य कथयेत्यर्थः । इति अनेन प्रकारेण प्रश्नमकरोदिति
शेषः । तत उ अपि तद्राज्ञा पृष्ठं, ह किल बालाकिः बलाक-
स्यापत्यं न विज्ञातवान् ॥ १६ ॥

* तदु ह बालाकिर्न विजज्ञौ ॥ १६ ॥ इति F. G. ।

† हिता नाम हृदयस्य नाञ्चो हृदयादिति F. G. टी० ।

‡ विपतित इति F. G. टी० । ५ अणिम्न्याल्लिष्ठतीति A.

अथास्मिन्प्राणे एवैकधा भवति तदेन वाक् सर्वेना-
मभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः
शब्दैः सहायेति मनः सर्वध्यानैः सहायेति स यदा

तं अज्ञातस्त्रियो बालाकिं होवाचाजातशत्रुः यच्चैष एतद्वा-
लाके पुरुषोऽशिष्ट यत्वैतदभूद्यत एतदागत् व्याख्यातं ।
किमः स्यले यदोऽवस्थानं विशेषः । स्वयं तं देशमाह राजा,
हिता नाम प्राणिनां हितकरणाद्विता इत्यभिधानाः, हृद-
यस्य हृदयपुण्डरीकसम्बन्धिन्यो हृदयपुण्डरीकान्निर्गता इत्य-
र्थः, नाड्यः शिराः हृदयात् हृदयपुण्डरीकान्निर्गत्य पुरीततं
आन्तं हृदयवेष्टनं अभिप्रतन्वन्ति सर्वतः प्रकर्षण विस्ता-
रयन्ति वेष्टयन्तीत्यर्थः । तद्यथा यावत्परिमाणमित्यर्थः,
सहस्रधा केशो विपतिः* बालः सहस्रप्रकारेण विविधं †पति-
तः, केशस्य सहस्रांश इत्यर्थः । तावत् तत्परिमाणाः अण्वः
सूक्ष्माः, पिङ्गलस्य चित्रवर्णस्य अणिक्षा अणुतमेन रसेनाति-
सूक्ष्मेणेत्यर्थः, तिष्ठन्ति पूर्णा वर्तन्ते । सामान्यतो वर्णमुक्ता
विशेषतो वर्णनाह, शुक्लस्य श्वेतस्य, अणिक्षेति सर्वेषु वर्णव्य-
नुवर्तते, कृष्णस्य कालस्य पोतस्य मुख्यवर्णम् लोहितस्य
रक्तस्येत्येवंप्रकारस्य वर्णान्तरस्याणिक्षा रसेन पूर्णास्तिष्ठ-
न्ति । तासु हृदयवेष्टनपुरीतत्प्रतिष्ठितासु हृदयगमनमार्ग-
भूतासु सामीणेन तदा भवति तस्मिन् शयनकाले वर्त-
ते । स्वप्नो नाडीषु वर्तमानस्य भवतीत्यर्थः । स्वप्नस्थान-

* विपाठित इति D.

† पाठित इति D.

प्रतिबुध्यते *यथाग्नेऽर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा वि-
प्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्र-
मभिधाय सुषुप्तस्यानं सजागरणमाह, यदा यस्मिन् काले
सप्तः सप्तं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति,
तदेन वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति,
श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति, मनः सर्वैर्धृतैः सहायेति, स
यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेऽर्विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादा-
त्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठने प्राणेभ्यो देवेभ्यो
लोकाः व्याख्यातं । अयमर्थः । नाडीदारा पुरीतद्वेष्टनेऽनेक-
नाडीकारणे हृदयपुण्डरीके स्थिताकाशान्तर्वर्तिक्रियाशक्त्युपा-
धावानन्दात्मनि सुषुप्तिं प्राप्य तत एव जागरणमागच्छति
यः मोऽपगताधाराधेयमेदो ब्रह्मशब्दाभिधेयः न तु भव-
दभिमतः प्राणादिरधिदैवतमध्यात्मं चेति । कथमेऽन्तः ब्रह्म-
शब्दाभिधेय उपलब्धुं शक्यते इति बालाकेहृदयगतामा-
शङ्कामपाकरिष्यन् दृष्टान्तपुरःसरमाह, तत् तत्र उपलब्धौ
दृष्टान्तः यथा दृष्टान्ते क्षुरः तीक्ष्णायः प्रसिद्धौः क्षौरकर्मणि
क्षुरधाने क्षुरो धीयते यस्मिन् पात्रे तत् क्षुरधानं तस्मिन्
अवहितः प्रचिप्तः स्यात् भवेत् । अयं हृदयपुण्डरीके शरी-
रैकदेशे तदुपलब्धौ दृष्टान्तः । इदानीं सर्वशरीरे उपलब्ध्यर्थ-
दृष्टान्तमाह, विश्वभरो वा विश्वभरोऽग्निः वाशब्दो दृष्टा-
न्तान्तरे, विश्वभरकुलाये अग्निनोडे अरण्यादौ, एवमेव अने-

* यथाग्नेऽर्विस्फुलिङ्गा इति F. G. टी० ।

तिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः * स एष प्राण एव
 प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आन-
 खेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधाने इवोपहितो । विश्वमरो वा
 नैव प्रकारेण एषः ब्रह्म ते ब्राणीति यो भवता प्रकृतः
 प्राज्ञः नित्यः स्वयं प्रकाशः प्रज्ञायुक्तः आत्मा असत्प्रत्ययव्य-
 वहारयोग्यः, इदं शरीरं इमं शरीरे भवं, एतच्चरीरं
 सेन्द्रियमित्यर्थः, आत्मानं आत्मशब्दप्रत्ययालम्बनं अनुप्रविष्टः
 सृष्टिमनु प्रवेशनं कृतवान् । प्रवेशावधिमाह, आलोमभ्य आ-
 नखेभ्यः लोमनखपर्यन्तं, नखागशरीरवहिंगतकेशान्मुक्ता समये
 शरीर इत्यर्थः । स्वप्नसुषुप्तिजागरणेषु प्राणाद्विरक्तमात्मा-
 नमभिधाय तस्य च सर्वस्मिन शरीरे हृदये च सामान्य-
 विशेषाभ्यां व्याप्तिं, इदानीं तस्यैव शरीरं विवक्षुदृष्टान्त-
 पुरः सरमाह, तं आलोमभ्यः आनखेभ्यः शरीरे सामान्य-
 विशेषाभ्यां प्रविष्टं एतं बुद्धिसाक्षिणं आत्मानं असत्प्रत्ययव्यव-
 हारयोग्यमानन्दात्मानं एते अपगतार्धदैवभेदा अध्यात्म-
 प्रत्यक्षा इव आत्मानः वागाद्याः अन्वस्यन्ति आत्मनो
 निश्चयमनु पश्चान्निश्चिन्निति । तत्र दृष्टान्तमाह, यथा दृष्टान्ते
 श्रेष्ठिनं श्रेष्ठः श्रेष्ठत्वं प्रधानत्वं सः गुणो यस्यास्ति सः
 श्रेष्ठो, तं प्राधान्यवत्तं कुटुम्बिनमित्यर्थः, स्वाः स्वसम्बन्धिनो
 ज्ञात्युपलक्षिता उपजीवकाः अन्वस्यन्तोत्यनुवर्तते । निश्चये

* स एष इत्यादि आनखेभ्य इत्यन्तं E. G. टी० नास्ति ।

† अवहितः स्यादिति E. G.   ‡ शारारमिति B. C.

विश्वमरकुलाय एवमेवैष *प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मान-
मनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तमेतमात्मानमेत
आत्मानोऽन्ववस्थन्ते यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा श्रेष्ठो
प्राधान्यमुक्ता भोगेऽपि प्राधान्यं वक्तुं दृष्टान्तमाह, तत्
तत्र भोगप्राधान्ये दृष्टान्तः, यथा दृष्टान्ते श्रेष्ठो कुटुम्बो
स्वैः ज्ञात्यादिभिः सह भुक्ते अन्नमन्ति, यथा वा यद्दत्, वाशब्दः
प्रकारान्तरेण दृष्टान्तार्थः, श्रेष्ठिनं प्रधानकुटुम्बिनं द्रवद्वारा
अन्नमिव स्वाः ज्ञात्याद्याः भुक्तते अदन्ति, एवमेव अनेनैव
प्रकारेण न लन्धेन, एषः प्राज्ञ आत्मा व्याख्यातं, ज्ञान-
क्रियाशक्त्युपाधिरित्यर्थ., एतैः प्रतिप्राणिव्यवस्थितैः आत्म-
भिः असच्चब्दप्रत्ययालम्बनैः वागादिभिः सह भुक्ते अन्ति ।
अथवा दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोस्तूतीया करणार्था । न हि नि-
र्मनुष्यस्य कुटुम्बिनो द्रवद्वतोऽपि भोगः सम्भवति परैद्व-
व्यापहारादेः सम्भवात् । एवमसङ्गोदामीनस्य चित्तस्यभाव-
स्यात्मनोऽपि विना करणादिकं न भोगः, यथा श्रेष्ठो स्वैः व्या-
ख्यातं, उत्पन्ने कार्ये प्रधानकुटुम्बी येन प्रकारेण स्वैर्ज्ञाति-
प्रभृतिभिः सह पर्यालोच्यान्ववस्थति, एवमेतेरात्मभिरय-
मात्मेति बहिरेवावगत्यन्यं । तमेतमात्मानमित्यस्य प्रपञ्चार्थ-
माह, एवं वै अनेनैव यथा श्रेष्ठिनं स्वादति वक्त्यमाणेनैव
प्रकारेण तं इन्द्रियाणामधिष्ठातारं आत्मानमेत आत्मानो-

* प्राज्ञ आत्मेति F. G. टी० ।

स्वैर्भुक्ते यथा वा *स्वाः श्रेष्ठिनं भुज्जन्त्येवमेवैप॑ प्रज्ञा-
त्मैरात्मभिर्भुक्ते †एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं
भुज्जन्ति स यावद्व वा इन्द्र एतमात्मानं न विजन्ते ता-

इत्यवस्थन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वाः, व्याख्यातं । अत्राद्यन्तपर्याययोः
सामान्यविशेषाभ्यां पुनरुक्तिपरिहारः । अथवा यथा वा श्रेष्ठिनं
स्वा इत्यस्य दार्ढान्तिक एवं वा इत्यादि, न ह्यात्मनो निश्च-
यमन्तरेणान्यो भोगः कर्तुं शक्यः, अस्मिन् पक्षे यथा श्रेष्ठो स्वैः
यथा श्रेष्ठिनं स्वा इति वचनद्वयं निगमनार्थत्वेन व्याख्येयं ।
अथवा निश्चयोऽध्यात्मको भवति, आपत्कालीनोऽनापत्काली-
नश्च । तत्रापत्कालीनः प्रधानबुद्ध्यनुमारो यथा राजबुद्ध्यनुमारो
निश्चयो मृगयायां मन्त्रिणां, तादृशं हृदि निधाय तमेतमा-
त्मानमिति प्रथममुक्तं । § अनापत्कालीनस्तु बन्धुभिः सह कुटु-
म्बिनः कुटुम्बिना सह बन्धूनाच्च विचार्य भवति, तादृशमङ्गो-
क्षत्योक्तं यथा श्रेष्ठो स्वैरेवं वा इत्यादि, अस्मिन् पक्षे यथा वा
श्रेष्ठिनं स्वा भुज्जत इत्यस्य एवमात्मानं प्राणा भुज्जत इतीदं
बहिरेवावगत्य । अस्यात्मनो ज्ञाने कस्य किं फलं जात-
मिति बालाकिशङ्कां व्यावर्तयितुमजातशत्रुराह, सः प्रसिद्धः
प्रतर्दनस्य गुरुः यावत् यावत्तं कालं ह किल श्रुतमसांभिः

* श्रेष्ठिनं स्वाभुज्जते इति E. G. टी० । † प्राज्ञ आत्मेति E. G. टी० ।

‡ यथा श्रेष्ठो स्वैरेवं वै तमात्मानमेत आत्मनोऽन्यवस्थन्ति यथा
श्रेष्ठिनं स्वाः स यावदिति E. G. टी० ।

§ अत्रापि आपत्कालीन इति सर्वपुस्तकेषु वर्तते ।

वदेनमसुरा अभिबभूवः स यदा विजज्ञेऽथ हत्वासु-
रान्विजित्य *सर्वेषाच्च देवानां सर्वेषाच्च भूतानां श्रैष्ठं
स्वाराज्यमाधिपत्यं †पर्येत्तथो एवैवं विद्वान् सर्वान्

पूर्वम्य इत्यर्थः, वै प्रसिद्धुः प्रजापतिशिष्यः एकाधिकशतवर्ष-
ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्यार्थी, इन्द्रः परमैश्वर्यमम्बन्नस्त्वलोकीपतिः,
एतं मयोक्तं सर्वेन्द्रियोपजीवं आत्मानं आनन्दात्मानं
न विजज्ञे विशेषेणायमसाविति न ज्ञातवान् । तावत् ता-
वन्तं कालं एतं आत्मज्ञानशून्यमिन्द्रं असुराः शास्त्रनिषि-
द्धार्थप्रवृत्ता वागादयो विरोचनादयो वा अभिबभूवः अ-
भिभवं पराभवं चक्तुः । सोऽसुरैरभिभृतः यदा यस्मिन्
काले, य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघसो-
ऽपिपामः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्यव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः स सर्वांश्च लोकानाम्नोति सर्वांश्च कामान् ॥ समात्मा-
नमन्विष्य विजानातोति प्रजापतिवाक्यं सभायां केनापि प्रकारेण
श्रुत्वानन्तरं विजज्ञौ, य एषोऽच्चिणि पुरुषो दृश्यत इत्या-
देः प्रजापतेरुपदेशाद्विशेषेणायमसाविति ज्ञातवान् साक्षात्कृ-
तवान् इत्यर्थः । अथ तदा हत्वा निपात्य असुरान् शास्त्र-
निषिद्धप्रवृत्तान् वागादीन् विरोचनादीन् वा विजित्य
विजयं प्राप्य त्रिलोकों खाधीनां विधायेत्यर्थः । सर्वेषां निखि-

* सर्वेषां देवानां श्रैष्ठमिति F. G. टी० ।

† परीयायेति F. G. टी० ।

पाम्नोऽपहत्य सर्वेषाच्च भूतानां श्रैष्टं स्वाराज्यमा-
धिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ २० ॥

लानां देवानां अग्न्यादीनां श्रैष्टं श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं, स्वाराज्यं
स्वराज्यस्य भावोऽप्रतिहतत्वं स्वाराज्यं, आधिपत्यं गर्भदा-
सानिव सर्वानधिष्ठाय पालयित्वमाधिपत्यं परीयाय मर्वते
गतवान् । तथो एवापि तद्वदेव न लन्यथा, एवं विद्वान्
अवस्थात्रयातीतः प्राणादिभिराश्रयणीयोऽमङ्गादासोनस्वभावः
आकाशवत्सर्वगतोऽपि शरोरे च हृदये च सामान्यविशेषाभ्या-
मुपलभ्यमानचैतन्योऽपगतसर्वधर्मं आनन्दात्माहमसोत्येवं ज्ञा-
तवान्, सर्वेषां भूतानां श्रैष्टं स्वाराज्यमाधिपत्यं भूतानां
स्थिरजङ्गमानां, व्याख्यातमन्यत्, पर्येति प्राप्नोति । यः
शमादिसाधनचतुष्टयसम्यन्नः, एवं वेद इन्द्रवदुक्तमात्मानं
जानोते एवं वेद व्याखातं । वाक्याभ्यास उपनिषत्परिसमा-
प्यर्थः ॥ १६ ॥

कौरीतकिब्राह्मणमात्मविद्या
गृढापि सम्यक् प्रकटीकृतेयं ।
परोपकाराय मया श्रुतोनां
पदावलोक्किपरेण नित्यं ॥
त्रया अर्थवाङ्ग्निरमश्च तद्व-
द्ये वा प्रसिद्धा इह लोकमध्ये ।

इत्यारण्यके कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि चतुर्था
अध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अतो मथाकारि पदावलोक-
स्तेषां कृतेऽस्मिन् शिव एतु तुष्टिं ॥
गङ्गादयः शीतलनीरपूरा
नैवाश्रितार्च्छित्सरितोऽल्पभाग्यैः ।
न्यूनलवमासां किमिवाच भृयात्
ममापि तद्वत्कृतयः प्रवृत्ताः ॥
आत्मावबोधाय मद्क्रिवारां
प्रवृत्तिरूपोपनिषत्समूहे ।
विबुध्म सत्तः सततं स्वचित्तं
प्रक्षालयन्वत्र विमुक्तिकामाः ॥
सर्वं न सर्वस्य हितं प्रियं वा
व्यवस्थितं येन लभामहेऽदः ।
प्रिया हितास्तेन विमुक्तिभाजां
पदावलोका विहितास्तोऽमी ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशि-
ष्य श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्वो-
पिकायां चतुर्थाऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अस्या उपनिषदः पाठप्रणालीद्यं वर्तते । तयोरेकामवलम्बैतन्मूलं
मुद्रितं द्वितीयामवलम्बैव टीका मुद्रिता । आद्याध्यायद्यस्य प्रणाली-
वैपरीत्यं केवलं टीकायां द्रष्टव्यं, उत्तराध्यायद्यस्य तु विपरीतपाठ-
सूचको मूलखण्डः कार्यारम्भात्परं मम हस्ते समायातः । अतः स एव
विद्वत्समाजावलोकनाय पृथक् प्रकाश्यते । F. G. चिङ्गोपलक्षितं
पुस्तकद्यं काशीतः समायातं तदेवैतस्यादर्शस्त्रूपं जातं ।

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युहुन्
च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति सं
होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वृणीष्व यं तं मनुष्याय हिततमं
मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न* वै वरः परस्मै वृणीते लभेव
वृणीष्वेत्यवरो वै तर्हि किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो
खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रः स हेन्द्र उवाच मामेव
विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्
त्रिशीर्षाणं लाङ्गमहनमरुन्मुखान्† यतीन् सालावृकेभ्यः प्राय-
च्छं बङ्गीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्रह्रादीनहणमहमन्तरिच्चे
पौलोमान् पृथिव्यां ‡कालकञ्ज्ञान् तस्य मे तत्र न लोम च
मा मीयते स यो मां विजानीयान्नास्य केन च न कर्मणा

* न मे वरं परस्मै वृणीत इति G.

† अहनं लरुन्मुखानिति F. मन्वमुखानिति G.

‡ कालकास्यानिति G.

लोको मीयते न माहवधेन न पितृवधेन न स्त्रेयेन न भूण-
इत्यथा नास्य *पापं चक्रूषो मुखान्वीलं वेतीति ॥ १ ॥

स होवाच प्राणोऽस्मिं प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपा-
स्थायुः स प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उ वा अमृतं यावद्ग्रा-
स्मिंच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन ह्येवामुश्मिंस्लोके-
ऽमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यं सङ्कल्पं † स यो मामायुरमृत-
मित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिंस्लोक एत्याप्नोत्यमृतत्वमचितिं स्वर्गे
लोके तद्वैक आङ्गरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति न हि कञ्चन
शक्तयात् सङ्कदाचा नाम ‡ प्रज्ञपयितुं चक्रुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं
मनसा § ध्यातुमित्येकभूयं वै प्राणा भूत्वैकैकं सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञपयन्ति वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्रुः पश्यत्
सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं प्रटाखत् सर्वे प्राणा अनुप्रटाखन्ति
मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे
प्राणा अनुप्राणन्ति एवमु हैतदिति हेत्र उवाच् लोके वेव
प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति चक्रुर-
पेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् हि
पश्यामो अथ खलु जीवति बाङ्गक्षिन्नो जीवत्यूरुक्षिन्न इत्येवं
हि पश्याम इति प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्यापयति

* पापं चनेति G.

† स यो म आयुरिति F.

‡ प्रज्ञापयितुमिति G.

§ ध्यानमित्येकभूयं वै प्राणा एकैकं सर्वाण्येतानि प्रज्ञपयन्तीति G.

तस्मादेतदेवोक्यमुपासीतेति यो वा प्राणः सा प्रज्ञा या
वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्थित्वरीरे वस्तः सहो-
क्लमतस्त्वयैव दृष्टिरेतद्विज्ञानं यच्चैतत्पुरुषः सुप्तः खप्तं न
कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेन वाक् सर्वै-
र्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः
शब्दैः सहायेति मनः सर्वैर्धानैः सहायेति स यदा प्रति-
बुध्यते यथाग्नेऽर्ज्वलतः विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादा-
त्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः तस्यैव सिद्धिरेतद्विज्ञानं यच्चैतत्पुरुष श्रातीं मरि-
यन्नाबल्यं न्येत्य समोहं न्येति तदाङ्गुरुदक्षमीच्छित्तं न गृणेति
न पश्यति न वाचा वदतीति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति
तदेन वाक् सर्वैर्नामभिः सहायेति चक्षुः सर्वैरुपैः सहायेति
श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति मनः सर्वैः धानैः सहायेति
स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेविस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा-
दात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः ॥ ३ ॥

स यदास्माच्चरीरादुक्तामति वागस्मात् सर्वाणि नामान्य-
भिविसृजते वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्राणोऽस्मात् सर्वान्
गन्धानभिविसृजते प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति चक्षुरस्मात्
सर्वाणि रूपाण्यभिविसृजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति
श्रोत्रमस्मात् सर्वान् शब्दान् अभिविसृजते श्रोत्रेण सर्वां-
च्छब्दानाप्नोति मनोऽस्मात् सर्वाणि धानान्यभिविसृजते

मनसा सर्वाणि धानान्याप्नोति सैषा प्राणे सर्वास्त्रियो वै प्राणः
सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिंच्चरोरे वस्तः
सहोल्कामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति
तद्वाख्यास्यामः ॥ ४ ॥

वागेवास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता
भूतमात्रा प्राण एवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य गन्धः परस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य रूपं
परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमदूढं
तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा जिङ्गैवास्या एकम-
ङ्गमदूढं तस्या अन्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा हस्ता-
वेवास्या एकमङ्गमदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता भूत-
मात्रा शरीरमेवास्या एकमङ्गमदूढं तस्य सुखदुःखे परस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमात्रोपस्य एवास्या एकमङ्गमदूढं तस्या नन्दो
रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा पात् वास्या
एकमङ्गमदूढं तयोरित्याः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञै-
वास्या एकमङ्गमदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥

प्रज्ञया वाचं समारुद्ध्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया
प्राणं समारुद्ध्य प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समा-
रुद्ध्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुद्ध्य श्रो-
त्रेण सर्वांच्छब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिङ्गां समारुद्ध्य जिङ्गया सर्वा-
नन्नरसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुद्ध्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्मा-

एषाम्नोति प्रज्ञया शरीरं समारह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति
प्रज्ञयोपस्थं समारह्योपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया
पादौ समारह्य पादाभ्यां स वा इत्या आप्नोति प्रज्ञयैव धियः
समारह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ्माम किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनो-
ऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतः
प्राणे गन्धं कञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाह-
मेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं चक्षुरूपं किञ्चन
प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिष-
मिति न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनो-
ऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञसिषमिति न हि प्रज्ञापेता
जिङ्कान्नरसं कञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाह-
मेतमन्नरसं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म
किञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेत-
त्कर्म प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं न
दुःखं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतत्
सुखं न दुःखं प्राज्ञासिषमिति न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आन-
न्दं न रतिं न प्रजातिं काञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदि-
त्याह नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति न
हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञपयेयातामन्यत्र मे
मनोऽभूदित्याह नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिषमिति न हि
प्रज्ञापेता धीः काञ्चन सिध्येन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् न गच्छं विजिज्ञा-
सीत ग्रातारं विद्यान्नं रूपं विजिज्ञासीत रूपविद्यं विद्यान्नं
शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नर-
सस्य विज्ञातारं विद्यान्नं कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्नं
सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं
न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञा-
तारं विद्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यान्नं मनो विजिज्ञा-
सीत मन्त्रारं विद्यान्ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं
दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्द्वि भूतमात्रा न स्फुर्न प्रज्ञामा-
त्राः स्फुर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्फुर्न भूतमात्राः स्फुर्न ह्यन्यतर-
तो रूपं किञ्चन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा रथस्यारेषु नेभि-
रपितो नाभावरा अपिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामा-
त्रास्वपिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः स एष प्राण एव प्रज्ञा-
त्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् ॥ १ ॥ एवा-
साधुना कनोद्यानेष स्मैवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वा-
नुनेषत्येष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो
नुनुत्सत *एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः स म
आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

[†] इत्यारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥

* एष लोकेशो लोकपालो लोकाधिपतिरेष सर्वेश इति F.

† इति कौशीतकीब्राह्मणोपनिषदि लृतीयोऽध्याय इति G.

गार्घ्यो ह वै बालाकिरनुचानः संस्पृष्ट आस सोऽवसदुश्ची-
नरेषु सवसन्मत्येषु कुरुपञ्चालेषु काश्चिदिदेहेभिति स होवा-
तश्चुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति तं होवाचाजात-
श्चुः सहस्रं दद्धत एतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ-
जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमु-
पास इति तं होवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
वृहन् पाञ्चरवाणा अतिष्ठाः* सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्द्धा भवति ॥ २ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः
सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥ ३ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठास्ते-
जस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
तेजस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयिक्तौ पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं होवाचाजातश्चुर्मा मैतस्मिन् समवादयि-

* पाञ्चरवाणात्तिष्ठा इति F.

ष्ठाः शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु-
पास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः पूर्ण-
मप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
पूर्यते प्रजया पशुभिर्ना एव स्थयं नाम्नं प्रजा पुरा कालात्म-
वर्तते ॥ ६ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा इन्द्रो
वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्ते जिष्णुर्हि वाऽपराजिष्णुरन्यतस्यजायी भवति ॥ ७ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति ।
तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा विषासच्चिरिति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते विषासद्वैवा-
न्वेष भवति ॥ ८ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽप्यु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति ।
तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा नाम्नस्यात्मेति
वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्नस्यात्मा भव-
तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं ॥ ९ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातशत्रुमा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रति-
रूप इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते प्रति-

रूपे हैवास्य प्रजायां पुच्च आजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्त्वेवा-
हमुपास इति । तं होवाचाजातश्चर्मा मैतस्मिन् समवा-
दयिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयवान् द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमे-
वाहमुपास इति । तं होवाचाजातश्चर्मा मैतस्मिन् समवाद-
यिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
नो एव खयं नास्य प्रजा पुरा कालात् सम्भाहमेति ॥ १२ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष छायापुरुषस्त्वमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातश्चर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा मृत्यु-
रिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव
खयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्रमीयते ॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषस्त्वमेवाहमुपास
इति । तं होवाचाजातश्चर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रजा-
पतिरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते
प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राञ्छ आत्मा येनैतत्सुप्तं*
खप्रया चरति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातश्चर्मा
मैतस्मिन् समवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास

* सुमिति G. पुरुषके पतितं । एतत्सुप्त इति टी० ।

इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हौवास्ता इदं श्रैष्ठाय
चम्यते ॥ १५ ॥

स हौवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमु-
पास इति । तं हौवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवादयिष्ठा
नाम्न आत्मा अग्नेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमु-
पास इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥
॥ १६ ॥

स हौवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाह-
मुपास इति । तं हौवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् समवाद-
यिष्ठाः सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्ते एतेषामात्मा भवति
॥ १७ ॥

आदित्ये वृहन् *पाण्डरवासाश्वन्द्रमसि सोमो राजा वि-
द्युति तेजसो लक्षयित्वा शब्दस्याकाशे पूर्णं वायाऽन्तर्गत्यौ
विषासहिरप्यु नाम्नस्यादर्शं प्रतिरूपः प्रतिश्रुत्कायां द्वितीयः
शब्दोऽसुश्वायायां स्मृत्युः शारीरः प्रजापतिः प्राञ्छो यमो
राजा दक्षिणेऽक्षन्नाम्नः सव्येऽक्षन् सत्यस्य । तत उ ह बा-
लाकिर्ष्णमास तं हौवाचाजातशत्रुरेतावन्न बालाकाः
इत्येतावद्दीति हौवाच बालाकिर्षं हौवाचाजातशत्रुर्मृषा वै
किल मा समवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति स हौवाच
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म

---

* पाण्डरवास इति F.

स वै वेदितव्य इति तत उ ह बालाकिः समित्याणिः प्रतिच-
क्रम उपायानीति तं होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेव स्थात्
यत् चत्रियो ब्राह्मणमुपनयेदेहि त्वेव त्वा इपयिष्यामीति तं
ह पाणावभिपद्य प्रवब्राज तौ ह सुप्तं पुरुषं कञ्चिदीयतुखं
हाजातशत्रुरामन्त्रयाञ्चक्रे वृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्नि-
ति स उ ह तुष्णीमेव शिश्ये तत उ हैनं यथा विचिक्षेप स तत
एव समुक्तस्यौ तं होवाचाजातशत्रुः कैष एतद्वालाके पुरुषो-
ऽशयिष्ट वैतदभूत्कुत एतदागादिति तदु ह बालाकिर्व वि-
जज्ञौ ॥ १८ ॥

तं होवाचाजातशत्रुर्यचैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैः
तदभूद्यत एतदागाद्विता नाम हृदयस्य नाद्यो हृदयात्पु-
रीततमभिप्रतन्वन्ति यथा सहस्रधा केशो विपतितस्तावदेख्युः
पिङ्गलस्याणिन्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहित-
स्येति तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति ।
अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहा-
येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहा-
येति मनः सर्वैर्धनैः सहायेति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्ने-
र्विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्वेवमेवैतसादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकास्तद्यथा चुरः चुर-
धानेऽवहितः स्याद्विश्वमरो वा विश्वमरकुलाय एवमेवैष प्राज्ञ
आत्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तमे-
तमात्मानमेत आत्मानोऽन्वरस्यन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वास्तद्यथा

श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते यथा वा श्रेष्ठिनं स्वा सुज्ञत एवमेवैष प्राज्ञ
आत्मैतैरात्मभिर्भुक्ते यथा श्रेष्ठी स्वैरेवं वै तमात्मानमेत आ-
त्मानोऽन्वयस्यनि यथा श्रेष्ठिनं स्वाः स यावद्द्वा वा इच्छ एत-
मात्मानं न *विजिज्ञौ तावदेनमसुरा अभिबभूवुः स यदा विज-
ज्ञावथ इत्वासुरान्विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमा-
धिपत्यं परीयाय तथो एवैवं †विद्वान्त्सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं
स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

[†]इति कौषीतक्यारण्यके पठोऽध्यायः ॥ * ॥

* विजिज्ञाविति तु पुस्तकयोः पाठः ।

† विद्वान् सर्वान् पाप्नोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानामिति G.

‡ इति कौशिकी (कौशीतकी?) ब्राह्मणोपनिषत् समाप्ता । इति G.

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	प०	अस्त्रं ।	स्त्रं ।
१६	२१	धनुवाते	धुनुवाते
२१	१	दारगोपा	दारगोपौ
२७	१, ४	पैंखानि	पैंखानि
३१	४	उपासकस्त्र	उपेयस्त्र
४४	१	अभ्यर्चन्ते	अभ्यर्चन्ते
५१	११	दक्षिणावृत् ।	दक्षिणावृत्
७२	२	तथैवैनं	तथैवैनं
७५	२१	सालाहुकेभ्यः	सालाहुकेयेभ्यः
८७	१८	वाक्	वाक्
८७	२१	हरिता	रहिता
८८	५	चास्त्रिन्	चस्त्रिन्
९६	१३	तं	तं
१०३	१७	काशी०	काशि०
१४०		१३०	१४०

TRANSLATION.

THE
KAUSHITAKI-BRAHMĀ-UPANISHAD.

S'ANKARĀNANDA'S INTRODUCTION.

It is well known that such actions as rubbing, &c., produce purity in substances like mirrors, &c., capable of reflecting light; and similarly the round of actions, commencing with the Agnihotra and ending with the As'wamedha, produces purity in the understanding, capable as it is of reflecting the divine light;* it is also understood from a passage of the S'ruti that sacrifice, charity and penance are the means of the desire to know. And again, since heaven, &c., which are the fruits of actions, are a kind of happiness, and this is a synonym for the serenity of the understanding, therefore even those persons who are devoted to ceremonial actions, allow that actions do produce purity in the understanding. Hence the S'ruti, having declared the system of works at great length, now takes the occasion to declare the knowledge of Brahma. Here follows the Kaushítaki Bráhmāya Upanishad in four chapters, commencing with the words "Once on a time Chitra, the son of Gángya," and ending with "who knoweth thus." In the first chapter, it declares the knowledge of Brahma's couch, with the northern and southern paths; in the second the knowledge of prâna, and certain external and internal actions of him who knows

---

* Taijasa, the "brilliant" or "reflecting," is the Vedánta term for the understanding (*antahkarana*), as it is said to reflect the soul or chaitanya, as the image of the Supreme. Thus S'ankara Achárya says — "मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो मुखलात्युथकेन नैवाच्छि वसु । चिदाभासको धीषु ज्ञानेऽपि तद्वत् स नित्योपलब्धिस्तरुपोऽहमात्मा ।"

In the bright fortnight the moon is gladdened by their spirits ; but in the dark fortnight it sends them forth into new births.* Verily the moon is the door of Swarga. Him who rejects it, it sends on beyond ;† but whoso rejects it not, him it rains down upon this world ; and here is he born either as a worm or a grasshopper or a fish or a bird or a lion or a boar or a serpent or a tiger or a man or some other creature, according to his deeds and his knowledge. Him, when he comes, the Guru asks, "Who art thou?" Let him thus make answer ; "Seed was collected from the wise season-ordinating moon,‡ the ruler of the bright and dark fortnights, the home of the ancestors, itself produced from the daily oblations,§—that seed, even me, the deities placed in a man, by that man they placed it in a woman,—from her I was born, in mortal birth, of twelve months, of thirteen months, identical with the year,|| —I was united to a father of twelve and thirteen months, to know the knowledge that is truth and to know the knowledge that is against the truth ; uphold, then, O gods, the due times of my life that I may win immortality. By my words of truth, by my toils and sufferings, I am time, I am dependent on time." "Who art thou?" "I am thyself." Then he lets him proceed beyond.¶ (2.)

He* having reached the divine road, goes to the world of Agni, thence to the world of Váyu, thence to the world of Varuna, thence to the world of Indra, thence to the world of Prajápati,† thence to the world of Brahmá.‡ Verily in that

* The other recension has "it gladdens them not."

† This is the secret (*Samvrita*) place, concerning which Chitra had asked S'vetaketu.

‡ The Brihad Árany. VI. 2 is a complete commentary on S'ankara's explanation of this passage.

§ Cf. Brihad Árany. VI. 2, 9 and S'ankaráchárya's commentary.

|| By the year is here understood "life."

¶ The guru sees that he is equally afraid of swarga and of hell, each involving only a new succession of births ; and so causes him by his knowledge of Brahma to obtain final liberation.

* When the student dies, who knows the conditioned Brahmá, his soul goes forth through the door of the coronal artery, by the light of the entrance of the heart. Cf. Brihad Ár. IV. 4, 2.   † Virát.   ‡ Hiranyagarbha.

world of Brahmá are the Lake of enemies ;* the sacrifice-destroying moments ;† the Age-less river ; the Hya tree ;‡ the Sálajya city ;§ the impregnable Palace ;|| Indra and Prajápati¶ the door keepers ; Brahmá's hall Vibhu ;* his throne Vichakshana ;† his couch of unmeasured splendour ; and his wife (nature), the cause of the mind, and her reflection, the cause of the eye, who weave the worlds like flowers ; and the Apsarasas, the mothers of all,† the undecaying ;§ and the streams that roll on to the knowledge of Brahmá.|| Onward the knower advances ; Brahmá cries to his attendants, “ Run and meet him with the glory due to me ; he has gained the age-less river, he shall never grow old.” (3.)

Five hundred Apsarasas go to meet him, one hundred with fruits in their hands,¶ one hundred with perfumes in their hands, one hundred with garlands in their hands, one hundred with garments in their hands, one hundred with pounded aromatics in their hands ; they adorn him with the adornment of Brahmá.* He, adorned with the adornment of

* The lake that stops the entrance into the world of Brahmá, its depth equal to an hundred oceans, and its dark waters ever flowing, —named Ara, as composed of the enemies (*ari*) desire, wrath, &c. 'S.

† The moments, as producing desire, wrath, &c., destroy the sacrifice or proper adoration for the attainment of Brahmá. Dr. Weber proposes to explain *yeshṭi* as an irregular form for *yashṭi*, instead of adopting S'ankara's forced derivation *yá + ishṭi*.

‡ In the Chándogya Up. p. 559 we have similarly the *ara* and *uya* seas, the *Airamadiya* lake, and the neetar-dropping Peepul (*astwattah somasavanah*). There is a doubt whether the word should be *ila* or *ilpa*, but I have chosen the former as the Tailinga clearly reads *g*. The Persian translation has *J* —Dr. Weber compares the Yggdrasil of the Edda, but in fact every mythology has its reminiscence of the “tree of life.”

§ S'ankara's interpretation is simply etymological—“a city on the river, where along the bank are bowstrings, as large as a Sál tree, and a place abounding with water in various forms, rivers, lakes, wells, tanks, &c. and gardens inhabited by many heroes.”

¶ The Chánd. Up. has “the impregnable city” (*aparajitá púr*).

|| Váyu and 'Akása. 'S.

* SeiL egoism.—The Chánd. Up. has “a golden palace built by Brahmá,” *prabhu-vimita*.

† Intellect, the malat of the Sánkhya.

‡ SeiL the 'Srutis.

§ The knowledge of the 'Srutis.

|| Or perhaps “the maternal (creative) waters.”

¶ The other recension reads *phaya* for *phala*, which the comment explains by “ornaments.”

* The adornment worthy of Hiranyagarbha. 'S.

Brahmá, knowing Brahmá, advances toward Brahmá* everywhere. He comes to the lake of enemies, he crosses it by his mind.† When they who know only the present, come thereto, they are drowned. He comes to the sacrifice-destroying moments, they fly from him : He comes to the ageless river, he crosses it by his mind, then he shakes off his good and bad deeds [as a horse shakes his mane.‡] His dear kindred obtain his good deeds, his enemies obtain his bad deeds.§ Just as one driving swiftly in a chariot looks down on the two wheels revolving,|| so too he looks down on day and night, on good deeds and bad deeds, and on all the pairs ;¶ he, free from good deeds, free from bad deeds, knowing Brahmá, advances toward Brahmá. (4.)

He comes to the Ilya tree, the odour of Brahmá reaches him ;* he comes to the Sálajya city, the flavour of Brahmá reaches him ;† he comes to the impregnable Palace, the splendour of Brahmá reaches him ;‡ he comes to the door-keepers Indra and Prajápati ; they fly from him ; he comes to the hall Vibhu, the glory of Brahmá§ reaches him ; he comes to his throne Vichakshaná, the Sámas Brihad and Rathantara|| are its eastern feet, the Sámas S'yaita and Naudhasa¶ its western feet, the Sámas Vairúpa and Vairája its edges north and south, the Sámas S'ákvara and Raivata its edges east and west. this

* Brahmá in the form of Hiranyagarbha. 'S.

† The Ara lake, being the different passions, desires, &c. wants no boat but the mind to cross it. 'S.

‡ This illustration (*ἀναχαιτίξω*) is added by the comm., the *vá* of the original being expanded into *áswa iva*. The MSS. differ much in the word. I have adopted the *dhunute* of D. which seems meant also by the *dhunvate* of B. C. E.

§ To him friends and enemies are alike, but this is said to declare the importance of kindness or hostility shewn to him who knows Brahmá. 'S.

|| He sees them rolling round, their different parts successively coming in contact with the ground,—he himself having no such contact.

¶ Light and shadow, hot and cold, &c. 'S.

* By the nose.

† By the tongue.

‡ By the eye.

§ The glory of Brahmá i. e. the feeling of pride that I am Brahmá, reaches him by the mind. 'S.

|| With this curious mystical description compare that of *Vrátya's* throne in the Atharva Veda xv. (Indische Studien, vol. i. p. 122.)

¶ These are the names of hymns in the Sáma Veda.

throne is knowledge; by knowledge he sees it all. He comes to the couch of unmeasured splendour; this is Prána.* Past and future are its two eastern feet, prosperity and earth its two western; the Sámas Bhadra and Yajnáyajníya are the short bars east and west, at the head and foot; the Sámas Bríhad and Rathantara the long bars north and south at the sides; the Riks and Sámas are the cornices east and west,† the Yajush verses the cornices south and north; the moon-beams the cushion, the Udgítha the coverlet, prosperity the pillow.‡ Thereon sits Brahmá.§ He, knowing the truth, first mounts thereon with one foot. Brahmá|| asks him, “Who art thou?” Let him then thus answer: (5.)

“I am time, I am what is in time; I am born from the womb of space, from the (self-manifesting) light of Brahma;¶ the seed of the year, the splendour of the past and the cause, the soul of all that is sensible and insensible,* and of the five elements. Thou art soul. What thou art, that am I.”† Brahmá says to him, “Who am I?” Let him answer, “Thou art the Truth.” “What is the truth?” “What is other than the gods (who preside over the senses) and the vital airs, that is *being* (*sat*); what is the gods and the vital airs, that is *that* (*tat*); all this is called by the word *sattva*, the Truth; such is all this (universe); all this art thou.” Thus he speaks to him. This is also said by a verse of the Veda. (6.)

* The vital air (*prána*) with its five operations, the power of action, superior to the senses. †S.

† *Pattiká* appears to be the Bengálí পটক, the moulding round the edge of the frame.

‡ Worldly prosperity was one of the feet, transcendental or Vaidic prosperity is now the pillow. †S.

§ The neuter Brahma, identified with Hiranyagarbha.

|| Seil. Hiranyagarbha. †S.

¶ Brahma is here called by the Commentator *S'abala* which appears to mean *saguna* as opposed to *nirguna*. The Comm. on the Maitráyaní Upanishad similarly says of Prajápati or Hiranyagarbha, “*Sat-s'abda-váchyád ajnána-s'abalát prathamam upannah.*” The Supreme Being is called S'abala when he first unites himself with ignorance to produce the creation; Prajápati is his first manifestation after that union.

* Sc. the four classes, *jaráguja*, *andaja*, *swedaja*, and *ubbijja*.

† In the original this is an obscure passage, and the obscurity is increased by the uncertainty of the readings of the MSS. As printed in the Sanskrit text, it

"The Yajur his belly, the Sáma his head, the Rik his form,—this is to be recognised as the indestructible Brahmá,—the great Rishi identified with Brahmá."

Brahmá says to him, "How dost thou obtain my male names?" "By the breath." "How neuter names?" "By the mind." "How female names?" "By the voice." "How smells?" "By the breath." "How forms?" "By the eye." "How sounds?" "By the ear." "How the flavours of food?" "By the tongue." "How actions?" "By the hands." "How joy and sorrow?" "By the body." "How pleasure, dalliance, offspring?" "By the organ of generation." "How journeys?" "By the feet." "How thoughts, that which is to be known, and desired?" "By intuition alone."* Then Brahmá says to him, 'The waters (and the other elements) are mine, therefore this world is thine.' Whatever victory belongs to Brahmá, whatever extended power, that victory *he* wins, that extended power *he* obtains, who knoweth thus, who knoweth thus. (7.)

would appear to mean "born from the womb of space as seed from a wife; the splendour of the year, the soul of the past and the cause; thou art the soul of the past and the cause; what thou art, that am I." The Comm. MSS. (except D.) read *etat* for *retas* and they all have *bháyai* for *bháryágai*; in the above translation I have followed the Comm. If I understand the Comm. aright, there are two readings mentioned there; *ákás'ád yonch sambhúto bháyai etat samvatsarasya tejo bhútasya bhútasyátmá*, and *ákás'ád yonch sambhúto bháyai etat samvatsarasya tejobhútasya bhútasyátmá*. The *etat* read by B. C. E. in the first reading must be wrong, as otherwise the irregular form *bháyai*, which all read and explain by *bháyáh*, would have become *bháyá* by Sandhi before *etat*.

* Although properly every thing is obtained by intuition (*prajná*), still speech &c. are intermediate instruments in the obtaining of names, &c. but in the case of thoughts, &c. there is no such intervening agent. Although pleasure and pain also are properly perceived by *prajná*, still the S'ruti says 'by the body' in accordance with such impressions as 'I have a pleasure in my foot,' 'I have a pain in my head,' &c. Although also speech is the instrument in the obtaining of all names, and breath without life is no instrument, and the mind is a common instrument in all perceptions,—still as the external organs do not immediately gain the impression of what is neuter as they do of what is male or female, we may allow that mind has a peculiar influence in regard to neuter names. Although too breath without life is no instrument, yet as it helps the voice in its functions, breath and voice may be called the instruments in the obtaining of names. Prána, being masculine, obtains male names, and speech, being feminine, female names.

'S.

SECOND CHAPTER.

*'Prána is Brahma,'† thus said Kaushítaki. Of this prána identical with Brahma, the mind is the messenger, the eye the guard, the ear the doorkeeper, the speech the tirewoman. He who knows mind as the messenger of prána which is Brahma, becomes himself possessed of the messenger; he who knows the eye as the guard becomes himself possessed of the guard; he who knows the ear as the doorkeeper becomes himself possessed of the doorkeeper; he who knows the speech as the tirewoman becomes himself possessed of the tirewoman. To him, this prána, identical with Brahma, all these deities‡ bring offerings, though he asketh not; thus to him (the worshipper), though he asketh not, all creatures bring offerings. Whoso thus knows, his is the secret vow, 'he will never beg.' Just as when one, having begged in a village and received nothing, sits down (saying), 'I will not eat hence even if they give it,' then the others forthwith invite him who had before rejected him. This is the character of him who asketh not, but the alms-givers invite him (saying) 'Let us give to thee.' (1.)

'Prána is Brahma,' thus said Paingya. In this prána, identical with Brahma, after the speech, the eye envelopes;§ after the eye, the ear envelopes; after the ear, the mind envelopes;

* In the first chapter was described the knowledge of the Couch and by the words, "He goes to the Couch of unmeasured splendour,—this is prána,"—hereby is declared the great power of prána. The worshipper is three-fold, good, middling, and bad; he who understands it with the proof, on once hearing, is the good; he who understands it only after hearing many times and after giving himself and his guru much trouble, is the bad; he who understanding what his guru says, cannot control his mind is the middling. He, either under his guru's instruction or another's, is to be led by various means to firm conviction,—hence the S'ruti commences the second chapter, to declare the worship of prána which produces unwavering conviction in the mind, and is a tree of life with innumerable fruits, and to announce certain external and internal works with various effects for one who knows it.—S'.

† The vital air which resides in the mouth, with its five functions, is Brahma, who is true knowledge and joy, the cause of the world.—S'.

‡ Mind, speech, &c. considered as deities.—S'.

§ The singular form *árundhate* is not easily explained, especially in *prána árundhate*. The Comm. reads *árundhe* except in the last clause where it seems to alter it to *prána árudhyate*. *A'run hatae* would seem to be the 3rd sing. either in a passive sense (= *árudhyate*,) or as meaning 'surrounds, envelopes.' Anque-

lence. Let him worship it as the Yajur; all beings are joined (yuj) to him for his excellence. Let him worship it as the Sáma; all beings bow (sannam) to him for his excellence. Let him worship it as beauty, let him worship it as glory, let him worship it as splendour. Just as this (bow) is among weapons, the most beautiful, the most glorious, the most splendid,—so he who knoweth thus is, among all beings, the most beautiful, the most glorious, the most splendid. This same prána,—connected with the sacrificial bricks, endued with the character of works and of a truth himself,*—does the adhwaryu purify. In it he weaves what has the character of the Yajur, in the Yajur the hotri weaves what has the character of the Rik, in the Rik the udgátri weaves what has the character of the Sáma. He this adhwaryu (prána) is the soul of the three Vedas,† he of a truth is the soul of Indra who knoweth thus. (6.)

Next‡ come the three forms of worship§ of the all-conquering Kaushitaki. The all-conquering Kaushitaki adores the rising sun, having put on the sacrificial thread, and brought water and thrice sprinkled the sacred cup (saying) “Thou art the scatterer,|| scatter away my sin.” In this way he adores the sun at high noon, ‘Thou art the utter scatterer, utterly scatter away my sin.’ In this way he adores the setting sun, ‘Thou art the complete scatterer, completely scatter away my sin.’ Whatever sin he has committed by day or by night, he complete-

* ‘This fire laid on the bricks, which is the means of sacrificial works, is also identical with prána, since prána is identical with the rik and this fire performs those works which are to be accomplished by riks, &c.; and I by it am identical with the rik;—I am the general soul prána, and this fire is I’—thus does the adhwaryu purify himself.—S’.

† The other recension reads *sa esha sarvayai trayividya yá átmá, esha u
crásyátmá*. The Comm. appears to explain the latter clause as “the soul of the three narratives of Kaushitaki, Paingya and ‘Sushkabringára.’” ‘*Sringagráhiká* is a phrase meaning ‘taking one by one,’ as a cowherd puts his cattle one by one in their stalls. It occurs again, in p. 81.

‡ Prána is external and internal. The external depends on the presiding deities, as a child; the sun also depends on the presiding deities, and it is also identical with Agni and Soma. The S'ruti first takes the external prána, and, to establish certain fruits therefrom, mentions certain kinds of worship.—S’.

§ These are three kinds of knowledge of the ádhidaivika or external prána.

|| i. e. thou flingest away the world as stubble, through thy knowledge of the soul.—S’.

ly scatters it away. So he who knoweth thus, in this way adores the sun, and whatever sin he commits by day or by night he completely scatters away. (7.)

Next, month by month, on the day after the new moon,* let him in this same way adore the moon when seen to the west of the sun, or let him throw towards it two young blades of grass (saying,) ‘That fair-proportioned heart of mine placed on the moon in the sky,† I hold myself as the knower thereof; may I never weep for evil concerning my children.’ His children die not before him. Such is the worship for one who has children born to him. Next is the worship for him who has no children. (Let him say) ‘Increase, O Soma, may vigour come to thee;‡ May the milky juices flow round thee, may the sacrificial offerings§;’ ‘That beam (named Sushumna) which the ádityas gladden.’ Having muttered these three ṛiks, let him turn his right arm round|| (saying), ‘Gladden not by our breath or children or cattle, him who hates us and whom we hate; gladden us by his breath, his children and his cattle. Thus I turn the turning of Indra, I turn the turning of the sun.’ (8.)

Next on the day of the full moon let him in this same way adore the moon when it is seen in front of him, (saying), ‘Thou art Soma, the brilliant, the wise, the five-mouthed, the lord of creatures. The Bráhman is one mouth of thine, with that mouth thou eatest kings, with that mouth make me to eat food. The king is one mouth of thine, with that mouth thou eatest common men, with that mouth make me to eat

* The other recension has only *amácdsyáyám*—‘Seeing the moon on the first day to the west of the sun in the so-called Sushumna ray.’ (For this ray, see Sáyana on Taitt. Sanhitá, vol. ii. p. 338.) The Comm. notices the reading followed in the text.

† In this and many of the subsequent verses there runs a continued latent allusion to an implied comparison between the husband as the sun or fire, and the wife as the moon.

‡ Rig Veda, i. 91, 16.

§ Ibid i. 91, 18. S'ankaránanda explains *rájá* by *vajinah* = *tanayán*, “children living on food.”

|| He brings his right arm opposite to the moon and then turns round as the words are uttered.

food. The hawk is one mouth of thine, with that mouth thou eatest birds, with that mouth make me to eat food. The fire is one mouth of thine, with that mouth thou eatest this world, with that mouth make me to eat food. The fifth mouth is in thee thyself, with that mouth thou eatest all beings, with that mouth make me to eat food. Destroy not our life or children or cattle; whoso hateth us and whomso we hate, destroy his life, his children, his cattle. Thus do I turn the turning of the deities, I turn the turning of the sun.' He, thus saying, turns his right arm round. (9.)

Next wishing to lie with his wife, let him touch her heart (saying)* "As joy is placed in thy heart, the lord of progeny, O fair one, so, O mistress of immortality, mayst thou never have sorrow concerning thy children." Her children die not before her. (10.)

Next, when returning after an absence from home, let a man smell his son's head† (saying), 'Thou arisest from me, limb by limb, above all art thou born from my heart; thou art verily my soul, my son; live thou an hundred years;' he then gives his name. 'Be thou a stone, be thou an axe, be thou as widely scattered gold;‡ thou art verily called splendour, my son. live thou an hundred years;' thus (saying) he calls him by his name. Then he embraces him, (saying), 'As Prajápati embraced his creatures for their weal, so I here embrace thee.' Then he whispers in his right ear, 'O Maghavan, O on-rusher, give to this one.'§ 'O Indra, bestow the best riches,'|| thus (saying), he whispers in his left ear. 'Cut not off my line (of posterity), vex not thyself, live thou the hundred years of life; I smell thy head calling thee by thy name,' thus (saying) let him

* This 'sloka and a corresponding one in Section 8, are confused in the two recensions.

† See Wilson's Hindu Drama, vol. ii. p. 45.

‡ On the commentator's authority I take *astritam* as an irregular form of *ástritam*,—otherwise it would have been more natural to take it as 'unscattered, hoarded'; or it might mean 'unconcealed.'

§ Rig V. iii. 36, 10. The text of the R. V. has *Asme* 'to us.'

|| Rig V. ii. 21, 6.

thrice smell his head. ‘I greet thee with the lowing sound of the cows,’ thus (saying) let him thrice make a lowing sound (*ching*) over his head. (11.)

Next prâna is called the death of the deities, (Daivah parimarah).* This Brahma shines forth when the fire blazes, it dies when it blazes not; the splendour of the fire goes to the sun, the prâna goes to the wind.† This Brahma shines forth when the sun is seen, it dies when it is not seen; the sun’s splendour goes to the moon, the prâna to the wind. This Brahma shines forth when the moon is seen, it dies when it is not seen; its splendour goes to the lightning, the prâna to the wind. This Brahma shines forth when the lightning flashes, it dies when it flashes not forth; its splendour goes to the quarters of space,‡ the prâna to the wind. All these deities having entered into the wind only, and having died in the wind, die not, therefore they rise again. Such is the topic of the deities,—now follows that of the soul.§ (12.)

This Brahma shines forth when it speaks by the speech, it dies when it speaks not; its splendour goes to the eye, the prâna to prâna. This Brahma shines forth when it sees by the eye, it dies when it sees not; its splendour goes to the ear, the prâna to prâna. This Brahma shines forth when it hears by the ear, it dies when it hears not; its splendour goes to the mind, the prâna to prâna. This Brahma shines forth when it thinks by the mind, it dies when it thinks not; its splendour goes to prâna, the prâna to prâna. All these deities, having thus entered into prâna only, and having died in prâna, die not; therefore they rise again. Therefore if both mountain ranges, the Southern|| and the Northern, should close in

* Seil, they all die round it. Cf. the last chapter of the Aitareya Br. translated by Colebrooke.

† Prâna is here the internal cause of effort, *cheshtâ-hetu*, i. e. volition. The wind is the external prâna, dependent on the deities, of Section 7.

‡ The other recension has “its splendour goes to the wind,” which carries out the idea much better. Otherwise the quarters of space must be taken to represent the wind.

§ The S’ruti now takes up the internal prâna, dependent on the soul, of § 7.

|| Was the Vindhya still, in the author’s time, the unpassed boundary of *η οἰκουμένη* to the Hindûs? •

on him who knoweth thus,* threatening to destroy him, they would harm him not. Then those who hate him and those whom he himself hates, die round him on every side. (13.)

Next comes the accepting the pre-eminence (of prāṇa). These deities,† contending each for his own pre-eminence, went out from this body. It lay breathing not, dry, a very log of wood. Then speech entered into it; it spoke by speech, still it lay. Then the sight entered into it; it spoke by speech, it saw by sight,—still it lay. Then the hearing entered into it; it spoke by speech, it saw by sight, it heard by hearing,—still it lay. Then the mind entered into it; it spoke by speech, it saw by sight, it heard by hearing, it thought by mind,—still it lay. Then prāṇa‡ entered into it,—it rose up from its place. All these deities, having recognised the pre-eminence to be in prāṇa, having honoured prāṇa as alone the soul of knowledge, went out from this body with all these.§ Then they went to heaven|| lost in the wind,¶ identified with the ether.* So too he who knoweth thus, having recognised the pre-eminence to be in prāṇa, having honoured prāṇa as alone the soul of knowledge, goes out from this body† with all these (five vital airs). He goes to heaven, lost in the wind, identified with ether; he goes to that, wherein those deities abide. With the immortality of the deities, doth he become immortal who knoweth thus. (14.)

* Dr. Weber remarks that the *vidhwánsa* of the other recension is only an irregular form for *vidhwánsam*. The commentator, taking it as the nom. plur., has been driven to great straits to explain the grammatical construction.

† Speech and the rest.

‡ Prāṇa, i. e. the five vital airs.

§ Speech, &c. no longer rested in their own individuality, but acknowledged that there was no distinction between them,—the several organs are really one as the five vital airs are one.—S'.

|| Identified with fire, &c.

¶ The external prāṇa, dependent on the deities.

* The Comm. reads *váyupratishṭhah*, i. e. abiding, as in a refuge, in the thought of the pre-eminence of prāṇa. He explains *ākás'átmánah*, “whose soul is all pervading as the ether.”

† He abandons the self-consciousness connected with bodily existence.

Next follows the father's tradition* to the son. Thus do they in truth relate it. The father, when about to die, calls his son. Having spread the house with new grass, and duly laid the fire, and placed† a vessel of water with a pot of rice,—clothed with an unworn garment; the father lies (awaiting him). The son having come approaches him from above,‡ having touched all his organs with his own organs; or else let the father perform the tradition with his son seated in front of him. Then he delivers the organs over. "Let me place my speech in thee," saith the father; "I take thy speech in me," saith the son. "Let me place my breath in thee," saith the father; "I take thy breath§ in me," saith the son. "Let me place my sight in thee," saith the father; "I take thy sight in me," saith the son. "Let me place my hearing in thee," saith the father; "I take thy hearing in me," saith the son. "Let me place my flavours of food in thee," saith the father; "I take thy flavours of food in me," saith the son. "Let me place my actions in thee," saith the father; "I take thy actions in me," saith the son. "Let me place my pleasure and pain in thee," saith the father; "I take thy pleasure and pain in me," saith the son. "Let me place my enjoyment, dalliance and offspring in thee," saith the father; "I take thy enjoyment, dalliance and offspring in me," saith the son. "Let me place my walking in thee," saith the father; "I take thy walking in me," saith the son. "Let me place my mind|| in thee," saith the father; "I take thy mind in me," saith the son. "Let me place my knowledge in thee," saith the father; "I take thy knowledge in me," saith the son. Or if the father be unable

* Cf. *Brihad Arany.* i. 5, 17.

† The Comm. adds "to the north or east of the fire."

‡ The other recension reads, "on the son's coming the father, clothed in white, meets him from above, having touched, &c.;" the Comm. notices the reading in the text.

§ The organ of smell.

|| The other recension reads, instead of the tradition of the mind and knowledge, that of the thoughts, what is to be known and the desires, cf. i. 7.

The other recension also omits the alternative in the case of the father's being unable to speak, as the various reading, quoted in the Comm., extends from p. 70 l. 20 to p. 71, l. 11,—this passage being, as usual, omitted in the MSS. B. C. but given in D. E.

to speak much, let him say at once, “Let me place my vital airs in thee,” and let the son say, “I take thy vital airs in me.” Then the son goes out, having walked round his father, keeping his right side towards him, and the father cries after him “May glory, holiness and honour attend thee.” Then the son looks back over his left shoulder, holding his hand or the end of his garment before his face, (saying,) “Obtain thou the swarga worlds and thy desires.” Should the father afterwards recover let him dwell in the authority of his son (as a guest); or let him become a wandering ascetic. If he dies, thus let them cause the son duly to receive the tradition, as the tradition is to be given.* (15.)

THIRD CHAPTER.†

Pratardana verily, the son of Divodásá, went to the loved mansion of Indra, by (the sacrifice of) battle and by manly valour;‡ Indra said to him, “Oh Pratardana, choose a boon.” Pratardana answered, “Choose thou for me what thou t^hekest best for man.” Indra said to him, “The superior§ chooses not for the inferior; choose thou for thyself.” Pratardana said, “Let not the inferior (choose).”|| Indra swerved not from tho

* Anquetil adds as a note, “hoc testamento pater ens suum totum ad filium suum transfert, in illum transfundit et sic in eo et deinceps in filii filio vivit, unde opera religionis, quae perficere non potuit, à filio absoluta, sedes beatas patri aperiunt. His vinculis paternus amor et pietas in parentes quasi indissolubili modo astringuntur, et continuâ serie in duobus mundis, inferiori et superiori, homines ex uno orti in unum resolvendi sibi invicem connectuntur.”

† The S'ruti now proceeds to describe that knowledge of Brahma, for the sake of which the conditioned paryankopásaná and práṇopásaná have been before described. To establish a belief in its reality, a story is related, where the pupil is Pratardana of Kásí, endowed with power, glory, &c. superior to the gods, and desiring this knowledge of Brahma, and the teacher is Indra, bound with the bond of truth, though himself desiring to conceal this knowledge from men. S'.

‡ Cf. Bhagavad Gítá, ii. 37.

§ The Comm. takes *vārah* as irregularly put for the accusative, and renders it “one chooses not a boon for another.”

|| It might also mean “Let not the boon become no boon.” The Comm. takes *avarah* as meaning the previously promised boon and reads *me* for *má*.

truth, for Indra is truth; Indra said to him, "Verily know me;* this I think the best for man, that he should know me. I slew the three-headed son of Twashtri;† I gave‡ to the wolves the devotees the Arunmukhas;§ violating many a treaty I slew the hosts of Prahlada; (I slew) the sons of Puloman in the sky and the Kálakanjas on the earth, and not one hair of my head was harmed. Whoso knows me, by no deed soever is his future bliss harmed, not by theft, not by a Bráhman's murder, nor by a mother's murder, nor by a father's murder; nor, if he wishes to commit sin, departs the bloom from his face."|| (1.)

Indra said, "I am prána.¶ Worship me as identical with knowledge, as life, as immortal; life is prána, prána is life. While prána abides in this body, so long does life abide. By prána a man obtains in this world immortality;* by knowledge he obtains true resolve. He who worships me as life and immortal, reaches

* Me who am alone worthy of the title of 'I.' S.

† Cf. Indische Studien, i. p. 410.

‡ The following passage from the Aitareya Bráhmaṇa (VII. 28) is the best commentary on these words of Indra.

'When the gods excluded Indra from the sacrifices, (saying) "he has slain Vis'warúpa the son of Twashtri, he has slain Vritra, he has given the devotees (i. e. 'asuras in that disguise,' Sáyaṇa) to the wolves, he has killed the Arurmaghas (i. e. 'asuras in the form of Bráhmans,' Sáyaṇa) and he has contradicted the words of his guru Vrihaspati,"—then was Indra debarred from drinking the soma juice and after him were debarred also all the Kshatriyas. At length Indra regained the right of the soma juice (by seizing) that very Twashtri's Soma, but the Kshatriya caste remains excluded to this day.'

§ The Comm. explains the Arunmukhas as those in whose mouths the reading of the Veda is not. In the Taittiríya Sañhitá, ii. 4, 9, we read "when the devotees were being eaten, their skulls fell on the earth and became date-palms, while the liquid part flew up and became the fruit of the capparis aphylla." Sáyaṇa there quotes this passage and describes the devotees as those who, having obtained the fourth áśrama, neglected the study of Vedánta.—In the Mahábh. vol. i. p. 644, we have "the great city called Hiranyapura, inhabited by the Paulomas and the Dánavas the Kálakanjas."

|| Scil. the knowledge of the identity of the individual and Supreme soul obliterates every sin.

In the original *nítam* = *mukhakánti*. May we compare Statius' "natat ignis in ore Purpureus?"—The phrase is probably taken from a passage in the Taittiríya Sañhitá, (iii. 1, 1.) *Násya nítam na haro vyeti*. Sáyaṇa, however, there gives a different explanation *násya krishnam pápam bhavati, na tejo vigatam bhavati*.

¶ Prána = the active power, *kriyás'akti*; prajná = the cognitive power, *jnánás'akti*.

* The Comm. has a differen' reading "by prána he obtains immortality in the next world."

his full life* in this world, and in heaven obtains immortality and becomes indestructible." (Pratardana said) "Therefore say some, the prāṇas† become one, for none at the same time can make known a name by the speech, a form by the eye, a sound by the ear, a thought by the mind; the prāṇas, having become one, make known all these one by one. Thus when speech speaks, all the prāṇas speak after it;‡ when the eye sees, all the prāṇas see after it; when the ear hears, all the prāṇas hear after it; when the mind thinks, all the prāṇas think after it; when the breath breathes, all the prāṇas breathe after it." Indra answered, "Thus indeed it is, but the highest weal belongs only to the prāṇas.§ (2.)

"One lives bereft of speech, for we see the dumb; one lives bereft of sight, for we see the blind; one lives bereft of hearing, for we see the deaf; one lives bereft of mind, for we see infants; one lives bereft of arms and bereft of legs, for we see it thus. Hence verily prāṇa is identical with knowledge (prajnā).|| Having assumed this body it raises it up, therefore let men worship this as Uktha;¶ it is thus that we find everything in prāṇa. What prāṇa is, that is knowledge;* what knowledge is, that is prāṇa.—This is the only true vision of prāṇa, this its true knowledge. When a man is so asleep that he sees no dream soever, then he becomes absorbed in this prāṇa.† Then‡ the speech enters into it with all names, the eye enters into it with all forms, the hearing enters into it with all

* "A hundred years is the life of man."—S'ṛuti.

† SeiL. the organs of sensation and action, *indriyāni*.

‡ SeiL. each performs its proper function after an interval, however impereceptible; by "speaking, hearing, &c. after it" is meant that the proper function of each is subordinated to the leading one in each case.

§ This is intended to answer the objection that if each organ has its temporary superiority over the rest, why do we give such a superiority to prāṇa? The prāṇas here mentioned are the five functions of prāṇa.

|| The so-called power of action is also the so-called power of knowledge.

¶ An etymological play on words. *Uktha* quasi *uttha*.

* Knowledge (prajnā) here means the Supreme Soul; this and the individual prāṇa (*pancharittih prāṇah*) are identical.

† The power of knowledge is hidden and the man only exists in the vital air, as the power of action.

‡ The organs are absorbed with their objects in the soul.

truth, for Indra is truth; Indra said to him, "Verily know me;* this I think the best for man, that he should know me. I slew the three-headed son of Twashṭri;† I gave‡ to the wolves the devotees the Arunmukhas;§ violating many a treaty I slew the hosts of Prahláda, (I slew) the sons of Puloman in the sky and the Kálakánjas on the earth, and not one hair of my head was harmed. Whoso knows me, by no deed soever is his future bliss harmed, not by theft, not by a Bráhman's murder, nor by a mother's murder, nor by a father's murder; nor, if he wishes to commit sin, departs the bloom from his face."|| (1.)

Indra said, "I am práṇa.¶ Worship me as identical with knowledge, as life, as immortal; life is práṇa, práṇa is life. While práṇa abides in this body, so long does life abide. By práṇa a man obtains in this world immortality;* by knowledge he obtains true resolve. He who worships me as life and immortal, reaches

* Me who am alone worthy of the title of 'I.' S'.

† Cf. Indische Studien, i, p. 410.

‡ The following passage from the Aitareya Bráhmaṇa (VII. 28) is the best commentary on these words of Indra.

'When the gods excluded Indra from the sacrifices, (saying) "he has slain Viswarúpa the son of Twashṭri, he has slain Vṛitra, he has given the devotees (i. e. 'asuras in that disguise,' Sáyana) to the wolves, he has killed the Arunmaghas (i. e. 'asuras in the form of Bráhmans,' Sáyana) and he has contradicted the words of his guru Vṛihaspati,"—then was Indra debarred from drinking the soma juice and after him were debarred also all the Kshatriyas. At length Indra regained the right of the soma juice (by seizing) that very Twashṭri's Soma, but the Kshatriya caste remains excluded to this day.'

§ The Comm. explains the Arunmukhas as those in whose mouths the reading of the Veda is not. In the Taittiriya Sanhitá, ii. 4, 9, we read "when the devotees were being eaten, their skulls fell on the earth and became date-palms, while the liquid part flew up and became the fruit of the capparis aphylla." Sáyana there quotes this passage and describes the devotees as those who, having obtained the fourth áśrama, neglected the study of Vedánta.—In the Mahábh. vol. i. p. 644, we have "the great city called Hiranyapura, inhabited by the Paulomas and the Dánavas the Kálakanjas."

|| Scil. the knowledge of the identity of the individual and Supreme soul obliterates every sin.

In the original *nílam* = *mukhakánti*. May we compare Statius' "natat ignis in ore Purpureus?"—The phrase is probably taken from a passage in the Taittiriya Sanhitá, (iii. 1, 1.) *Násya nílam na haro ryeti*. Sáyana, however, there gives a different explanation *násya krishnam pápam bhavati, na tejo vigatam bhavati*.

¶ Práṇa = the active power, *kriyás'akti*; prajná = the cognitive power, *juánas'akti*.

* The Comm. has a different reading "by práṇa he obtains immortality in the next world."

his full life* in this world, and in heaven obtains immortality and becomes indestructible." (Pratardana said) "Therefore say some, the prāṇas† become one, for none at the same time can make known a name by the speech, a form by the eye, a sound by the ear, a thought by the mind; the prāṇas, having become one, make known all these one by one. Thus when speech speaks, all the prāṇas speak after it;‡ when the eye sees, all the prāṇas see after it; when the ear hears, all the prāṇas hear after it; when the mind thinks, all the prāṇas think after it; when the breath breathes, all the prāṇas breathe after it." Indra answered, "Thus indeed it is, but the highest weal belongs only to the prāṇas.§ (2.)

"One lives bereft of speech, for we see the dumb; one lives bereft of sight, for we see the blind; one lives bereft of hearing, for we see the deaf; one lives bereft of mind, for we see infants; one lives bereft of arms and bereft of legs, for we see it thus. Hence verily prāṇa is identical with knowledge (prajnā).|| Having assumed this body it raises it up, therefore let men worship this as Uktha;¶ it is thus that we find everything in prāṇa. What prāṇa is, that is knowledge;* what knowledge is, that is prāṇa.—This is the only true vision of prāṇa, this its true knowledge. When a man is so asleep that he sees no dream soever, then he becomes absorbed in this prāṇa.† Then‡ the speech enters into it with all names, the eye enters into it with all forms, the hearing enters into it with all

* "A hundred years is the life of man."—S'ṛuti.

† Scil. the organs of sensation and action, *indriyāni*.

‡ Scil. each performs its proper function after an interval, however imperceptible; by "speaking, hearing, &c. after it" is meant that the proper function of each is subordinated to the leading one in each case.

§ This is intended to answer the objection that if each organ has its temporary superiority over the rest, why do we give such a superiority to prāṇa? The prāṇas here mentioned are the five functions of prāṇa.

|| The so-called power of action is also the so-called power of knowledge.

¶ An etymological play on words. *Uktha* quasi *uttha*.

* Knowledge (*prajnā*) here means the Supreme Soul; this and the individual *prāṇa* (*panchavrittih prānah*) are identical.

† The power of knowledge is hidden and the man only exists in the vital air, as the power of action.

‡ The organs are absorbed with their objects in the soul.

sounds, the mind enters into it with all thoughts. When the man awakes, as from blazing fire sparks go forth in all directions, so from this soul* all the prāṇas go forth to their several stations ; from the prāṇas go forth the devas,† from the devas the worlds. This Prāṇa is alone identical with knowledge, having assumed this body it raises it up, therefore let him worship this as the true Uktha. Thus do we find all in Prāṇa. What Prāṇa is, that is knowledge, (Prajná) what knowledge is, that is Prāṇa. This‡ is the final proof thereof, this its true understanding. When yonder man, sick, about to die and very feeble, falls into fainting, his friends (standing around) say, ‘His mind has departed, he hears not, he sees not, he speaks not with his speech, he thinks not ;’ then he becomes absorbed in this prāṇa ; then the speech enters it with all names, the eye enters it with all forms, the hearing enters it with all sounds, the mind enters it with all thoughts. When he departs from this body, he departs with all these.§ (3.)

“ All names,|| which are verily speech, are left in him, by speech he obtains all names ; all odours, which are verily prāṇa, are left in him, by prāṇa he obtains all odours ; all forms, which are verily the eye, are left in him, by the eye he obtains all forms ; all sounds, which are verily the ear, are left in him, by the ear he obtains all sounds ; all thoughts, which are verily the mind, are left in him, by the mind he obtains all thoughts. Together they two ¶ dwell in this body, together they two

* Scil. the universal soul, which is itself joy,—concealed under the disguise of prāṇa.—The prāṇas are speech, &c.

† Agni, &c. presiding over speech, &c.—The worlds are here names, &c.

‡ Having shown that the living man is really prāṇa, he proceeds to shew that in death too the dying man is to be called prāṇa.

§ Scil. to another body.

|| The other recension reads this differently, ‘ verily speech dismisses all names from him, by speech he obtains all names ;’ and so on in the other clauses. The Comm. explains it, “ not only is speech absorbed in prāṇa but prāṇa with speech obtains all names—speech is not absorbed without its object.”

¶ Prāṇa and prajná—the general soul as conditioned by the powers of action and knowledge.

depart from it. Now will we explain how in this same knowledge (Prajná) all beings are also absorbed. (4.)

“Speech verily milked* one portion thereof; its object, the name, was placed outside as a rudimentary element; the vital air verily milked a portion thereof; its object, the smell, was placed outside as a rudimentary element; the eye verily milked a portion thereof; its object, the form, was placed outside as a rudimentary element; the ear verily milked a portion thereof; its object, the sound, was placed outside as a rudimentary element; the tongue verily milked a portion thereof; its object, the taste of food, was placed outside as a rudimentary element; the two hands verily milked a portion thereof; their object, action, was placed outside as a rudimentary element; the body verily milked a portion thereof; its objects, pleasure and pain, were placed outside as a rudimentary element; the organ of generation verily milked a portion thereof; its objects, enjoyment, dalliance and offspring were placed outside as a rudimentary element; the feet verily milked a portion thereof; their objects, walkings, were placed outside as a rudimentary element; the mind verily milked a portion thereof; its objects, thought and desires, were placed outside as a rudimentary element. (5.)

“Having mounted† by Prajná on speech‡, he finds by speech all names; having mounted by Prajná on the vital air,§ he finds by the vital air all odours; having mounted by Prajná

* I have followed the Comm. in taking अदृष्टः as = अदृकुर्वन्, but I prefer the reading of the other recension अदृश्वं, the past participle of वृत् or अद्व,—“speech, &c. were portions, severally lifted up from prajná.”

† “The organ of sense cannot exist without prajná, nor the objects of sense be obtained without the organ, therefore,—on the principle, when one thing cannot exist without another that thing is said to be identical with the other,—just as the cloth being never perceived without the threads, is identical with them, or the (false perception of) silver being never found without the mother of pearl is identical with it, so the objects of sense being never found without the organs are identical with them, and the organs being never found without prajná are identical with prajná.” ‘S.

‡ The Comm. renders it here and in the other clauses “by Prajná mounted on speech, (Prajná) by speech finds all names.” I prefer making “the man” the subject of *āpnoti*.

§ Prána is here used, as it often is elsewhere, for the organ of smell.

on the eye, he finds by the eye all forms ; having mounted by Prajná on the ear, he finds by the ear all sounds ; having mounted by Prajná on the tongue, he finds by the tongue all flavours of food ; having mounted by Prajná on the hands, he finds by the hands all actions ; having mounted by Prajná on the body, he finds by the body pleasure and pain ; having mounted by Prajná on the organ of generation, he finds by the organ of generation enjoyment, dalliance and offspring ; having mounted by Prajná on the feet, he finds by the feet all walkings ; having mounted by Prajná on the mind, he finds by the mind all thoughts. (6.)

"Verily, bereft of prajná, the speech can make known no name soever,—‘ My mind,’ it says,* ‘ was elsewhere, I perceived not that name.’ Verily, bereft of prajná, the vital air can make known no odour soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that odour.’ Verily, bereft of prajná, the eye can make known no form soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that form.’ Verily, bereft of prajná, the ear can make known no sound soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that sound.’ Verily, bereft of prajná, the tongue can make known no flavour of food soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that flavour.’ Verily, bereft of prajná, the hands can make known no action soever,—‘ Our mind,’ they say, ‘ was elsewhere, we perceived not that action.’ Verily, bereft of prajná, the body† can make known no pleasure, no pain soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that pleasure nor that pain.’ Verily, bereft of prajná, the organ of generation can make known no enjoyment nor dalliance nor offspring soever,—‘ My mind,’ it says, ‘ was elsewhere, I perceived not that enjoyment nor dalliance nor offspring.’ Verily, bereft of prajná, the feet can make known no walking soever,—‘ Our mind,’ they say, ‘ was elsewhere, we perceived not that walking.’ Verily, bereft of

* The other recension makes the man, not the organs, say this. Hence in the case of the hands, &c., it reads “*My mind was elsewhere,*” &c.

† The body is here inserted among the organs, since it in a manner does receive external impressions ; or more probably it here implies the skin, the organ of touch. 'S.

prajná, no thought can be completed, nor any thing known which should be known. (7.)

"Let not* a man wish to know† the speech, let him know the speaker;‡ let not a man wish to know the smell, let him know the smeller; let not a man wish to know the form, let him know the seer; let not a man wish to know the sound, let him know the hearer; let not a man wish to know the flavour of food, let him know the knower; let not a man wish to know the action, let him know the agent; let not a man wish to know the pleasure and pain, let him know the knower of the pleasure and pain; let not a man wish to know enjoyment, dalliance nor offspring, let him know the knower of the enjoyment, dalliance and offspring; let not a man wish to know the walking, let him know the walker; let not a man wish to know the mind, let him know the thinker. Verily these§ ten rudimentary|| elements depend on prajná; and the ten¶ rudiments of prajná depend on the elements. Were there no rudimentary elements, there would be no rudiments of prajná; were there no rudiments of prajná, there would be no rudimentary elements; from either alone no form would be accomplished. There is no division of this union; just as the circumference of a wheel is placed upon the spokes and the spokes upon the nave, so the rudimentary elements are placed upon the rudiments of prajná, and the rudiments of prajná are placed upon

* If Prajná and the organs are identical, then since there is a previous command 'Worship me as life, immortal, &c.' (see above Sect. 2,) does this intimate that speech only is to be worshipped and known? This doubt is now answered. 'S.

† The *jijnásá* is the keyword of Hindu philosophy,—the wish to know in order to obtain emancipation,—knowledge in this sense being indeed 'power.'

‡ The speaker, sc. the soul, the witness of the activity of all the organs, itself identical with joy. 'S.—The Comm. adds that speech and mind here stand for all the organs; while the eight intermediate clauses represent all the objects, including those of speech and mind.

§ The different sets in §§ 5, 6, 7 represent the ten organs (*indriyáni*) and mind, and their several objects, as the body stands for the skin, and pleasure and pain for touch; as only ten are mentioned here, mind is now omitted, but it is understood as included in the organs, and its object may be similarly understood as included in their objects.

|| The various objects, as the thing spoken, &c.

¶ Speech, &c.

prána.* This Prána† is verily prajná, it is joy, it is eternally young, and immortal; it is not increased by good deeds, it is not decreased by bad deeds. Verily him it causes to do good deeds,‡ whom it desires to uplift from these worlds; while him it causes to do bad deeds whom it desires to sink down. This is the guardian of the world, this the king of the world, this the lord of the world, this is my soul. Thus let a man know, thus let a man know.” (8.)

FOURTH CHAPTER.§

Now|| Gárgya, the son of Baláka, was renowned as a reader of the Veda. He wandered about and sojourned¶ among the Usínaras, the Matsyas, the Kurus, the Panchálas, the Kás'is and the Videhas. He came to Ajátásatru, the king of the Kás'is, and said, “Let me tell thee Brahma.” Ajátas'atru said to him, “I give thee one thousand cows for these words of thine. Many are the persons who run hither (foolishly) crying,* ‘Janaka, Janaka.’” (1.)†

* The vital air, proceeding through the nose and mouth.

† The true Prána, which develops itself in the thought that is identical with prajná,—endowed with eternal self-manifesting prajná,—the soul, which is alone worthy of the name of “ego.” 'S.

‡ Even if the man himself be not willing,—just as a demon, possessing a person's body, itself remaining without action makes the owner perform various actions. 'S.

§ This chapter is also found with some variations in the second Book of the Bríhad Áranyaka.

|| A doubt may arise in the hearer's mind,—“Prána alone is the soul distinguished by consciousness and possessing the qualities of joy, &c.” To remove this error, the Sruti proceeds to describe another conscious Being, identical with joy, beyond Prána, which loses its consciousness in deep sleep. At the same time a legend is told to show how hard it is for the self-conceited to attain the knowledge of Brahma. 'S.

¶ The curious form सवसन् may be irregular for संवसन् (cf. वेति for अति, iii. 1); the construction can hardly admit of स वसन्. The MSS. of the Comm. vary very much in writing it, though the texts in both recensions agree.

* They cry, ‘Our father Janaka is a giver and speaker of the knowledge of Brahma with the means thereto,’ and they run to me, knowing not whether I am really such or no. 'S.

† I omit the second Sect. (cf. § 18 of the other recension) as it is merely a recapitulation and only intelligible in the original.

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the sun.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the vast one, clothed in white raiment,* all-excelling, the head of all beings; whoso thus adores him, excels all and becomes the head of all beings.”† (2.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the moon.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of food; whoso thus adores him, becomes the soul of food.” (3.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the lightning.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of truth;‡ whoso thus adores him, becomes the soul of truth.” (4.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the thundercloud.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of sound; whoso thus adores him, becomes the soul of sound.” (5.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the wind.”§ Ajáta'satru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as Indra, whom none can stay, whose hosts are unconquerable; whoso thus adores him, becomes a conqueror, unconquerable by others, and himself conquering others.” (6.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the ether.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the full and actionless Brahma; whoso thus adores him, is filled with progeny, cattle, fame, holiness, and swarga, and accomplishes his full life in this world.”|| (7.)

* The Comm. refers to the Brihad A. as giving these qualities to the Purusha in the moon; as the moon is the Sushumna ray of the sun, there is no inconsistency in their being also qualities of the sun.

† Under whatever qualities he adores Brahma, he himself becomes possessed of those qualities. 'S.

‡ The other recension has “the soul of splendour.”

§ The two recensions often differ in the order of the dialogue as well as in other points; thus the second recension transposes § 7 and § 6, and reads §§ 10—15 in the order 10, 12, 13, 11, 15, 14.

|| One hundred years. 'S.

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the fire." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the irresistible; whoso thus adores him, becomes irresistible among others."* (8.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the waters." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the soul of light;† whoso thus adores him, becomes the soul of light." Thus far the adoration depending on the deities,—now that which depends on the soul. (9.)

The son of Baláka said "I adore him who is the spirit in the mirror." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the reflection; whoso thus adores him, is born truly reflected in his children, not falsely reflected." (10.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the shadow." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the double and inseparable; whoso thus adores him, obtains (offspring) from the double,‡ and himself becomes doubled.§ (11).

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in the echo." Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as the life; whoso thus adores him, faints not before his time." (12.)

The son of Baláka said, "I adore him who is the spirit in sound."|| Ajátas'atru said, "Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as death; whoso thus adores him, dies not before his time." (13.)

* The other recension reads *anv-esha* for *anyeshu*, "he follows the adoration."

† The other recension has "the soul of the name." The Schol. notices the reading of another S'ákhá (i. e. Brihad Áraṇy.) *pratirúpa*.

‡ i. e. the wife.

§ In his children, grand-children, &c.—The other recension puts this close in § 12, and here has "I adore him as death; whoso thus adores him, his children die not before their time."

|| In the other recension, "I adore him who as sound follows the spirit. Ajátas'atru said, Speak not proudly, speak not proudly of this; I adore him as life; whoso thus adores him, neither himself nor his children faint before their time."

The son of Baláka said, “I adore him who as that sleeping spirit, goes forth by sleep.”* Ajás'atru said “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as king Yama ; whoso thus adores him, to him all this (world) is subdued for his weal.” (14.)

The son of Baláka said “I adore him who is the spirit in the body.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as Prajápati ; whoso thus adores him, is multiplied in children, cattle, glory, holiness, heaven ; and accomplishes his full life.” (15.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the right eye.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as the soul of speech, the soul of fire, the soul of splendour ; whoso thus adores him, becomes the soul of all these.” (16.)

The son of Baláka said, “I adore him who is the spirit in the left eye.” Ajás'atru said, “Speak not proudly, speak not proudly of this ; I adore him as the soul of truth, the soul of the lightning, the soul of light ; whoso thus adores him, becomes the soul of all these.” (17.)

Then verily the son of Baláka became silent. Ajás'atru said to him, “Thus far only (reaches thy knowledge) O son of Baláka ?” “Thus far only,” he replied. Ajás'atru said, “ Speak not proudly without cause, (saying) ‘Let me tell thee Brahma.’ O son of Baláka, He who is the maker of these spirits, whose work is all this, *He* verily is the Being to be known.” Then truly the son of Baláka came up to him with fuel in his hand, saying, “Let me attend thee (as my guru).” Ajás'atru said to him, “This I consider contrary to nature that a Kshatriya should instruct a Bráhman.† Come, I will tell thee all I know.” Then having taken him by the

* The Comm. interprets this as *swapnayá (swapnena) charati*; otherwise it would have seemed more natural to take it as *swapnay (swapne) ácharati*. The other recension has, “I adore that wise soul, by whom this sleeping man goes forth by sleep.”

† This is contrary to the remarkable passage in the Chhándogya Upanishad, v. 3. 7.

hand, he set forth. They came to a man* asleep. Ajás'atrū called him, (saying) "Oh thou vast one, clothed in white raiment, king Soma."† The man still lay asleep. Then he pushed him with his staff, and he at once rose up. Ajás'atrū said to the son of Baláka, "Where, O son of Baláka, lay this spirit asleep, where was all this done, whence came he thus back?" Then the son of Baláka knew not what to reply. Ajás'atrū said to him, "This is where, O son of Baláka, this spirit lay asleep, where all this was done and whence he thus came back. The vessels of the heart named *Hitá*,‡ proceeding from the heart, surround the great membrane (round the heart); thin as a hair divided into a thousand parts; and filled with the minute essence of various colours, of white, of black, of yellow, and of red. When the sleeping man sees no dreams soever, he abides in these.§ (18.)

"Then is he absorbed in that Prána. Then the speech enters into it with all names, the sight enters with all forms, the hearing enters with all sounds, the mind enters with all thoughts. When he awakes, as from blazing fire sparks go forth in all directions, so from this Soul all the práṇas go forth to their several stations, from the práṇas go forth the devas, from the devas the worlds. This is the true Prána, identical with Prajná; entering this body and soul, it penetrates to the nails and hairs of the skin. Just as a razor placed in a razor case, or fire in the home of fire,|| thus this Soul,¶ itself Prajná, enters this body and soul* to the hairs and nails. The inferior souls follow this Soul as the household the householder. As the householder feeds with his household, and as the household feed on the householder, so

* Purusha has here an undermeaning as the soul or spirit as distinguished from práṇa.

† These are all epithets of Prána.

‡ *Hitá* as doing good (*hita*) to living creatures. Cf. Brīhad Ar. iv. 3. 20.

§ The other recension has no division of sections here. The Comm. reads it, "Then the sleeping man abides in these vessels. But when he sees no dreams soever, then he is absorbed in that Prána."

|| i. e. As fire in a forest. Cf. Brīhad Ar. i. 4.

¶ The eternal self-manifesting knowledge-endued Soul, alone worthy of the appellation of 'ego.' 'S.

* Sc. the body and the organs. 'S.

this Soul, itself Prajná, feeds with those souls* and thus those souls feed on this Soul. As long as Indra† knew not this Soul, so long the Asuras overcame him. When he knew it, then having conquered and slain the Asuras, he attained the pre-eminence of all gods and all beings, he attained sovereignty and empire. Thus too is it with him who hath this knowledge, having destroyed all sins,—and he attaineth the pre-eminence of all beings and sovereignty and empire, who knoweth thus, who knoweth thus.” (19.)

* The Soul, conditioned as the power of action and knowledge, enjoys together with these inferior souls (speech, &c.) which pretend to the appellation of ‘ego.’ Or it may mean, it enjoys by their means. ’S.

† See this legend at full length in the concluding chapters of the Chhándogya Upanishad.

APPENDIX.

I have added, as an Appendix, Vidyáránya's Analysis of the third and fourth chapters of the Kaushítaki Bráhmaṇa Upanishad, (from the Sarvopanishadar-thánubhútíprakás'a,) as it throws some light on the connection of the different parts. The text is edited from two MSS., one, A, in the Sanskrit College Library, and the other, B., in the Asiatic Society's Library (No. 716).

E. B. C.

सर्वोपनिषदर्थानुभूतिप्रकाशीयाष्टम-
नवमाध्यायौ ।

ऐतरेये तैत्तिरीये ऋग्वेदर्थवर्णे च.यत् ।
तत्त्वं चतुर्वेदविद्याप्रकाशे तत्समीरितं ॥ १ ॥
अनुभूतिप्रकाशेऽथ कौषीतक्यादिनामसु ।
चतुर्वेदगशाखासु यत्तत्वं तदुदीर्यते ॥ २ ॥
ऋग्वेदस्थितशाखा या कौषीतक्यभिधाङ्किता ।
तस्यां प्रतर्दनायेन्द्रः प्राहात्मानुभवं स्फुटं ॥ ३ ॥
मनुष्येभ्यो हिततमं वरं वन्ने प्रतर्दनः ।
हितं हिततरं चेन्द्रो मेने हिततमं धिया ॥ ४ ॥
हितं स्वर्गसुखं मर्त्यसुखादप्यधिकतः ।
तदैराग्यं हिततरं यागाद्यायासवर्जनात् ॥ ५ ॥
स्वात्मबोधो हिततमो नित्यानन्दानुभूतिः ।
इति मलेन्द्र आहैतं शिष्यं जानीहि मामिति ॥ ६ ॥
सहस्राक्षोऽहमित्युक्तेर्मद्देह इति चेरणात् ।
अस्मच्छब्दो वपुस्तस्य स्वामिनं वा ब्रवीत्ययं ॥ ७ ॥
सहस्राक्षवपुस्तेन दृष्टं स्वामी तु तदृशा ।
न द्रष्टुं शक्यते लिङ्गात् पुरैवानुमितः खलु ॥ ८ ॥
सहस्राक्षवपुः स्वामियुक्तं स्वाङ्गवहर्वतः ।
मच्छरीरवदित्येवं बालेनाप्यवबुध्यते ॥ ९ ॥

अतो बुद्धिमता बोद्धुं योग्योऽस्मच्छब्दलक्षितः ।
 विवक्षितः कश्चिदर्थं इति शिष्येण निश्चितं ॥ १० ॥
 अलौकिकात्मा ज्ञेयोऽस्तु तद्विज्ञानेन किं फलं ।
 इति चेदुःखसम्बन्धराहित्यं तत्त्वधीफलं ॥ ११ ॥
 तस्माद्बुद्धिततमं ज्ञानं दुःखाद्योऽत्र वर्णते ।
 सहस्राच्चे स्थूलदेहे दुःखं रोगादिजं भवेत् ॥ १२ ॥
 स्वामिन्यस्मिन् सूक्ष्मदेहे पुण्यपापकृतं भयं ।
 त्वाङ्गादीनां बधेऽप्यासीङ्गयं नैव चिदात्मनः ॥ १३ ॥
 लष्टुः पुत्रो विश्वरूप आसीदेवपुरोहितः ।
 स्वामिद्रोहं चकारासौ तं त्वाङ्गं हतवानहं ॥ १४ ॥
 कर्तर्यमृद्ग्रह्याहत्या न त्वसङ्गे चिदात्मनि ।
 वेदान्तज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥ १५ ॥
 लोकत्रये बङ्गविधानसुरान् हतवानहं ।
 चिदात्मनोऽस्य मे तत्र नैव लोमापि हिंस्यते ॥ १६ ॥
 माहात्म्यं मम नैतत् स्यात् किन्तु ज्ञानस्य तद्वेत् ।
 अन्योऽपि मां चिदात्मानं वेत्ति चेत् तत्फलं लभेत् ॥ १७ ॥
 वाचा वा मनसा मात्रबधादीन् कुरुते यदि ।
 तथापि ज्ञानिनो मोक्षो न ह्यैतर्विनिवार्यते ॥ १८ ॥
 पापं कृतवतोऽप्यस्य मुखे हर्षक्षयो न हि ।
 न मुक्तिर्णश्यतीत्येवं शास्त्रैरस्य विनिश्चयः ॥ १९ ॥
 ननु मूढस्यापि नास्ति चिन्मात्रे पापलेपनं ।
 ततः कोऽतिशयस्तत्त्वविदः स्यादिति चेच्छृणु ॥ २० ॥

अहङ्करंगतं पापमज्जात्वाऽरोप्यते चिति ।
 तेन म्लानिर्मुखे भाति जन्मापि नरके भवेत् ॥ २१ ॥
 ज्ञानेन कर्मणस्तस्य वौजभावो विनश्यति ।
 जन्मप्ररोहो नैवास्तीत्येवं निश्चित्य हृष्ट्यति ॥ २२ ॥
 दग्धवीजं यथा लोके न प्ररोहक्षमं तस्मा ।
 ज्ञानाग्निदग्धं यत्कर्म न तज्जन्मप्रदं भवेत् ॥ २३ ॥
 तर्हि तच्चविदः श्रेष्ठा मूढवन्नियमेन तत् ।
 कुतः पापं त्यजन्तीति चेद्वहस्यमिदं गृणु ॥ २४ ॥
 अद्यप्यामुशिकी हानिर्नास्त्यथायैहिकी तु सा ।
 महती विद्यते तेन पापं यज्ञेन वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 शिष्टास्त्यजन्ति पापिष्ठं प्रत्यक्षो नरकः स हि ।
 तन्निन्दकस्तस्य पापं गृहीत्वा नरकं ब्रजेत् ॥ २६ ॥
 स्तोता कर्मी तु संसर्गात् स्वयमप्याचरेत्तथा ।
 इत्यं दोषत्रयं दृष्ट्वा शिष्टाः पापं त्यजन्ति हि ॥ २७ ॥
 किञ्च पुण्यरतः पूर्वे ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ।
 पञ्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥ २८ ॥
 किं बहूत्या तच्चविदो न भयं पारलौकिकं ।
 उपदेशसहस्राच्च तथाचायैरुदीरितं ॥ २९ ॥
 परलोकभयं थस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
 तस्यात्मज्जस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपोश्वराः ॥ ३० ॥
 मां जानोहीत्येवमिन्द्रः स्वात्मज्ञाने प्रवर्त्य तं ।
 प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्येन तस्मै तच्चमवेचत ॥ ३१ ॥

प्राणप्रज्ञे क्रियाज्ञानशक्ति द्वे लिङ्गदेहगे ।
 तदधिष्ठानरूपत्वात्ताभ्यामात्मोपलक्षितः ॥ ३२ ॥
 प्रज्ञात्मा प्राणरूपोऽस्मौत्येवं तस्मादवोचत ।
 आनन्दोऽजर दत्यादिनिर्णयस्तस्य वक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 अत्रोपायो नास्ति कस्त्रिदुपाधिमुपलक्षकं ।
 विनात्मवाचकः शब्दो यस्मान्न कापि वीक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 लोके गुणक्रियाजातिरूढयः शब्ददेतवः ।
 नात्मन्यन्यतमोऽमीषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ३५ ॥
 उपाधिष्वपि सर्वेषु सामीयात्रत्यगात्मनः ।
 प्राणप्रज्ञाद्वयं योग्यमत्यन्तं तेन लक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 प्राणशब्दोऽभिधावृत्या वायुं चेष्टकमाह हि ।
 प्रज्ञशब्दो ज्ञानहेतुं बुद्धिं वक्ति स्वशक्तिः ॥ ३७ ॥
 तद्वान्यधिष्ठानतया तद्वेतुलोपचारतः ।
 ताभ्यामात्मा लक्ष्यमाणो ज्ञेयः शाखाग्रचन्द्रवत् ॥ ३८ ॥
 देहेन्द्रियादयो भावा ज्ञानादिव्यापृतिक्षमाः ।
 यस्य सन्निधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ ३९ ॥
 अजडात्मवदाभान्ति यत्सान्निधाज्जडा अपि ।
 देहेन्द्रियमनःप्राणः सोऽहमित्यवधारय ॥ ४० ॥
 उपाधिलक्षितं तत्त्वं यदि बोद्धुं न शक्याः ।
 तर्हुपाधिद्वयोपेतमुपाख्य गुणसंयुतं ॥ ४१ ॥
 आयुद्धममृतत्वम् गुणौ प्राणस्य समैतौ ।
 इहायुः प्राणतः स्वर्गं चामृतत्वमिति स्फुटं ॥ ४२ ॥

सत्यसङ्कल्पता प्रज्ञागुणो धानानुसारतः ।
 फलमाप्नोति कामी चेन्निष्कामस्तत्त्वमीक्षते ॥ ४३ ॥
 उपास्त्यैकाश्चमास्त्राव्य तत्त्वं वीचिंतुमादितः ।
 प्रज्ञाप्राणावृपाधी तौ विविच्येतां यथातयं ॥ ४४ ॥
 श्रोत्रं लक्ष्मद्वृष्टि जिङ्गा ध्राणो धीन्द्रियपञ्चकं ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मन्द्रियपञ्चकं ॥ ४५ ॥
 इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्यात्प्रज्ञालोचनपूर्विका ।
 प्राणवाशुप्रेरिता चेत्येवं लोके यवस्थितिः ॥ ४६ ॥
 तत्र मूढाः केचिदाङ्गर्युगपञ्चकुरादयः ।
 सर्वेऽपि स्वखविषये प्रवर्तन्त इतोदृशं ॥ ४७ ॥
 तदसन्निपुणोऽप्यत्र न शक्तः सूक्ष्ममोक्षितुं ।
 कालाल्पत्वेन सञ्चाद्य क्रमं धूर्तो विडम्बयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रज्ञाप्राणसहायेन विना नैवेन्द्रियं क्वचित् ।
 प्रवर्तते सहायस्तु क्रमभावीति निश्चितः ॥ ४९ ॥
 अन्यथा निखिलं वेदं धूर्तो ह्येकचणे पठेत् ।
 या प्रज्ञाप्राणयोर्वृत्तिः सा स्यादाग्वृत्तिवल्कमात् ॥ ५० ॥
 प्रज्ञाप्राणानुग्रहेण वाग्यदाह तदेतरे ।
 चक्षुराद्या ह्युपरतास्तामनुब्रुवते खलु ॥ ५१ ॥
 स्वव्यापारे प्रवृत्ताश्चेत्प्रज्ञाप्राणानुकर्षणात् ।
 वाचो विष्णो भवेद्विष्वारणं ह्यनुवादिता ॥ ५२ ॥
 एवमन्यत्रापि योज्यमतः सर्वेऽपि संहताः ।
 एकैकविषयोद्युक्ता व्यवहारः क्रमाङ्गवेत् ॥ ५३ ॥

क्रमभावी विचित्रोऽयं व्यवहारश्चिदात्मना ।
 अनेकेनेक्ष्यते सोऽयमन्यः सर्वेभ्य इष्यतां ॥ ५४ ॥
 प्राणवागादयः सर्वे किं समा उत विद्यते ।
 श्रेष्ठस्तेष्विति चेत्प्राणः श्रेष्ठो जीवनकृत्त्वतः ॥ ५५ ॥
 तस्मादुपेक्ष्य कल्पादीन् प्राणोपाधिः समाश्रितः ।
 आत्मबोधाय किञ्चायं प्राण उत्थापयेदपुः ॥ ५६ ॥
 ननु सुप्तावयं प्राणो देहं नोत्थापयत्यमुँ ।
 किन्तु जागरणे तस्मात्प्रज्ञैवाच प्रयोजिका ॥ ५७ ॥
 चतुर्भिरुह्यते यस्मात् सर्वशक्त्या शरीरकं ।
 तूलायते तदेवाहन्त्वयाऽप्नातमितीक्ष्यते ॥ ५८ ॥
 सत्यमेव ततः प्रज्ञोपाधिं प्राणवदाश्रितः ।
 प्रज्ञात्मा प्राण एवैको मिलिलोपाधिरिष्यते ॥ ५९ ॥
 द्वयोर्मृतौ जीवने च सहभावात् तदेकता ।
 उत्थापकलादुक्यं तदित्यैकाग्र्याय चिन्तयेत् ॥ ६० ॥
 तत्रैकाग्र्ये क्षमा बुद्धिर्बोद्धुं तत्साच्चिणं भवेत् ।
 जगद्गेतुतथाप्येष प्राणः स्वात्मोपलक्षकः ॥ ६१ ॥
 एकादशेन्द्रियाण्येषां विषयाश्च जगत् खलु ।
 सुप्तौ सर्वे जगस्त्रीनं प्राणोपाधिक आत्मनि ॥ ६२ ॥
 इन्द्रियाण्येव लीयन्ते विषया नेति चेत्र तत् ।
 प्रातीतिकस्य जगतो भानाभावो लयो मतः ॥ ६३ ॥
 प्रातीतिकलं वेदान्तसिद्धान्ते जगतः स्फुटं ।
 अतः सुप्तौ जगस्त्रीनं प्रबोधे जायते पुनः ॥ ६४ ॥

प्राणप्रतीतिरथस्य सुप्तौ नास्तीति चेत्तदा ।
 प्राणोक्तिरन्यदृष्टैव प्राणेनात्मोपलक्ष्यते ॥ ६५ ॥
 प्रबोधे स्वात्मनोऽक्षाणि जायन्ते विस्फुलिङ्गवत् ।
 तेभ्योऽभिमानिदेवाः सुर्देवेभ्यो विषया इमे ॥ ६६ ॥
 दृष्टिसृष्टिमिमां ब्रह्मानुभवी बङ्ग मन्त्रे ।
 स्वप्रबोधात्मसंसारो लोयते स्वप्नवद्यतः ॥ ६७ ॥
 न्यायेनानेन मरणे मूर्च्छायां चोह्यतां लयः ।
 लीनस्य पुनरुत्पत्तौ व्यवहारकमं शृणु ॥ ६८ ॥
 प्राणोपाधिकजीवात्मा यदा व्यवजिहीर्षति ।
 तदा वाक् सृजते शब्दं जीवो वाचा ब्रवीति तं ॥ ६९ ॥
 एवं सर्वत्र विज्ञेयं प्राणे सर्वान्प्रिरिता ।
 प्रज्ञा प्राणादभिन्नाऽतः तस्याः सर्वान्प्रिरुच्यते ॥ ७० ॥
 वाक् प्रज्ञाया एकमंशमभिमानाख्यमाश्रिता ।
 प्रज्ञाभिमानवशतः शब्दोच्चारणशक्तियुक् ॥ ७१ ॥
 शरीरगा लग्नेवं शक्ताऽभृत् स्पर्शजे सुखे ।
 रतौ प्रजातावानन्दे चोपस्थः शक्तिमानभृत् ॥ ७२ ॥
 क्रोडा चात्यापनं वीर्यमोक्षश्चाक्तमिदं त्रयं ।
 अद्ये ज्ञेये च काम्यादौ चिन्तं शक्तमभृत् खलु ॥ ७३ ॥
 सर्वेन्द्रियेषु प्रज्ञाया अभिमानोऽवधार्यतां ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुदाहर्योऽखिलेष्वसौ ॥ ७४ ॥
 प्रज्ञया वाचमारुह्य जीवो नामानि वक्ति च ।
 अन्यचिन्तोऽभवं तेन नावोचमिति चोच्यते ॥ ७५ ॥

वद्यामीत्यभिमानोऽयं वागरोह इतीर्थते ।
 षास्यामीत्यभिमानात्तु चित्तारोहस्तथा भवेत् ॥ ७६ ॥
 अभिमानोऽपि धीवृत्तिः सापि पूर्वं भवेदथ ।
 धिया ध्यानादिरित्येका धीः क्रमात्कुरुते इयं ॥ ७७ ॥
 यथा प्राणे न्यत्सर्वं लयोत्पत्त्योर्व्यवस्थितं ।
 प्रज्ञायां च तथा सर्वं स्थितिकाले व्यवस्थितं ॥ ७८ ॥
 प्रज्ञाप्राणै ततो मुख्योपाधी स्वात्मावबोधने ।
 तद्वारेणावबोद्धुव्यो जीवात्माऽऽदौ विवेकिना ॥ ७९ ॥
 वाचा नामाभिवदनं यत्तत्यात् कर्त्तपूर्वकं ।
 क्रियात्वात्कृषिवत् कर्ता चाहमित्यभिधीयते ॥ ८० ॥
 शब्दादिविषयेऽहन्धीः केनापि नहि शंक्यते ।
 देहेन्द्रियेष्वपि तथा मदीयत्वावभासनात् ॥ ८१ ॥
 आनखाग्रमहङ्कारो वपुर्वाप्यावतिष्ठते ।
 चिद्विप्रतिबिम्बाभ्यां व्याप्तोऽसौ कर्त्तां ब्रजेत् ॥ ८२ ॥
 क्रियावांश्वेतनः कर्ताॽहङ्कारस्तादृशस्तः ।
 कर्ता॑ भूत्वाऽखिलैरक्षैर्व्यापारान् कुरुतेऽखिलान् ॥ ८३ ॥
 जीवात्मानं विविच्येत्यं चेतनं प्राणधारिणं ।
 विविच्यात् परमात्मानमानन्दं शुद्धुचेतनं ॥ ८४ ॥
 प्रतिबिम्बाहङ्कृतिभ्यां विम्बं निष्कृष्टं साच्चिणं ।
 ब्रह्मेति विद्यात्सर्वस्य तस्मिन्नारोपितत्वः ॥ ८५ ॥
 चक्रस्यारेष्वाग्रिता स्यान्वेमिन्नाभावरास्तथा ।
 अहेषु विषयास्तानि चात्मनि प्राणलक्षिते ॥ ८६ ॥

चेष्टाकल्पनहेतुलाभाणो धीकल्पनस्य च ।
 हेतुलेन भवेत्प्रज्ञा ततस्वानन्द एव हि ॥ ८७ ॥
 परप्रेमास्पदतया सर्वेषां यो विभात्यसौ ।
 नित्यानन्दः परात्मा स्याज्जरामरणवर्जनात् ॥ ८८ ॥
 न पुण्येन भवेद्देवो न पापेन पशुर्भवेत् ।
 चिच्छायावानहङ्कार एव स्यात्पुण्यपापभाक् ॥ ८९ ॥
 तदीये पुण्यपापे द्वे देहस्ये च जरामृतो ।
 स्वात्मन्यारोपयेन्मूढस्तो देवादिजन्मभाक् ॥ ९० ॥
 आरोपे बाधिते बोधात्कर्म स्याद्गंधवोजवत् ।
 ततो जन्माङ्करो नास्ति निर्लेपे परमात्मनि ॥ ९१ ॥
 कार्योपाधेरभावेऽपि कारणोपाधिमत्त्वतः ।
 कर्मी स्यादिति चेदीशः कर्माध्यक्षो न कर्मकृत् ॥ ९२ ॥
 कारयित्वा पुण्यमेष कर्तारं स्वर्गमापयेत् ।
 पापं तु कारयित्वा तं नरकं प्रापयेदसौ ॥ ९३ ॥
 पर्जन्यवत् प्रेरकलान्नास्य वैषम्यमापतेत् ।
 शाल्यादीन् बङ्गधा वृष्टिर्वापयेद्विषमापि नो ॥ ९४ ॥
 उत्तमाधमभावोऽत्र तत्तद्वीजेन कारितः ।
 तारतम्यं च जीवेषु स्वखवासनया कृतं ॥ ९५ ॥
 माहवत्पालयेष्ठोकं शिक्षयेत्पितृवत्प्रभुः ।
 स्वामी स्याद्राजवत् सोऽयं ममात्मेत्यवगम्यतां ॥ ९६ ॥
 मायोपाधौ स्थिते तस्य मिथ्यालं बुध्यते ततः ।
 संसारी जीववन्नेशः स्वानन्दैकरसो ह्ययं ॥ ९७ ॥

अखण्डैकरसानन्दो मुक्तोऽयं खात्मदृष्टिः ।
 संसारदृष्टा सर्वेश इति विद्धि प्रतर्दन ॥ ८८ ॥
 इन्द्रानुग्रहतः सोऽभृत् कृतकृत्यः प्रतर्दनः ।
 एतद्वाख्यानतस्तु व्यादिव्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८९ ॥
 इति श्रीविद्याष्टमुनिविरचिते अनुभूतिप्रकाशे कौषीत-
 क्युपनिषद्विवरणे प्रतर्दनविद्याख्योऽष्टमोऽथायः ॥ ८ ॥

राजा बालाकये प्राह विप्राय ब्रह्मवेदनं ।
 कौषीतक्याख्यशाखायामत्र स्यष्टीकरोति तत् ॥ १ ॥
 दृष्टो बालाकिरपरब्रह्मवित् म कदाचन ।
 अजातशत्रं काशीशं बुवोधयिषुरागतः ॥ २ ॥
 राजन् बुभुत्सवे तु भ्यं परं ब्रह्म ब्रवाण्यहं ।
 इत्युक्तादित्यपुरुषं ब्रह्मोपाख्येत्यवोचत ॥ ३ ॥
 राजा निवार्य तं प्राह फलं ध्येयगुणानपि ।
 एवं अश्वदश ब्रह्माण्यप्यत्रासाववोचत ॥ ४ ॥
 चन्द्रे विद्युति मेघे खे वायावमौ जलेऽपि च ।
 आदर्शं श्रवणे गन्तुशब्दे छायाकृतावपि ॥ ५ ॥
 देहे खन्ने दक्षिणेऽक्षिण्यपि वामे ऽब्रवीक्रमात् ।
 सर्वत्र राजा प्रत्युक्तो विप्रस्तुष्णीमवस्थितः ॥ ६ ॥
 परं ब्रह्म वदिव्यामील्युक्तिस्त्राव मृषाऽभवत् ।
 जगतः पुरुषाणाम् कर्त्त ब्रह्मेति बुध्यतां ॥ ७ ॥

षालाकिः परविद्यार्थं राजानमुपसन्नवान् ।
 राजा नाङ्गीचकारैतत् खजातेरधमलतः ॥ ८ ॥
 गुरुलं नास्ति मे तुभ्यं ब्रह्म विज्ञापयाम्यहं ।
 इत्युक्ता पाणिना विप्रमादायान्तः पुरं गतः ॥ ९ ॥
 सूत्रात्मैव परं ब्रह्म प्राणो जीव इतीदृशः ।
 बालाकेर्निश्चयस्त्वय व्याहृत्यै सुप्रमागतौ ॥ १० ॥
 सुपुत्रे पुरुषे प्राणो न लीनश्चुरादिवत् ।
 जीवश्चेत् प्रतिबुद्धेत समाहृतः खनामभिः ॥ ११ ॥
 इति मत्वाङ्गयत्प्राणं शास्त्रीयैस्त्वय नामभिः ।
 नोन्तस्यौ स पुमान् किन्तु शिश्य एवात्र पूर्ववत् ॥ १२ ॥
 यद्याऽसौ ताडितः सुप्तः समुन्तस्यौ त्वरान्वितः ।
 यथा भस्मावृतो वक्त्रिवायुना ज्वाल्यते तथा ॥ १३ ॥
 प्राणो नात्मा बोधहीनो घटवद्यस्तु बुध्यते ।
 इन्द्रियैः सहितो भोक्ता जीवोऽसौ चेतनलतः ॥ १४ ॥
 द्वा सुपर्णेति मन्त्रेण चेतनौ द्वावुदीरितौ ।
 तथोरन्यतरो भोक्ताऽनश्चन्नन्यः प्रकाशते ॥ १५ ॥
 चिच्छायावानहङ्कारो वाहो जागरणे पुमान् ।
 इन्द्रियैर्विषयान् भुङ्क्ते तं भोक्तारमबुद्धत ॥ १६ ॥
 प्राणात्मवाद्यसौ भोक्तृबोधेनैवातिविस्मितः ।
 बुद्धं ब्रह्मेति सन्तुष्टो नान्यत्रष्टुमपेक्षते ॥ १७ ॥
 इपयिष्ठेऽहमित्येवं राजा तस्मै प्रतिश्रुतं ।
 शिष्टं बोधयितुं तस्मात्ख्यं प्रश्नं चकार सः ॥ १८ ॥

मन्दधीरपि यः श्रेता अद्वालुर्विनयान्वितः ।
 अपृष्टेनापि वक्तव्या तस्मै विद्येति शास्त्रधीः ॥ १९ ॥
 यो भोक्ताऽचेत्यितः सोऽयं काऽशयिष्ट पुरा क्व वा ।
 अभूद्धीरहिता सुप्तिः कुतो वाऽगादयं पुनः ॥ २० ॥
 बालाकिना न् विज्ञातमिदं सर्वमिति खयं ।
 निश्चित्य चितयखास्य निर्णयं स्थृमन्त्रवीत् ॥ २१ ॥
 हृदयं कमलाकारं देहमधेऽस्त्वधोमुखं ।
 नाज्ञालस्माद्विनिर्गत्य प्राप्नुवन्त्यखिलं वपुः ॥ २२ ॥
 अहङ्कारोपाधिरात्मा जीवो भूत्वा हृदि स्थित
 नाडोभिः प्रसृतैः सोऽचैर्जानन् जागरणे स्थितः ॥ २३ ॥
 वाह्नभोगप्रदं कर्म यदा क्षीणं तदा पुनः ।
 वासनाभोगदे कर्मणुदुद्देखप्रभागभवेत् ॥ २४ ॥
 खप्नं नाडीष्ववेद्याथ कर्मणोऽस्यापि सङ्घयात् ।
 हृदि सङ्कोचमाप्नोति सा सुषुप्तिरितीर्थते ॥ २५ ॥
 नाडीमूलानि हत्यादे पुरीतदेष्टिते ऽवसन् ।
 यानि तेषु प्रविश्यान्तर्लीयते परमात्मनि ॥ २६ ॥
 परमात्मा खतः पूर्णः सच्चिदानन्दलक्षणः ।
 सोऽहङ्कारपरिच्छन्नो जीवत्वारोपवान् भवेत् ॥ २७ ॥
 अंज्ञानकार्योऽहङ्कारोऽवस्थितः फलभुक्तये ।
 फलदे कर्मणि क्षीणे लोयतेऽसौ खकारणे ॥ २८ ॥
 पूर्णैक्यमवाप्नोति परिच्छन्नो यथा घटे ।
 नष्टे तदाकाश ऐक्यं विद्यता महता ब्रजेत् ॥ २९ ॥

यदा न कञ्चन् स्वप्नं पश्येत् सुप्तस्तदाखिलं ।
 विषयेन्द्रियजातं यत्तत् प्राणे प्रविलोयते ॥ ३० ॥ .
 प्राणशब्दो वायुमाह परमात्मानमयसौ ।
 प्रकृष्टचेष्टाहेतुलमुभयत्रापि विद्यते ॥ ३१ ॥
 वायौ श्वासक्रिया सर्वस्त्रिस्तु परमात्मनि ।
 दृष्टिभेदाद्वयोश्वाक्षलयो वकुं हि शक्यते ॥ ३२ ॥
 सुप्तस्थाक्षलयः प्राणवायाविति तटस्थधीः ।
 अदैते द्वैतविलयं मन्यते सुप्त उत्थितः ॥ ३३ ॥
 सुप्ताभिप्रायमाश्रित्य परात्मनि जगस्ययः ।
 श्रुत्योक्तस्तेन पूर्वोक्तप्रश्नयोरुत्तरं भवेत् ॥ ३४ ॥ .
 क्वैषोऽशयिष्ट कुचेयं सुप्तिस्त्रोत्तरं क्रमात् ।
 परात्मन्यशयिष्टाऽभूदज्ञाने सुप्तिरित्यदः ॥ ३५ ॥
 परिच्छिन्नस्य पूर्णात्मतादात्मं शयनं भवेत् ।
 साहस्रारस्य जगतो विलयः सुप्तिरुद्यते ॥ ३६ ॥
 कुत आगादिति प्रश्नस्योत्तरं दृश्यतामिदं ।
 अज्ञानेनावृतात् पूर्णादागच्छति परात्मनः ॥ ३७ ॥
 यदा प्रबुध्यते सुप्तस्तदाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गवत् ।
 प्राणा यथायथं तस्माच्चायने परमात्मनः ॥ ३८ ॥
 प्राणाभिमानिदेवानामन्यादीनां जनिस्तः ।
 स्तोक्यन्ते विषया अक्षैस्ते देवेभ्यः समुद्गताः ॥ ३९ ॥
 सर्वसाधारणः सर्ग एकः प्रातिस्थिकोऽपरः ।
 आकाशादिक्रमादाद्यः प्राणादिक्रमतोऽपरः ॥ ४० ॥

सर्वेषां प्राणिनां कर्मचये स्यात् प्रलयो महान् ।
 पुनः कर्माङ्गवे तेषां स्यात्तद्वासृष्टिरीश्वरात् ॥ ४१ ॥
 एकस्य कर्मणि ज्ञीणे लयः स्यात् सुप्तिनामभृत् ।
 पुनः कर्माङ्गवे तस्य सृष्टिः स्याज्ञागराभिधा ॥ ४२ ॥
 अद्वैततत्त्वबोधाय सृष्टिः सर्वत्र कथते ।
 अत्या सा महती वाऽस्तु सदद्वैतं विबुध्यते ॥ ४३ ॥
 प्रौढस्य राजगेहस्य द्वारं स्यात् पुरतो महत् ।
 पृष्ठतोऽन्तःपुरद्वारं चारद्वाराख्यमत्यकं ॥ ४४ ॥
 महाद्वारेण सहसा दुर्लभं राजदर्शनं ।
 जनसम्मर्दबाङ्गल्याद् द्वाराणाच्च बङ्गतः ॥ ४५ ॥
 अत्यद्वारे स्वामिभक्तो हठाद्राजानमोक्षते ।
 दृष्टिसृष्ट्याऽनुभूत्यर्थी वेत्यात्मानं तथा हठात् ॥ ४६ ॥
 महासृष्टा तत्पदार्थमादै ज्ञात्वा तथा पुनः ।
 त्वंपदार्थैः शोधयिला वाक्याद्वोधो विलम्बते ॥ ४७ ॥
 तस्मादिहाजातशत्रुं बालाकेरविलम्बतः ।
 प्रत्यग्नेत्रात्मबोधार्थं दृष्टिसृष्टिमवोचत ॥ ४८ ॥
 सुप्तावासीद्यदज्ञानमहङ्कारलयोऽत्र द्वि ।
 सोऽहङ्कारः कर्मभोगकाले स्यात्पुनरुद्धतः ॥ ४९ ॥
 तेनावच्छिन्न आत्मापि कर्ता भोक्तापि पूर्ववत् ।
 भोक्तुरात्मन उत्पन्नं भोगसाधनमिन्द्रियं ॥ ५० ॥
 इन्द्रियप्रेरको देवानुग्रहः स्वत उद्धतः ।
 अज्ञेभ्योऽनुगृहीतेभ्यो लोका भान्ति समुद्धताः ॥ ५१ ॥

सेयं प्रातीस्थिकी स्थृष्टिसाज्ञाता ततः स्वयं ।
 जगत्कर्ता परात्मेति ऋणाद्वालोऽपि बुध्यते ॥ ५२ ॥ १
 ईश्वरो महिभोपेतोऽस्तेऽप्यन्य इति वासना ।
 धीमतां चिरमारुढा वियदादिक्रमस्तः ॥ ५३ ॥
 किं बहूक्त्याऽस्तु या काचित् स्थृष्टिः स यायिको ततः ।
 अद्वितीयानन्द आत्मा सुषुप्तावनुभूयते ॥ ५४ ॥
 अहङ्कारो मायिको यस्तदवच्छिन्नचेतनः ।
 आत्मा जागरणे कृत्स्नं मनसा व्याप्तुयादपुः ॥ ५५ ॥
 गूढोऽग्निररणौ व्यापी तथा सुप्तौ चितिर्वपुः ।
 व्याप्तोत्यविद्यया गूढा जागरे कुरवत् स्थिता ॥ ५६ ॥
 नापितस्य कुराधाने स्पृष्टा भान्ति पृथक् कुराः ।
 चक्षुरादिषु चिलेशाः स्पृष्टा भान्ति पृथक्तथा ॥ ५७ ॥
 सर्वेऽपि करणात्मानः कर्त्तात्मानमिमं सदा ।
 अनुसृत्यैव तिष्ठन्ति श्रेष्ठिनं खजना इव ॥ ५८ ॥
 पुच्चमित्रादिभिः स्वीयैः सार्धं श्रेष्ठी धनो सदा ।
 भुज्ञे तेऽपि तदिष्टार्थं कुर्वन्तो भोजयन्ति तं ॥ ५९ ॥
 एवं जीवः स्वकीयात्मैः सार्धं शब्दादिकान् सदा ।
 भुज्ञे चक्षाणि च शब्दादीन् गृहन्ति स्वामितुष्टये ॥ ६० ॥
 यत्र तिष्ठति भोक्तासौ सुप्तौ जागरणे पुनः ।
 यस्तादुदेति सोऽद्वैतः परमात्मेति बुध्यतां ॥ ६१ ॥
 इत्यमद्वैतबोधार्थमहङ्कारे परेश्वरः ।
 स्पृष्टश्चित्प्रतिविम्बोऽभूदिति श्रुत्यन्तरे श्रुतं ॥ ६२ ॥

यावद्दैतमात्मानमिन्द्रे नैव विजज्ञान् ।
 असुरा वहिरन्तःस्थास्तावदभ्यभवन्निमं ॥ ६३ ॥
 वहिःष्ठा असुराः सर्वे स्थितमेनं च वीधिरे ।
 आन्तरा असुराश्चित्ते कामाद्या दुःखदायिनः ॥ ६४ ॥
 यदा विजज्ञावात्मानमसुरानखिलांस्तदा ।
 हत्वा जयेन देवानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाप्तवान् ॥ ६५ ॥
 अजातशत्रुतामेमि जातब्रह्मात्मबोधतः ।
 अन्तर्बहिर्वा कः शत्रुर्मम सर्वात्मदर्शिनः ॥ ६६ ॥
 ब्रह्माद्याः स्यावरान्ता ये प्राणिनो मम ते वपुः ।
 कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्ते कुतोऽन्यतः ॥ ६७ ॥
 असुराणां स्वात्मताप्तावसुरलं हतं भवेत् ।
 अयमेव जयस्तस्य देवेषु श्रेष्ठता ततः ॥ ६८ ॥
 अद्दैतमपराधीनं स्वराट् स्यान्तेन तत्त्ववित् ।
 आत्मानं बोधयित्वैषामधिष्ठोऽधिकपालनात् ॥ ६९ ॥
 नैतदिन्द्रस्य माहात्म्यं किन्तु ज्ञानस्य तत्त्वतः ।
 अन्योऽप्यद्दैतमात्मानं वैक्ति चेदिन्द्रवद्ववेत् ॥ ७० ॥
 अजातशत्रुबालाकिं विप्रमित्यमबूधत् ।
 तथैवोन्नतमतागर्वं त्यक्ता ज्ञानोत्त बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥
 विद्वानप्युपसन्नाय दद्यादिद्यां महादरात् ।
 देयान्ताभ्यां स्वभावं तं विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७२ ॥
 इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितेऽनुभूतिप्रकाशे कौषीतवि
 विवरणेऽजातशत्रुविद्याख्यो नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

